

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МАРІУПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

Забавін В. О., Небрат С. Г.

**МЕТОДИКА ПОЛЬОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПАМ'ЯТОК
АРХЕОЛОГІЇ ПІВНІЧНО-СХІДНОГО ПРИАЗОВ'Я**

Навчально-методичний посібник

**МАРІУПОЛЬ
МДУ
2021**

*Затверджено до друку
Вченою радою Маріупольського державного університету
(протокол № 06 від 02 грудня 2021 р.)*

Рецензенти:

Литвиненко Роман Олександрович, доктор історичних наук, професор, в.о. завідувача кафедри всесвітньої історії та археології Донецького національного університету імені Василя Стуса;

Гедьо Анна Володимирівна, доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка;

Теліженко Сергій Анатолійович, кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології Криму та Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології НАН України

Забавін В. О., Небрат С. Г. *Методика польових досліджень пам'яток археології Північно-Східного Приазов'я : навчально-методичний посібник для студентів спеціальності 032 «Історія та археологія»*. — Маріуполь : МДУ, 2021. — 240 с.

Метою цього видання є засвоєння студентами методики отримання речових джерел з історії України, зокрема Північно-Східного Приазов'я, а також забезпечення формування основних навичок роботи з речовими джерелами. Вивчення навчальної дисципліни повинно надати знання з теорії та методики археологічних досліджень, забезпечити студентів інформацією про комплекси речових історичних джерел та методи роботи з ними.

У посібнику викладені практичні рекомендації щодо підготовки та методики проведення польових археологічних досліджень на різних видах археологічних пам'яток Північно-Східного Приазов'я. Навчально-методичний посібник розраховано на студентів-істориків, які навчаються за спеціальністю «Історія та археологія», керівників археологічної практики, істориків, працівників музеїв, краєзнавців, а також всіх, хто цікавиться історією та археологією.

© Забавін В. О., Небрат С. Г., 2021

© Маріупольський державний університет, 2021

ЗМІСТ

Передмова.....	5
Тема 1. Природне оточення та фізико-географічна характеристика регіону.....	9
Тема 2. Історія археологічних досліджень Північно-Східного Приазов'я.....	20
2.1. Польові дослідження регіону наприкінці ХІХ – на початку ХХІ ст.....	20
2.2. Археологічні пам'ятки Північно-Східного Приазов'я у дослідженнях АЕ МДУ.....	25
Тема 3. Типи археологічних пам'яток і загальні завдання їх дослідження.....	43
3.1. Типи археологічних джерел.....	43
3.2. Поняття про культурний шар і стратиграфію.....	56
Тема 4. Методика пошуку археологічних пам'яток, організація та проведення археологічної розвідки.....	65
4.1. Мета та завдання археологічної розвідки. Підготовчий етап.....	65
4.2. Проведення археологічних розвідок.....	68
Тема 5. Рекомендації щодо підготовки до польових досліджень, облаштування наметового табору та життя у польових умовах.....	79
5.1. Польове спорядження та експедиційне обладнання....	79
5.2. Облаштування польового табору та техніка безпеки....	82
5.3. Порядок провадження робіт.....	89
Тема 6. Методика досліджень поховальних пам'яток.....	97
6.1. Методика досліджень ґрунтових могильників.....	97
6.2. Методика досліджень курганів.....	103

Тема 7. Методика дослідження поселенських пам'яток.....	112
Тема 8. Особливості польової фіксації. Робота з геодезичним обладнанням.....	118
8.1. Польова фіксація.....	118
8.2. Робота з нівеліром та теодолітом.....	124
Тема 9. Камеральні роботи у польових умовах.....	130
9.1. Робота з археологічними джерелами.....	130
9.2. Загальна будова скелету людини. Методика збирання палеоантропологічного матеріалу.....	133
Короткий термінологічний словник.....	139
Список рекомендованої літератури.....	154
Предметний покажчик	159
Додатки.....	163

ВСТУП

В системі фахової підготовки істориків зі спеціалізації «Історія та археологія» вивчення методики польових археологічних досліджень посідає ключове місце. Разом з засвоєнням таких університетських курсів, як «Археологія», «Історіографія», «Джерелознавство», «Спеціальні історичні дисципліни», опанування методами польових археологічних досліджень дозволяє утворити пізнавальну систему історичної науки, оволодіння якою є пріоритетним завданням у справі підготовки кваліфікованих науковців і майбутніх педагогів.

Викладання навчальної дисципліни «Методика польових археологічних досліджень» у вищому навчальному закладі передбачає засвоєння здобувачами вищої освіти наступних методів польових досліджень: археологічної розвідки, проведення розкопок побутових (поселенських) та поховальних (курганів і ґрунтових могильників) пам'яток, закономірностей розташування та виявлення ознак археологічних об'єктів, польової фіксації археологічних матеріалів, основ ведення польової документації та підготовки наукового звіту. Опанування методикою польових археологічних робіт, зокрема методами охоронних та рятівних розкопок у зонах руйнації археологічних об'єктів під впливом факторів антропогенного або природного характеру, передбачає знайомство з комплексом методів реконструкції та реставрації.

Метою викладання цієї дисципліни є засвоєння студентами методики отримання речових джерел з історії України, зокрема Північно-Східного Приазов'я, а також забезпечення формування основних навичок роботи з речовими джерелами. Вивчення навчальної дисципліни повинно надати знання з теорії та методики археологічних досліджень, забезпечити студентів інформацією про комплекси речових історичних джерел та методи роботи з ними.

Мета передбачає виконання наступних завдань: дослідження археології як системи знань про найдавніше минуле на основі археологічних джерел; формування у здобувачів вищої освіти системи теоретичних знань про сутність археологічної науки та методи отримання речових джерел; визначення науково-пізнавального та практичного значення археологічних досліджень; виховання у майбутніх істориків почуття відповідальності за стан охорони і збереження національної історико-культурної спадщини; забезпечення розвитку творчого мислення та розвинення навичок наукового аналізу; застосування набутих знань для історичної реконструкції первісної культури.

Археологічна практика, яку проходять студенти першого курсу Історичного факультету МДУ – невід’ємна складова навчального процесу. Під час польових робіт закріплюються отримані під час лекцій та семінарських занять теоретичні знання, а також надають можливість засвоїти практичні навички, які можуть знадобитися майбутньому фахівцю у подальшому.

Студенти-практиканти долучаються до науково-дослідної роботи, під час якої беруть участь у пошуках та дослідженнях археологічних пам’яток. Керівництво здійснюється фаховим археологом, викладачем кафедри Історичних дисциплін МДУ. Крім студентів-практикантів, археологічна експедиція МДУ (далі АЕ МДУ) комплектується із членів історико-археологічного товариства МДУ (переважно випускників вищу), студентів старших курсів, які вже мають певний досвід роботи в археологічних експедиціях, а також волонтерів, які вперше долучаються до роботи експедиції. Особливе значення має залучення школярів – майбутніх абітурієнтів.

Метою діяльності АЕ МДУ є допомога в організації навчально-виховного процесу, науково-дослідна діяльність, пам’яткоохоронна робота, а також популяризація археології як науки серед громадськості. З самого початку досліджень кожен учасник має усвідомлювати, що науковою метою досліджень, в яких він приймає участь, є не пошук окремих речей, цікавих знахідок, рідкісних артефактів, а отримання і н ф о р м а ц і ї стосовно економічного, соціального та

культурного розвитку стародавнього та середньовічного населення Приазов'я.

Таким чином, АЕ МДУ під час проведення польової практики має такі завдання: 1) здійснити на якісному рівні наукові дослідження археологічного об'єкту, якому загрожує руйнація; 2) дати майбутнім фахівцям навички польової роботи, ознайомивши з методикою пошуку археологічних пам'яток, дослідженням культурного шару, розчисткою могильної споруди, правилами фіксації тощо; 3) ознайомити громадськість із діяльністю АЕ МДУ за допомогою мас-медіа (телебачення, газети, Інтернет).

У сфері охорони та реставрації археологічних пам'яток АЕ МДУ проводить свою роботу на підставі Закону України «Про охорону культурної спадщини» та Закону України «Про охорону археологічної спадщини», а також інших законів та нормативно-правових актів України.

Основну увагу авторами приділено методиці дослідження археологічних пам'яток українського Північно-Східного Приазов'я – території, яка є складовою частиною Північного Приазов'я та входить до великого євразійського поясу степів. Відносно сучасної адміністративної карти Північно-Східне Приазов'я – це територія Маріупольського, Волноваського та Кальміуського районів Донецької області.

По завершенню вивчення навчальної дисципліни «Методика польових археологічних досліджень» студенти повинні оволодіти основними теоретико-методологічними засадами методики польових археологічних досліджень як спеціальною галуззю історичної науки; знати предмет, завдання, функції та структуру методики польових археологічних досліджень; засвоїти методи археологічного дослідження; усвідомити інформаційний потенціал речових джерел з історії України та Північно-Східного Приазов'я.

Вивчення дисципліни дозволить студентам на практиці: користуватися методикою пошуку та виявлення речових джерел; систематизувати і класифікувати археологічні пам'ятки; описувати археологічні об'єкти і вести польову документацію; формувати джерельну базу

дослідження; інтерпретувати інформацію отриману з речових джерел.

Місце навчальної дисципліни визначено освітньою програмою компетентності. По завершенню вивчення дисципліни студенти володіють компетентностями (соціально-особистісними, інструментальними та професійними), необхідними для подальшого навчання за освітньою програмою та майбутньої професійної діяльності. Орієнтуються в історії розвитку археологічних знань і сучасних напрямках в археології. Знають актуальні проблеми сучасної археологічної науки, об'єкт, предмет і завдання курсу, типологію регіональних археологічних пам'яток; ключові поняття археологічної науки; періодизацію розвитку регіональної археології; сучасний стан розвитку археології в Україні та у Північному Приазов'ї; джерелознавчу та понятійну термінологію; про основні типи пам'яток матеріальної культури; про польові археологічні дослідження, як основний спосіб здобуття джерел матеріальної культури; про методи польових, камеральних та кабінетних досліджень. У студентів на достатньому рівні сформовані компетентності для написання наукових робіт з даної тематики.

Навчально-методичний посібник розраховано на студентів-істориків, які навчаються за спеціальністю «Історія та археологія», керівників археологічної практики, істориків, працівників музеїв, краєзнавців, а також всіх, хто цікавиться історією та археологією.

ТЕМА 1. ПРИРОДНЕ ОТОЧЕННЯ ТА ФІЗИКО-ГЕОГРАФІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА РЕГІОНУ

Північно-Східне Приазов'я є складовою частиною Українського Північного Приазов'я – досить значної за площею території, що входить до великого євразійського поясу степів. Розташований на стику степів Нижнього Подніпров'я Доно-Донецького межиріччя та Передкавказзя, цей регіон у всі історичні періоди був контактною зоною, завдяки якій культурні явища могли досить швидко поширюватися всією територією півдня Східної Європи.

Розглянутий регіон з геолого-географічної точки зору є крайньою південно-східною частиною Українського або Азово-Подільського кристалічного масиву та складається з південних відрогів Донецького кряжа, Приазовської височини і Приазовської низовини. Північне узбережжя Азовського моря локалізується між 35 та 39 меридіанами, між 48 паралеллю на північному сході та 46 паралеллю на північному заході.

Територія Північного Приазов'я обмежена узбережжям Азовського моря з півдня, гирлом Дону – на сході, Дніпро-Молочанською низовиною та витокami річок басейну Дніпра – на заході (Вовча, Кашлагач, Шайтанка, Мокрі й Сухі Яли), витокami річок басейну Азовського моря – на півночі (Великий та Малий Утлюки, Молочна, Корсак, Обиточна, Берда, Комишуватка, Мокра Білосарайка, Кальміус, Грузький, Сухий і Мокрий Єланчики, Міус).

Слід зауважити, що разом з назвою Північне Приазов'я або Надазов'я в науковій літературі також широко розповсюджені топоніми: Північно-Східне Приазов'я й Північно-Західне Приазов'я, умовну межу між якими можна провести по р. Берда .

Серед навколишніх терен височіють південні схили Донецького кряжа, що протяглися на 300 км зі сходу-північного сходу на захід-північний захід. Південні схили –

є степова полого рівнина, прорізана досить щільною мережею річок, ярів і балок, що утворилися внаслідок розмиву гірського ландшафту. На південному заході схили Донецького кряжа межують з Приазовською височиною. Особливістю цього регіону є відсутність потужних осадових покривів та виходи на поверхню корінних порід, що частково прорізани неширокими долинами річок на кшталт гірських ущелин. Рельєф Приазовської височини відрізняє значне по глибині й густоті ерозійне розчленування, а геологічну будову – строкатість літологічного складу порід. Ці обставини обумовлюють значне різноманіття й контрастність ландшафтних зон. Височина у південному напрямку знижується і поступово змінюється Приазовською низовиною, яка є рівним степом, що спускається до морського узбережжя. Низовина характеризується рівнинним рельєфом, злегка хвилястим і слабо розчленованим з достатньо розвиненою гідрографічною мережею.

Сучасний приазовський рельєф сформувався наприкінці неогену і загалом є слабо хвилястою рівниною, розчленованою густою мережею річок, ярів і балок з яскраво вираженими абразійними процесами на морському узбережжі.

Територія Північного Приазов'я відповідно до геоморфологічного районування України належить до Азово-Придніпровської височини (Придніпровсько-Приазовська область пластово-акумулятивних високих рівнин і пластово-денудаційних височин) і Причорноморської низовини (Причорноморська область пластово-денудаційних і пластово-акумулятивних низовинних рівнин). В геоморфологічному відношенні Приазовська височина є південно-східним продовженням Українського кристалічного щита і відповідає уступу Приазовського кристалічного масиву. В цілому масив є великим блоком з більш високою південно-східною периферією, розчленованою системою розломів.

Рельєф Приазовської височини називають успаdkованим, він у загальних рисах повторює денудаційну поверхню кристалічних порід і кори їх вивітрювання та нагадує рельєф ложа осадових порід. Найбільші абсолютні

висоти височини тяжіють до північних кордонів території Приазов'я, звідки лінії вододілів за абсолютними висотами поступово знижуються у південному і південно-західному напрямках, плавно трансформуючись у Приазовську низовину.

На півночі Приазовську низовину окантовує кордон виходів порід Приазовського кристалічного масиву і пізньопліоценових морських відкладень, на півдні – узбережжя Азовського моря. Приазовська низовина є акумулятивною низинною рівниною на неогеновій основі, майже повсюдно покритою алювієм плейстоценових терас, в межах річкових долин – неоплейстоценовим і голоценовим алювієм. Узбережжя характеризується повсюдним заляганням морських четвертинних відкладів.

У межах низовини поверхня межиріччя найбільш піднята в північній частині, де абсолютні висоти сягають до 100 м над рівнем моря. У південному і південно-західному напрямках абсолютні висоти знижуються поступово до берегового уступу на морському узбережжі, де максимальні значення сягають до 35-40 м над рівнем морського узбережжя. Низовину розчленовують неглибокі долини річок і балок, глибина яких може сягати більше ніж 30 м. Хвилясті поверхні вододільних просторів порушені ерозійними процесами доволі слабо.

Геологічна будова, тектоніка й особливо неотектонічний етап розвитку регіону обумовлюють рельєфні особливості Приазовської низовини. У зв'язку з східчастим зануренням кристалічного фундаменту під мезозойські та кайнозойські відкладення значно зменшується його вплив на формування рельєфу. Низинні річкові долини завширшки до 1,5 – 2,0 км, їх схили частіше пологі. Вододільні простори мають значно менший нахил поверхні ніж на височині.

Частина річкової мережі Приазовської низовини належить до паралельного типу консеквентної закладки, що зумовлює різку асиметрію їх долин і басейнів. Яскраво виражена асиметрія схилів характерна для цих річкових долин: лівий схил крутий і порівняно вузький, правий схил пологий і дуже широкий. Знаходяться долини балок в тендітних породах суглинистої лесової товщі. За своїм

морфологічним видом більшість середніх і дрібних неглибоких балок з неширокими плоскими або полого-увігнутими днищами завширшки 5 – 50 м відносяться до степових балок. Їм притаманна V-подібна форма у перетині. Плоскі днища завширшки 50 – 400 м та асиметричні схили характерні для самих балок.

Безпосередньо ж прибережна смуга з наливними косами й абразійними обривами характеризується як своєрідна приморська берегова зона. Будова обривів заввишки від 40 до 60 м ускладнена зсувами та береговими ярами. Вони утворюють тераси завширшки до 100 – 200 м в районі Маріуполя та Ялти. Далеко в море вздовж усього північного азовського узбережжя врізаються коси, що виникли та розвивались за рахунок наносів глини і піску річками, а також внаслідок акумулятивної діяльності прибою морських хвиль і морських течій, утворених вітрами східних румбів.

Кінцем третинного періоду кайнозойської ери датується виникнення Азовського моря. В той час воно, як Чорне й Каспійське моря, перебувало у складі Сарматського моря, яке утворилося внаслідок відділення частини Світового океану. З тих пір розміри моря, його клімат і режим неодноразово змінювалися під впливом тектонічних процесів.

Геологами встановлено, що під час давньочорноморської фази (приблизно 10 – 15 тис. р. тому) на місці сучасного Азовського моря в результаті регресії утворилася суша, покрита уздовж глибоких річкових долин степовою рослинністю з рідкісними змішаними лісами. Близько 5,5 тис. р. тому давньочорноморська фаза змінюється періодом новочорноморської або давньоазовської трансгресії, що була викликана тектонічним опусканням суші й супроводжувалась загальним підвищенням рівня Світового океану. Внаслідок поступового затоплення суші утворюються затоки в заглиблених ділянках древніх долин. У тому числі в цей час виникає й Таганрозька затока, утворюються сприятливі умови для водообміну з Чорноморським басейном. Рівень Азовського моря під час максимуму трансгресії був вище сучасного на 2,5 – 3 м.

Завдяки комплексним палеогеографічним дослідженням відомо, що ново-чорноморські відкладення біля північного узбережжя Таганрозької затоки і на Нижньому Дону мають безперервний розріз з відкладенням давньо-чорноморського часу і складають так звану «давньо-чорноморську» терасу високої заплави Дону заввишки до 3 м. Період ново-чорноморської трансгресії тривав приблизно до 2,8 тис. років тому. Як вважає більшість авторів, вже у другій половині II тис. до н.е. відзначається найбільш різке зниження рівня Азовського і Чорного морів.

Не піддається сумніву і той факт, що на рубежі I тис. до н.е. в період Фанагорійської регресії рівень моря був нижче сучасного і коливався в абсолютних величинах відносно рівня моря в сучасну епоху від мінус 3 до мінус 10 м. На рубежі нової ери, під час ново-азовської стадії трансгресії, рівень моря підвищується ще на 1 м. Саме у цей період відбувається формування сучасної берегової лінії Азовського моря.

Клімат району досліджень визначається як помірно континентальний, з наростанням в східному напрямку континентальності. Приазовська область виділяється найбільшими тепловими ресурсами. Водночас це найбільш посушливий регіон: в наш час річна кількість опадів складає 425 – 450 мм. У той же час цей показник на Донецькому кряжі дорівнює 464 – 556 мм. На Донецькому кряжі підвищення кількості опадів обумовлено орографічною ситуацією. У порівнянні з Приазовською низовиною, Донецька височина також характеризується підвищеними показниками стоку, великою кількістю злив та туманів, більшою тривалістю залягання снігового покриву.

Таким чином, в цілому Приазовський регіон можна охарактеризувати як зону недостатнього зволоження. Найменші показники кількості опадів припадають на січень – лютий, поступове збільшення опадів спостерігається з березня до червня, досягаючи в червні – липні свого максимуму. За багаторічними спостереженнями, вересень і жовтень виявляються самими сухими (не більше 30 мм) місяцями теплого періоду. Кількість опадів в листопаді – грудні збільшується. Таким

чином в літній та осінній періоди спостерігається найбільша мінливість, а річний хід опадів в цілому характеризується як континентальний тип. Як правило, сніговий покрив лежить в приазовських степах недовго. Протяжність залягання снігу (в період між його появою і таненням) сягає 100 – 120 днів, при цьому період безперервного залягання снігового покриву не перевищує 40 – 70 днів. Велике значення для характеристики клімату Приазов'я має випаровування. Показником посушливості клімату вважається відношення кількості теплоти, що витрачена на випаровування атмосферних опадів, до радіаційного балансу поверхні, що підстилає. В середньому сумарне випаровування на узбережжі становить 470 – 510 мм/рік, а для степової частини – 428 мм/рік.

У досліджуваному регіоні серед безлічі атмосферних явищ також спостерігаються шквали та смерчі, пилові бурі, град та грози, тумани, суховії та ожеледь. У Приазов'ї протягом року спостерігається від двох до чотирьох шквалів. Пилові бурі в регіоні відзначаються один раз на 3 – 5 років, а ймовірність виникнення смерчів дорівнює десяти відсотків, тобто 1 раз за 10 років. Також широко поширені явища посушливості. Середні показники тривалості посушливого періоду становлять 12 – 16 діб, причому не більше 2 – 5 разів за століття може спостерігатися більш тривалий період посушливості (від 75 до 100 діб). Приазов'я належить до областей з максимальними показниками суховійних періодів (60 – 70 діб) і максимальною повторюваністю помірних засух (до 40%).

Азовське море є надважливим фактором формування мікроклімату в регіоні. Причому вплив суші на море, а моря на сушу взаємний. Формування клімату Азовського моря відбувається під впливом континенту. Полярне континентальне повітря переноситься сюди вітром з північного сходу у холодну пору року, періодичність південно-західних і західних вітрів зростає влітку.

Як демонструють палеогеографічні дослідження, на відрізку близько 3800 – 3700 рр. тому для Приазов'я і південних схилів Донецького кряжа встановлено різке погіршення природних умов, перш за все висушування.

Якщо на ранньому етапі суббореального періоду на пласких або слабохвилястих привододільних ділянках відзначається утворення чорноземів, то в цей період навіть на схилах балок і плакорів настають несприятливі умови не тільки для накопичення гумусу, але і для ґрунтоутворення в цілому. На описуваному відрізку часу аридність клімату відбивають відсутність ознак вилуговування в сформованих шарах, низькі показники інтенсивності глиняного вивітрювання, слабка структурованість та низька гумусність. Континентальний режим клімату відбиває утворення тріщин в ґрунтах.

За палеогеографічними даними, в більшості стадій голоцену існували ці особливості розподілу кліматичних умов. Причому, якщо між зволоженням і теплом пряма залежність простежувалася в першій половині голоцену, то від початкових фаз суббореального періоду між цими компонентами встановлюється зворотний зв'язок. На території Північного Приазов'я найбільш контрастні зміни природного середовища проживання людини, що проявилися в чергуванні стадій різкого осушення клімату і зволоження, виявлені протягом суббореального періоду голоцену. У порівнянні з попереднім атлантичним і наступним субатлантичним періодами клімат під час суббореального періоду був сушішим і холоднішим.

Один з найбільш важливих елементів ландшафту – ґрунти є важливою складовою природного середовища у будь-якому регіоні. Оскільки приазовська територія відрізняється своєрідністю гідрологічних і кліматичних умов, а також особливостями геолого-геоморфологічної будови, то і будова й склад ґрунтового покриву в порівнянні з іншими територіями суттєво відрізняються своїми особливостями. Провідне місце і найбільші площі регіону попри різноманіття ґрунтів займають чорноземи. В залежності від розташування вони належать до різних підтипів, відрізняються один від одного і хімічним, і механічним складом.

На досліджуваній території зональним типом ґрунтів є чорноземи звичайні. На пласких або слабохвилястих привододільних ділянках з потужним лесовим покривом Донецької височини – це чорноземи, що відносяться до

перехідних типів від звичайних чорноземів до чорноземів типових. На південних схилах кряжа, де простежується скороченим лесовий покрив, розвинені малопотужні щербенисті або змиті малогумусні і середньогумусні чорноземи. Малогумусні щербенисті чорноземи особливо поширені на схилах Приазовської височини. Фоновий покрив в низинній частині Приазовської фізико-географічної області, навпаки, складають більш родючі чорноземи середньогумусні міцелярно-карбонатні.

Болотно-лугові ґрунти утворилися у найбільш зниженій приморській частині Приазов'я. Вони сформувалися поступово в умовах тривалого ґрунтового і поверхневого зволоження, а іноді і затоплення. Карбонатний і сольовий профілі тут визначаються частотою зміни режиму обводнення і ступенем мінералізації ґрунтових вод, що зумовлює вилуговування ґрунтового покриву від карбонатів. Різка падіння вмісту гумусу в горизонтах нижче 30 см звертає на себе увагу в морфологічній будові. Цей факт обумовлений піщаним складом ґрунтів, а, отже, несприятливими умовами для розвитку основного постачальника органіки для формування гумусу – рослинної кореневої системи.

У відношенні водних ресурсів регіону можна зазначити, що приазовська гідрологія і гідрографія характеризується недостатністю. Перш за все, це обумовлено тим фактом, що приазовський регіон належить до степової ландшафтної зони з середнім коефіцієнтом зволоження лише 0,66. Територією Приазов'я протікає 11 малих річок, найбільшою з яких є р. Кальміус, довжиною близько 210 км, з площею басейну – понад 5000 км². Всі приазовські річки належать до басейну Азовського моря та відносяться до рівнинного типу, їх витoki знаходяться на вододілах Приазовської височини та південних відрогах Донецького кряжа. Річки характеризує змішане живлення зі значною питомою вагою ґрунтових вод. У верхів'ях річки протікають крізь горизонт продуктів вивітрювання кристалічних порід і горизонт тріщинних (підземних) вод. Відносно підвищені модулі стоку річок пояснюються розчленованістю поверхні та порівняно великими перепадами висот.

За характером водного режиму вся річкова приазовська система належить до водних ресурсів з переважним весняним половіддям. На малих річках зрідка заторні явища супроводжують весняне льодове розкриття. Але, як правило, рівень води підіймається незначно і має місцевий характер. Найчастіше весняні повені спостерігаються після звільнення річок від льодового покриву або під час льодоходу, але при цьому виявляються залитими тільки прибережні заплавні ділянки. Щоправда, найбільша приазовська водна артерія – Кальміус при максимальному рівні повені може розлитися в гирлі на всю заплавну ширину (до 800 м і більше), при цьому затоплення в середньому може тривати до 10 днів.

На річках із закінченням періоду весняних повеней встановлюється літня межень з порівняно низьким рівнем води, який зрідка в червні – липні збільшується за рахунок незначних літніх паводків зливого характеру. Невеликі річки й степові струмки, які зазвичай пересихають до середини літа, після злив перетворюються в бурхливі потоки на кілька годин. На приазовських річках осінні паводки виключно рідкісні.

В цілому, в гідрогеологічному районуванні України територія Донецького Приазов'я входить до складу Приазовського району гідрологічної провінції складчастої області Українського кристалічного щита та Азово-Кубанського басейну в межах Причорноморського артезіанського басейну. Для Приазовської низовини озера і болота не характерні. Формування ґрунтових (підземних) вод в основному відбувається в четвертинних, верхньокрейдяних, тріасових і кам'яновугільних горизонтах. Підземні води, залежно від горизонту, можуть перебувати на різних глибинах: від 1 до 80 м.

Територія Приазов'я здавна привертала до себе увагу дослідників своєю природними ресурсами. Історія геологічного дослідження краю починається наприкінці XVIII ст. і пов'язана з іменами таких дослідників як Й. А. Гільденштедт, В. Ф. Зуєв, П. С. Паллас. У XIX ст. дослідження набувають систематичного характеру, вивчення регіону продовжує ряд вчених, у тому числі Ф. ле Пле, І. Іваницький, П. П. П'ятницький, О. С. Гінзбург.

Якраз фахівцями суміжних професій (геологами, географами, етнографами тощо) вперше згадується інформація про приазовські старожитності.

Питання для самоконтролю

1. Визначте особливості географічного розташування Північно-Східного Приазов'я.
2. Дайте геолого-географічну характеристику регіону.
3. Які річки Північно-Східного Приазов'я вам відомі?
4. Охарактеризуйте природні умови регіону (рельєф, клімат).
5. Назвіть перших дослідників, які проводили геологічні дослідження Приазов'я.

Теми для рефератів

1. Вплив природних чинників на людину в давнину.
2. Адаптація людини до природних умов степу.
3. Вплив природних умов на господарську діяльність стародавнього населення.
4. Азовське море як надважливий фактор формування мікроклімату регіону.

Завдання для самостійної роботи

1. На контурній карті підпишіть річки Північно-Східного Приазов'я. Позначте Приазовську низовину, Приазовську височину, Донецький кряж.
2. Скласти власний словник геологічних та географічних термінів, пов'язаних з Північним Приазов'ям.

Список рекомендованої літератури

1. Андросова А. Ю., Головка Т. Б., Шакула О. А. Мариуполь и его окрестности: взгляд из XXI века. Природа Донецкого Приазовья. Мариуполь : Издательство «Рената», 2006. 100 с.
2. Божко Р. П., Були Т. Ю., Гашенко Н. Н. и др. Мариуполь и его окрестности: взгляд из XXI века. Мариуполь : Рената, 2006. 356 с.
3. Бруяко И. В., Карпов В. А. Древняя география и колебания уровня моря (на примере северо-западной

- часті Чорноморського басейна в античну епоху). Вестник древней истории. 1992. № 2. С. 87–97.
4. Вахрушев Б. О., Ковальчук І. П., Комлев О. О. та ін. Рельєф України : навч. посібник. К. : Видавничий Дім «Слово», 2010. 688 с.
  5. Герасименко Н. П. Природная среда обитания человека на юго-востоке Украины в позднеледниковье и голоцене (по материалам палеогеографического изучения археологических памятников). Археологический альманах. 1997. Вып. 6. С. 3–64.
  6. Даценко Л. М., Молодиченко В. В., Непша О. В. та ін. Північно-Західне Приазов'я: геологія, геоморфологія, геолого-геоморфологічні процеси, геоекологічний стан : монографія. Мелітополь : Видавництво МДПУ ім. Б. Хмельницького, 2014. 308 с.
  7. Лапко М. В. Край вугілля й металу. К. : Наука, 1969. 160 с.
  8. Прохорова Л. А., Непша А. В., Иванова В. М. Современные черты рельефа Северо-Западного Приазовья. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Географічні науки. 2018. Вип. 9. С. 176–182.
  9. Руденко Ф. А. Гідрогеологія Української РСР. К. : «Вища школа», 1972. 174 с.
  10. Шнюков Е. Ф., Орловский Г. Н., Усенко В. П., Григорьев А. В., Гордиевич В. А. Геология Азовского моря. К. : Наук. думка, 1974. 247 с.

ТЕМА 2. ІСТОРІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПІВНІЧНО-СХІДНОГО ПРИАЗОВ'Я

2.1. Польові дослідження регіону наприкінці XIX – на початку XXI ст.

Історія польових досліджень археологічних пам'яток Північно-Східного Приазов'я нараховує майже півтора століття. За цей час вдалося встановити, що залюднення цього регіону розпочалося ще з кам'яного віку, а протягом наступних століть, внаслідок різних масштабних процесів, тут з'являлися носії різних археологічних культур, що залишили по собі чисельні пам'ятки різних періодів. Вони представлені стоянками, поселеннями, ґрунтовими та курганними могильниками, а також випадковими знахідками.

Від кінця XIX ст. починається планомірне вивчення старожитностей Північно-Східного Приазов'я. Кургани починають вивчатися як специфічне археологічне джерело, яке дозволило створити внутрішню періодизацію бронзового віку. Роботи проводилися на досить високому для прийнятої тоді методики розкопок курганів рівні. У 1888-1889 рр. в околицях м. Маріуполя розкопки курганів проводив завідувач Артилерійським історичним музеєм Санкт-Петербурга генерал-майор М.О. Бранденбург. 1888 р. в Приазов'ї, крім експедиції Бранденбурга, працював ще один дослідник – професор Бернського університету Е.Ю. Петрі.

При підготовці XIII археологічного з'їзду, що проходив у Катеринославі 1905 р., були проведені археологічні розвідки та розкопки на теренах губернії. 1903 р. співробітник Донського музею В.А. Харламов розкопав курган біля с. Старобешеве, а у 1904 р. – біля с. Роздольне Старобешівського р-ну Донецької обл. 1904 р. приват-доцент Харківського університету Є.П. Тріфільєв розкопав 34 кургани вздовж р. Кальміус поблизу сіл Чермалик, Карань, Ласпа, Чердакли та Мала Янісоль. Були досліджені поховання від епохи бронзи до середньовіччя.

Спробу узагальнення матеріалів доби бронзи з розкопок курганів було зроблено у праці О.А. Спіцина «Кургани з пофарбованими кістяками», опублікованій в 11 томі «Записок Російського Археологічного товариства» за 1899 р. Питанням хронології та класифікації матеріалів бронзового віку було приділено пильну увагу у працях Д.Я. Самоквасова, О.О. Бобринського, М.О. Бранденбурга. За основу систематизації бралися поодинокі, випадкові ознаки (наприклад, фарбування вохрою). Натомість, в цілому археологами було покладено початок накопичення значного фонду джерел, що походили з розкопок курганних могильників, які тільки частково змогли використати наступні покоління дослідників.

Початок дійсно науковому дослідженню приазовських поховальних пам'яток було покладено розкопками члена Московського Археологічного товариства В.О. Городцова. 1903 р., слідом за розкопками в басейні Сіверського Дінця, були досліджені кургани у верхів'ях р. Кальміус, у Бахмутському повіті Катеринославської губернії. Головним підсумком цих досліджень стало виділення конкретних послідовних груп поховань, що характеризували основні етапи розвитку бронзового віку зазначеного регіону. Висновки, зроблені дослідником, на багато десятиліть визначили напрямки у вивченні культур бронзового віку півдня Східної Європи. Попри те, що час вніс до них свої певні корективи, основні положення не втратили свого значення і століття по тому.

Наступний етап у вивченні приазовських старожитностей тісно пов'язаний з іменами М.О. Макаренка, В.М. Євсєєва, М.О. Міллера і П.М. Піневича. Розкопки та розвідки на території Донецького Приазов'я в першій половині ХХ ст. проводилися наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр.

На початку 1930-х рр. у Північно-Східному Приазов'ї В.І. Громовим та В.А. Хохловкіною були знайдені перші місцезнаходження палеолітичного часу на березі Азовського моря. Перша половина 30-х рр. ХХ ст. позначилася відкриттям на півдні Донеччини двох унікальних пам'яток археології. Влітку 1930 р. під час будівництва однієї зі споруд заводу «Азовсталь» робітники

наштовхнулись на людські решки. Так було виявлено відомий ґрунтовий могильник доби неоліту. Маріупольський музей запросив очолити дослідження пам'ятки українського археолога М.О. Макаренка, який, крім того, розкопав ще кілька курганів з похованнями доби бронзи та скіфського часу на околицях та в самому Маріуполі.

У 1935 р. співробітник Сталінського (Донецького) музею В.М. Євсєєв відкрив унікальний пізньопалеолітичний комплекс біля м. Амвросіївка. Пам'ятка являла собою стоянку мисливців на бізонів та місце безпосереднього забою тварин під час колективного полювання. Дослідження комплексу продовжувалися у 40-х та 50-х рр. такими дослідниками як І.Г. Підоплічко, П.Й. Борисковський. Розкопками 1950 р. була підтверджена думка щодо одночасності та культурної близькості стоянки та кістковища. І.Г. Підоплічком та П.Й. Борисковським було пройдено розвідувальний маршрут у Приазов'ї (вздовж річок Кринка, Міус), знайдені нові пам'ятки кам'яної доби, зокрема були проведені обмежені розкопки крем'яної майстерні біля хутора Новоклинівка за 3 км північніше стоянки.

У другій половині 30-х – 40-х рр. ХХ ст. археологічні дослідження майже повністю припиняються, що пов'язано із загальним важким станом у країні, що призвело до загибелі, як дослідників, так і більшості створених і в масі неопублікованих колекцій. У повоєнні десятиліття польова археологія переживала період спаду, особливо це стосується вивчення пам'яток доби бронзи. У цілому, з часу польових і теоретичних досліджень В.О. Городцова до кінця 1950-х рр. в Приазов'ї відбувалося лише незначне накопичення джерел в ході спорадичних розкопок курганів. Слід зазначити, що всі ці роботи відрізнялися досить низьким, з позицій сьогодення, рівнем методики розкопок і фіксації матеріалів. Графічна фіксація об'єктів найчастіше зовсім була відсутня або представляла собою схематичні ескізи. Велика частина добутих матеріалів розрізнена або зовсім втрачена. Під час дослідження курганів у 1930-1950 рр. застосовувалася методика розтину розкопом всієї або майже всієї підкурганної площі. Однак стратиграфічна

фіксація насипу кургану як і раніше не велася. Рівень звітної документації також залишався досить низьким, хоча значно активніше став застосовуватися метод фото фіксації. Повністю були відсутні публікації матеріалів.

Наступний етап (початок 1950-х – кінець 1960-х рр.) у вивченні приазовських старожитностей характеризується дослідженням серії поселень у Приазов'ї та на суміжних територіях і першими узагальненнями отриманих матеріалів, що супроводжувалися незначними розкопками поховальних пам'яток.

На початку 50-х років у Приазов'ї здійснила археологічні розвідки Степова археологічна експедиція на чолі з Б.М. Граковим. Було відкрито ряд курганів та поселень у межах Північно-Східного Приазов'я.

У післявоєнні роки розкопки на півдні Донецької області були епізодичними. У 1964 р. Кальміуським загоном Приазовської експедиції Інституту археології УРСР під керівництвом О.Г. Шапошнікової було розпочато розкопки поселення біля с. Роздольне на р. Кальміус. Лише розкопки 90-х рр. ХХ ст. під керівництвом Н.С. Котової, В.М. Горбова та А.М. Усачука. дозволили уточнити стратиграфічну та культурну ситуацію на цій пам'ятці. Під час дослідження було встановлено наявність кількох культурних шарів. Найдавніший належав до неолітичного часу. На місці стоянки у ранньобронзовому віці виникло поселення ямної культури, а наприкінці середнього етапу доби бронзи тут утворюється нове поселення, матеріали якого відносяться до пізньобабинського-ранньозрубного часу. Верхній шар датовано золотоординським часом.

З початку 70-х рр. ХХ ст. розпочався якісно новий етап, що характеризувався різким збільшенням джерельної бази, представленої, в першу чергу, матеріалами курганних могильників, що досліджувалися в ході новобудовних робіт у зонах меліорації. Вибір об'єктів був обумовлений або потребами господарського використання земель, на яких були розташовані кургани, або аварійним станом, в якому вони вже знаходилися внаслідок експлуатації земель.

В цей час на півдні Донецької області ряд експедицій розгортає науково-дослідну діяльність, що мала рятівний характер. Досліджуються пошкоджені насипи, або ті

кургани, яким загрожує знищення. До останніх можна віднести кургани, розташовані на орних полях. В наслідок систематичного розорювання насип з кожним роком зменшується. Наслідки для пам'ятки археології трагічні: руйнуються впускні поховання, що знаходяться порівняно не глибоко в чорноземному насипу, втрачається можливість простежити стратиграфію кургану. Врешті-решт, розорані кургани стають непомітними, та згодом їх розташування майже неможливо простежити.

Саме на території Донецького Кряжу та в Донецькому Приазов'ї зосередили свої роботи експедиції під загальним керівництвом С.Н. Братченка. Протягом десятиріччя було розкопано десятки курганів, в яких досліджено сотні поховань від пізнього енеоліту до середньовіччя, пройдено розвідувальними маршрутами сотні кілометрів, в ході яких виявлено чимало інших пам'яток, від стоянок пізньопалеолітичного часу до кочовищ середньовічної доби.

Матеріали, отримані в ході польових новобудовних досліджень останніх десятиліть ХХ ст., в більшості своїй вигідно відрізнялися досконалістю методики розкопок, рівнем фіксації, високою якістю польової та звітної документації. Завдяки роботам Сіверсько-Донецької та Донецької археологічних експедицій широке застосування отримала методика, заснована на дослідженні курганів механізмами, що забезпечують розкопки на знесення методом паралельних траншей із залишенням максимальної кількості бровок для фіксації стратиграфії насипу. Слід зауважити, що основні принципи польових досліджень, камеральної обробки матеріалів та підготовки наукових звітів, що застосовувалися в роботі цих експедицій, в подальшому були запозичені й успішно розвинені багатьма іншими експедиціями, що працювали в Північному Приазов'ї

У межах Донецької обл. курганні могильники Північного Приазов'я почали активно досліджуватися незабаром після створення новобудовної експедиції Донецького держуніверситету. Науковими керівниками цього колективу в різні роки були А.О. Моруженко (1978-1985, 1987-1991), Т.О. Шаповалов (1985-1987), В.О.

Посередніков (1990-1996). При загальному керівництві експедицією на окремих об'єктах безпосередньо керували розкопками у різні роки такі археологи як О.І. Привалов, В.О. Посередніков, В.Н. Зарайська, С.М. Санжаров, Д.П. Кравець. На півдні Донецької області були досліджені окремі кургани та цілі курганні групи біля сіл Шевченко, Огородне, Стара Ласпа, Чугуно-Крепінка, Бурлацьке, Новоолексіївка, Куйбишеве, Покровка та інші. За період існування експедиції її співробітниками досліджено до 300 курганів, що містили близько 1100 поховань від енеоліту до пізнього середньовіччя. Слід зазначити, що після згортання масштабних досліджень в останнє десятиліття минулого століття була значно активізована робота по введенню в науковий обіг матеріалів з університетських розкопок. В результаті виконаної роботи з'явився ряд збірників та окремих статей з розгорнутою публікацією курганних могильників Донецької області.

Крім великих новобудовних експедицій, у 1970-1990 рр. в Надазов'ї в басейні р. Кальміус проводила дослідження експедиція Донецького обласного краєзнавчого музею (загони під керівництвом О.Я. Привалової та Н.П. Зарайської). Поповненню фонду джерел також сприяли роботи експедиції «Еврика» під керівництвом В.Ф. Клименка, Новоазовської експедиції Донецького Палацу піонерів і школярів під керівництвом В.М. Горбова і А.М. Усачука та створеного М.Л. Швецовим гуртка юних археологів при Донецькій обласній станції юних туристів.

У 1973 р. під час проведення археологічних розвідок у межиріччі Мокрої та Сухої Волновахи біля с. Стила О.І. Приваловим було відкрито печеру Архундияс-Тарама з наскельними малюнками, виконаними вохрою. З 1986 р. поновлюються розкопки Амвросіївського палеолітичного комплексу. Дослідження проводить експедиція ІА НАНУ під керівництвом О.О. Кротової.

З 1984 р. в Приазов'ї під керівництвом В.К. Кульбаки починає свою роботу Жданівська (Маріупольська) археологічна експедиція. В цьому ж році були розпочаті дослідження кургану біля м. Маріуполя, де одразу в трьох похованнях ранньокатакомбного часу було виявлено

залишки колісного транспорту. Експедиція до 1992 р. працювала у зонах новобудов, розкопуючи кургани переважно у Донецькій та Луганській областях. Зокрема у Північно-Східному Приазов'ї були виявлені поховання різних часів біля сіл Калинівка, Комінтернове, Комишувате, Орловське та біля м. Маріуполя. У 1987 р. був виявлений та частково досліджений на східній околиці м. Маріуполя ґрунтовий могильник золотоординського часу. З 1988 р. ця експедиція продовжила свої дослідження при Лабораторії охоронних досліджень пам'яток археології Українського Фонду культури. Були проведені охоронні розкопки курганів в південних районах Донецької обл. та у м. Маріуполі.

У 1993 р. було частково досліджено курган у західній частині м. Маріуполя, пошкоджений під час прокладання труби водоводу. Однак дослідити повністю пам'ятку не вистачило грошей. Згодом на базі Маріупольської археологічної експедиції створюється археологічна експедиція Маріупольського гуманітарного інституту (нині Маріупольський державний університет). Було поновлено та закінчено рятівні роботи на раніше відкритому ґрунтовому могильнику золотоординського часу, а також розкопано два кургани зрубної культури на східних околицях Маріуполя у 2002 р. Відсутність фінансування, а згодом і відхід від земного життя В.К. Кульбаки призвели до певної паузи в дослідженнях.

Вагомий внесок у дослідження старожитностей Північно-Східного Приазов'я зробила Приазовська археологічна експедиція, яку очолив донецький археолог В.М. Горбов. Важливо відзначити, що науково-дослідницька діяльність була зосереджена саме на поселеннях доби бронзи. У 1992 р. новобудовою археологічною експедицією ДОКМ на східній околиці м. Маріуполя було досліджено поселення Ляпинська балка. Розкопками було виявлено матеріал, що відноситься до двох епох – доби бронзи (зрубна культура) та середньовіччя (салтівсько-маяцька культура та золотоординський час). Так, наприкінці 90-х та на початку 2000-х рр. були досліджені поселення зрубного часу біля сіл Безіменне, Широкіне. Продовжені розкопки на поселенні біля с.

Роздольне. З 2004 по 2010 рр. проводилися розкопки багат шарового поселення Комишувате XIV (за 8 км від с. Юр'ївка). На останньому були виявлені рештки жител зрубного та постзрубного часу. Згодом, для матеріалів фіналу пізньої бронзи цього регіону була запропонована назва «пам'ятки комишуватського типу», які відносяться до часу переходу від доби бронзи до раннього залізного віку.

В останні роки на півдні Донецької області працювали ще дві експедиції з Донецьку. У 2005-2006 рр. експедиція відділу охорони пам'яток ДОКМ (керівник – А.М. Усачук) дослідила курганну групу біля витоків Зінцевої балки на західній околиці м. Маріуполь. Могильник був започаткований у ямний час, пізніше використовувався протягом всього катакомбного періоду. Один з курганів було споруджено в бабинський час, а інший в зрубний. Крім того, крім впускних поховань доби бронзи, в курганах було виявлено поховання половецького часу та козацької доби.

З 2010 року В.М. Горбов, разом із співробітниками Маріупольського краєзнавчого музею розпочинають пошуки залишків фортеці запорізьких козаків Кальміус в м. Маріуполі. Протягом 2010 – 2013 рр. розкопками на правому березі р. Кальміус у межах міста було встановлено наявність кількох культурних шарів: XIX-XX ст., XVII-XVIII ст., салтівської культури та доби неоліту. Окрему увагу заслуговує матеріал неолітичного часу, враховуючи безпосередню близькість розташування пам'ятки від Маріупольського неолітичного могильника.

У 2011-2012 рр. експедиція ДонНУ під керівництвом О.В. Колісника здійснила дослідження біля хутора Обрив, обстежуючи берег Азовського моря. Були виявлені знаряддя праці доби палеоліту, бронзового віку, кераміку салтівської культури, знахідки XVII-XVIII ст., робилися етнографічні спостереження. У 2012 р. О.В. Колісник проводить дослідження печери Архундияс-Тарама, відкритої О.І. Приваловим у 1973 р. біля с. Стила. Були зроблені нові кресленики та фотознімки печери, досліджена її долівка. Варто зазначити, що це не єдиний випадок знахідки та дослідження наскального живопису на півдні Донецької області. У 2006 р. під час проведення археологічної розвідки лівого берега р. Кальміус від с.

Гнутове до с. Павлопіль, за 2 км на південний захід від с. Пищевик В.О. Забавіним біло відкрито та досліджено зображення бізона.

Загалом, для сучасного періоду властиво різке скорочення обсягу польових робіт, але незначне накопичення джерел з вивчення поховальних та поселенських пам'яток продовжується і в наші дні. Саме на теренах Північно-Східного Приазов'я, починаючи з 1997 р., зосередила свої дослідження археологічна експедиція МДУ.

2.2. Археологічні пам'ятки Північно-Східного Приазов'я у дослідженнях АЕ МДУ

Починаючи з 2010 р. археологічна експедиція МДУ під керівництвом В.О. Забавіна відновлює самостійну роботу. Так були виявлені нові поселення зрубної культури доби бронзи та середньовічне кочовище біля с. Кременівка. У 2011 р. експедицією було розкопано курган в урочищі Гайдамацький Кут біля с. Пищевик. Було відкрито поховання зрубної культури та встановлено локалізацію цвинтаря ХІХ – початку ХХ ст., який належав до хутора Шевченка та припинив своє існування у 30-х рр. ХХ ст. У 2012 р. АЕ МДУ провела розвідувальні роботи, у тому числі й у Ляпинській балці. Шурфуванням було поточнено кордони поселення, на якому проводилися розкопки експедицією ДОКМ у 1992 р. та встановлено, що на іншому, лівому березі Ляпинської балки також зустрічається середньовічний матеріал. В кургані біля с. Гусельщикове були виявлені рештки зруйнованого зрубного поховання з астрагалом, а біля с. Саханка сліди середньовічного кочовища. Протягом останніх років АЕ МДУ досліджувала кургани біля м. Маріуполя та смт Ялта з похованнями різних археологічних культур доби бронзи, раннього залізного віку та середньовіччя, а у польовий сезон 2018 р. розпочала розкопки поселення зрубної культури біля с. Кременівка.

Маріупольський державний університет, будучи однолітком української державності, вже встиг продемонструвати прихильність до європейських

стандартів вищої освіти, що в свою чергу, позитивно відзначилося як на освітній, так і на науковій діяльності.

Статус будь-якого класичного університету, а до таких належить і Маріупольський державний, окрім всього іншого, визначається якістю і рівнем розвитку в його стінах гуманітарних знань, зокрема й історичних. В області історичних знань університетська наука від початку ХІХ ст. збагатилася таким спеціальним напрямком, як археологія. З часом археологія набула і продовжує зберігати статус чи не обов'язкової дисципліни для всіх поважних університетів.

Польові археологічні дослідження – науково-пошукова та науково-практична діяльність, спрямована на одержання нових знань про об'єкти археологічної спадщини, закономірності розвитку давніх суспільства і людини, є найбільш важливою частиною археологічних науково-дослідницьких робіт, джерелом розширення джерельної бази археологічної та історичної науки. Вони пов'язані з безпосереднім вивченням різних археологічних пам'яток, що проводяться професійними археологами під відкритим небом, а також – з охороною археологічної спадщини – невід'ємної частини культурного надбання людства, унікального і не відновлюваного джерела знань про історичне минуле.

Оволодіння студентами спеціальності «Історія та археологія» методикою польових археологічних досліджень є важливим кроком у професійній підготовці майбутніх фахівців. Саме з цієї причини на базі МДУ було створено археологічну експедицію (далі АЕ МДУ). Незважаючи на молодий вік археології в МДУ, експедиція університету пройшла етап свого становлення ще у радянський час, оскільки є прямою спадкоємицею Маріупольської археологічної експедиції (МАЕ), існування якої припало на другу половину 80-х – початок 90-х рр. минулого століття. З МАЕ невід'ємно пов'язана діяльність маріупольського археолога Володимира Костянтиновича Кульбаки (1954 – 2009).

Протягом всього часу свого існування експедиція досліджувала переважно такі специфічні пам'ятки археології як курганні могильники. Роботи велися

переважно на теренах Північно-Східного Приазов'я та басейну Сіверського Дінця у межах сучасних Донецької та Луганської областей. За період 1984 – 1995 рр. експедицією під керівництвом В.К. Кульбаки було досліджено 62 кургани та один ґрунтовий могильник. Загалом було виявлено 274 поховання, починаючи з доби енеоліту і закінчуючи пізнім середньовіччям.

1997 р., перейшовши на викладацьку роботу до Маріупольського державного університету (тоді гуманітарного інституту), за підтримки керівництва навчального закладу, Володимир Кульбака створив постійно діючу археологічну експедицію, яка протягом 12 років успішно функціонувала під його керівництвом.

На сучасному етапі існування одним з пріоритетних напрямків науково-практичної діяльності археологічної експедиції МДУ є дослідження археологічної спадщини. Причому робота йде паралельно по кількох ключових напрямках польових, лабораторних та кабінетних досліджень – організація і проведення щорічних польових археологічних практик студентів-першокурсників, діяльність студентського наукового історико-археологічного товариства, охорона та збереження археологічної спадщини, а також розв'язання вкрай необхідної за таких умов задачі – створення Музею історії та археології МДУ у 2016 р.

Об'єктами досліджень експедиції є стародавні пам'ятки археології міста Маріуполя, Приазов'я й України, які мають наукову цінність, знаходяться в зоні будівельних робіт або руйнуються під впливом часу та зовнішніх факторів. Сучасний стан й тенденції розвитку археологічного напряму освітньо-наукової діяльності МДУ створюють умови для застосування новітніх методик під час дослідження об'єктів, що дає змогу по-новому висвітлювати складні та дискусійні проблеми історії.

Археологічна експедиція у своїй діяльності керується Конституцією України, Законом України «Про охорону культурної спадщини», Законом України «Про охорону археологічної спадщини», Законом України «Про вищу освіту», Законом України «Про музеї та музейну справу», Положенням про Музейний фонд України, нормативно-

правовими документами Міністерства освіти і науки України та Міністерства культури України з питань діяльності музеїв, Статутом Університету та Положенням про Археологічну експедицію (див додаток 1)

Польові дослідження розпочинаються навесні, коли обстежується стан старих археологічних пам'яток та виявляються в ході розвідок нові. Влітку студенти-практиканти та волонтери приймають участь в розкопках. Лабораторну (камеральну) роботу студенти проходять в стінах університету з накопиченим матеріалом, який вимагає обробки перед передачею його в музей на зберігання. Кабінетна робота припадає на осінь та зиму, коли викладач, який очолює експедицію, завершує роботу над звітом, який надсилається у Польовий комітет Інституту археології НАН України.

Поєднання теоретичної та практичної навчальної підготовки студентів забезпечує ефективне проведення не тільки археологічної практики та навчальних занять, але істотно розширює рівень загальних гуманітарних знань, сприяє самостійної наукової діяльності молодих дослідників. Від точності польових спостережень, обраної методики розкопок буде залежати повнота розкриття можливостей археологічної пам'ятки як історичного джерела. Студентам слід зрозуміти, що від того, наскільки грамотно буде розкопана пам'ятка, залежить достовірність, якість отриманої інформації.

Протягом останнього десятиліття розвитку археології в стінах Маріупольського державного університету його експедиціями досліджено чимало стародавніх пам'яток і накопичено неабиякий фонд джерел. Багаторічний досвід практичної польової роботи на здобуті археологічні матеріали (від доби пізнього палеоліту до козацьких часів) позитивно впливають на становлення майбутніх фахівців, які навчаються на історичному факультеті спеціальностей «Історія та археологія», «Середня освіта. Історія» і безпосередньо приймають участь у роботі університетської експедиції. Таким чином виникає потреба дати оцінку всім досягненням та стисло окреслити напрямки, за якими зараз проводиться робота.

1. Курганна археологія.

Для сучасного стану української курганної археології властивим є різке скорочення обсягу польових робіт, його відрізняє спорадичне і незначне накопичення джерел з вивчення поховальних пам'яток, зокрема курганів Півного Приазов'я. Цілком природно, що на сьогоденному етапі свого існування АЕ МДУ, продовжуючи раніше закладені традиції, зосереджує основну увагу на дослідженнях приазовських курганних могильників. Спираючись на багаторічний позитивний польовий досвід поколінь попередників та продовжуючи традиції приазовської курганної археології, АЕ МДУ у польові сезони 2011 – 2021 рр. провела наукові розкопки двох поодиноких курганів, курганної групи з 3 курганів «Могила Бабакова» та 2 насипів в курганній групі з 5 курганів (дослідження трьох насипів з цієї групи проводилися у 1989 р. засновником археологічної експедиції вишу Володимиром Кульбакою).

В цілому, результати дослідження АЕ МДУ курганних пам'яток збагачує джерельний фонд з вивчення племен ранніх кочівників приазовських степів. Всього у 7 курганах було досліджено більше 50 комплексів, зокрема ямної культури доби ранньої бронзи, інгульської катакомбної та бабинської культур доби середньої бронзи, зрубної культури пізнього бронзового віку, чорногорівської культури або чорногорівської групи кіммерійської культури раннього залізного віку та печенізьке поховання.

2. Археологія поселенських (побутових) пам'яток.

Водночас АЕ МДУ продовжує роботу у напрямку проведення досліджень поселенських (побутових) пам'яток (доби палеоліту, пізньої бронзи, середньовіччя та ранньої модерної історії), зокрема й розкопок поселень доби бронзи – того типу пам'яток, який об'єктивно є значно менше вивченим, порівняно з масивом курганних некрополів. Наприклад, у польовий сезон 2018 р. об'єктом досліджень стала відкрита під час розвідок АЕ МДУ 2010 р. пам'ятка поблизу с. Кременівка Нікольського р-ну Донецької обл. Зібраний при першому обстеженні селища виразний підйомний матеріал, а також типові для пам'яток Приазов'я

виходи на поверхню кам'яних споруд, натякали на перспективність проведення розкопок.

Загалом цей прогноз справдився. Здійснені 2018 р. польові дослідження, попри зумовлені об'єктивними обставинами незначні масштаби, відкрили ділянку поселення зрубної культури з рештками кам'яних будівель і надали колекцію культурно-діагностичних артефактів пізньозрубної культури – керамічного посуду, крем'яних знарядь і кістяних виробів. Звичайно, здобутого матеріалу недостатньо для якихось узагальнень і висновків, а пам'ятка, за великим рахунком, потребує подальшого дослідження, щонайменше ділянок з рештками кам'яної архітектури.

Значущість отриманих на поселенні Кременівка матеріалів, крім іншого, зумовлена тією обставиною, що ця пам'ятка локалізується у проміжку між двома «кущами» раніше досліджених поселень пізньої бронзи – умовно Приморським (Широка Балка II, Безименне I та II, Ляпінська Балка, Комишуватські VIII, XIV, XVI) і Роздольненсько-Миколаївським (Роздольне, Миколаївка, Макри-Хая, Староласпа, Богданівська Балка).

3. Пам'ятко-охоронна справа.

Наступним напрямком досліджень АЕ МДУ є пам'яткоохоронні розвідки та обстеження археологічних пам'яток. Дослідження на півдні Донецької обл. з метою інвентаризації відомих на даний час археологічних об'єктів та визначення режимів використання території зони охорони культурного шару спрямовані на збереження історичної культурної спадщини.

Так, наприклад, 2018 р. під час опрацювання Історико-архітектурного опорного плану м. Маріуполь на замовлення міської ради фахівцями АЕ МДУ:

- були проведені натурні обстеження та інвентаризація відомих на даний час археологічних об'єктів;

- зроблено аналіз археологічної спадщини м. Маріуполя, окреслено сучасний стан та перспективи збереження археологічних об'єктів;

- запропоновано режими використання території зони охорони археологічного культурного шару.

Зазначено перспективність додаткового обстеження території Маріупольської міської ради в цілому та зони охорони археологічного культурного шару, визначеної Історико-архітектурним опорним планом 2019 р., з метою виявлення раніше невідомих побутових (поселень) пам'яток м. Маріуполя, що насичують цю територію потенційними у майбутньому археологічними джерелами інформації про її освоєння з найдавніших часів.

За результатами проведеної інвентаризації до постановки на державний облік тільки на території Маріупольської міської ради пропонується 38 об'єктів (37 курганів та багатошарове поселення «Кальміус»), а до часу постановки їх на облік даним проектом встановлені зони охорони археологічного культурного шару з відповідним режимом використання. Окрім того, для 6 об'єктів пропонується запровадити режим використання зони охорони археологічного культурного шару другої категорії.

Крім того аналогічні роботи АЕ МДУ спільно з Донецьким обласним краєзнавчим музеєм (м. Краматорськ) було проведено на території Мангушського, Нікольського, Волноваського та Великоновосілківського районів Донецької обл. Підсумовуючи результати досліджень археологічної спадщини, можна зазначити, що всього за 2 польові сезони АЕ МДУ на півдні Донецької обл. було обстежено 56 курганних груп і 59 поодиноких курганів та підготовлено облікову документацію на 237 пам'яток археології. У тому числі визначено точне місцезнаходження та координати 13 нових, ще невідомих археологічних об'єктів – курганів, раніше відомих лише за картографічними даними.

4. Введення в науковий обіг матеріалів, здобутих в ході розкопок.

Результати роботи АЕ МДУ доповідались і обговорювались на засіданнях Відділу археології енеоліту-бронзи Інституту археології НАН України, кафедри всесвітньої історії та археології Донецького національного університету імені Василя Стуса, кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету, на міжнародних і регіональних конференціях в Маріуполі (2010-2020), Дніпропетровську (2011), Миколаєві (2011),

Луганську (2012), Ростові-на-Дону (2012), Донецьку (2013), Запоріжжі (2014), Житомирі, Винниці (2015), Мелітополі (2015), Харкові (2020).

При проведенні польових археологічних робіт однією з нагальних проблем в українській археології досі залишається своєчасне та оперативне введення в науковий обіг результатів досліджень. Тому, з огляду на нинішній динамічний стан і окреслені перспективи розвитку маріупольської університетської археології, актуальність робіт публікаційного характеру та монографічних досліджень здобутків АЕ МДУ не викликає сумніву.

Основні результати досліджень АЕ МДУ в тій чи іншій мірі відображено більш ніж у 100 наукових працях, зокрема у статтях, що опубліковані у фахових виданнях, затверджених ВАК України, в тому числі у статтях, опублікованих у виданнях, включених до міжнародної спеціалізованих наукометричних баз даних: Scopus, Web of Science, Index Copernicus International.

За результатами досліджень АЕ МДУ захищено 1 кандидатську дисертацію. 2020 р. була заснована серія наукових видань «Археологія Північного Приазов'я». Перший том присвячений дослідженням АЕ МДУ на півдні Донецької області 2018 р. 2021 р. авторський колектив завершив роботу над другим томом «Курганна група «Могила Бабакова». У науковий обіг вводяться матеріали доби ранньої бронзи – раннього залізного віку, здобуті під час розкопок у 2016, 2019 – 2020 рр. АЕ МДУ на півдні Донецької обл. біля селища Ялта. Можна сподіватися, що видання подібних збірок перетвориться у добру і життєздатну традицію.

Крім того, матеріали розкопок перманентно знаходять відображення в курсових та кваліфікаційних роботах студентів спеціальностей «Історія та археологія», «Середня освіта. Історія».

5. Популяризаторська, просвітницька та профорієнтаційна діяльність.

Експедиція надає фахову допомогу студентам інших вузів, а також учням коледжів, ліцеїв, середніх шкіл. Освітня та виховна робота з учнями шкіл та інших освітніх закладів здійснюється шляхом проведення оглядових та

тематичних екскурсій, уроків-екскурсій, надання консультацій з питань історії, археології та краєзнавства в Музеї історії та археології МДУ.

У роботі експедиції крім студентів-практикантів щороку беруть участь викладачі і студенти історичного факультету – члени Студентського наукового історико-археологічного товариства МДУ, вчителі та учні маріупольських шкіл, волонтери з Маріуполя, Донецької обл. та всієї України.

Так, наприклад, у серпні 2020 р. більш ніж 25 школярів та студентів з різних куточків Донецької області стали учасниками літнього наметового табору «Police for Youth», який розмістився на базі АЕ МДУ. Проект реалізували ГО «Культурно-освітня платформа «Сенс», до якої входять студенти і викладачі історичного факультету МДУ, у партнерстві з Управлінням патрульної поліції в Донецькій області, відділом ювенальної превенції, археологічною експедицією і студентським науковим історико-археологічним товариством МДУ.

2021 р. АЕ МДУ продовжила співпрацю з громадськістю. Цього разу в партнерстві з ГО «Культурно-освітня платформа «Сенс» експедиція об'єднала представників Управління патрульної поліції в Донецькій області, учнівську та студентську молодь навколо спільної мети – пошук, збереження та дослідження об'єктів культурно-історичної спадщини Північного Приазов'я.

Під час таборування «Police and Youth together» учасники проекту «Поліція та молодь: створюємо безпечний простір разом» взяли участь у справжніх археологічних розкопках та розвідках. Об'єктом досліджень стали чотири поселення доби бронзи – середньовіччя в околицях с. Урзуф на річці Зеленої. Був зібраний не тільки значний підйомний матеріал, але й закладено 2 розвідницькі шурфи. Знахідки дозволили уточнити культурну приналежність цих пам'яток: верхній шар поселень відноситься до часів середньовіччя нижній – доби пізньої бронзи.

Студентська молодь та школярі не тільки брали активну участь у польових роботах експедиції, але й

дізнались, як реконструюється минуле і чому важливо захищати культурно-історичну спадщину.

Під час польових досліджень окрім безпосередніх наукових цілей, вирішуються завдання популяризаторської, просвітницької та профорієнтаційної спрямованості, які сприяють вихованню у майбутніх істориків та громади почуття відповідальності за стан охорони і збереження національної історико-культурної спадщини.

Польові та камеральні роботи експедиції перманентно привертають увагу засобів масової комунікації. За останнє десятиріччя дослідження АЕ МДУ ставали десятки разів центральною темою для новинних сюжетів на місцевому, регіональному та центральному телебаченні. Сотні публікацій присвячені її роботі на офіційному сайті МДУ, в друкованих та інтернет виданнях.

6. Співпраця з провідними українськими археологічними установами.

Експедиція співпрацює з науковими установами та особами, які займаються вивченням пам'яток історії та археології, в тому числі і в рамках міжнародного співробітництва в науковій сфері

Експедиція проводить наукові дослідження виключно при наявності Дозволу Державної служби з питань національної культурної спадщини України на право проведення археологічних досліджень та Відкритого листа, який щорічно видається Польовим комітетом Інституту археології НАН України у відповідності до заявки МДУ, з подальшим звітуванням про роботу АЕ МДУ перед Інститутом археології.

АЕ МДУ активно співпрацює з Донецьким обласним краєзнавчим музеєм (м. Краматорськ), Маріупольським краєзнавчим музеєм, відділами культури райдержадміністрацій Маріупольського та Волноваського районів Донецької обл., а також Департаментом культури Маріупольської міської ради.

7. Міжнародне співробітництво.

Серед поточних завдань експедиції: розвиток міжнародних програм і партнерство з міжнародними

науковими центрами у галузі охорони археологічної спадщини та проведення археологічних досліджень.

Важливим кроком для підвищення теоретичного рівню та накопичення практичного досвіду є співробітництво викладачів та студентів Історичного факультету МДУ із фахівцями та студентами з інших країн. Безпосередньо робочі контакти відбуваються під час проходження обов'язкової археологічної практики після закінчення першого курсу або під час подальшої (волонтерської) роботи в археологічних експедиціях.

Так, у 2009 р. студенти та волонтери експедиції МДУ працювали у складі Міжнародної Амвросіївської археологічної експедиції Інституту археології НАН України (начальник експедиції О.О. Кротова). В роботі приймали участь як вітчизняні палеолітознавці (І.А. Сніжко, А.О. Леонова), так й іноземні, зокрема з Франції (Julien M.-A.). У процесі дослідження були залучені фахівці із спеціальних природничих дисциплін (грунтознавчих та геоморфологічних) Інституту географії РАН.

2015-2018 рр. АЕ МДУ згідно із Договором з ГО «Калган-А» приймала участь у міжнародному волонтерському проекті, досліджуючи середньовічний замок Сент-Міклош (Закарпатська область), що в 10 км від м. Мукачева. Маріупольські студенти, як, в свою чергу, студенти з інших країн Європи (Угорщина, Словаччина, Італія тощо) були долучені до процесу відновлення Чинадіївського укріпленого палацу XIV – XV ст.

2019 р. було підписано двосторонній Договір про співробітництво між МДУ та Інститутом археології словацької академії наук з метою проходження практики студентами та стажувань викладачами МДУ на базі археологічного комплексу біля с. Бойна (Словацька Республіка). Мета стажування: ознайомлення з сучасним європейським досвідом проведення польових археологічних досліджень, а також безпосередня участь у дослідженні ранньосередньовічного археологічного комплексу. Був отриманий досвід організації та планування наукової роботи під час проведення спільних польових археологічних досліджень на базі археологічного комплексу «Бойна» разом з фахівцями Інституту археології

Словацької Академії наук; підготовлено та здійснено спільний дослідницький проект з метою формування науково-технічної та інтелектуальної бази для участі молодих вчених у польових археологічних дослідженнях; відбувся взаємний обмін компетенціями, професійними навичками та науковим досвідом.

Вже понад 5 років триває плідне співробітництво з Фондом «Анастасіос Г. Левендіс» (Республіка Кіпр). АЕ МДУ висловлює особисту подяку за допомогу в організації розкопок директору Фонду «Анастасіос Г. Левендіс» професору Хараламбосу Бакірдізісу і члену ради правління фонду професору Васосу Карайоргісу.

І нарешті слід зазначити, що робота АЕ МДУ має значну практичну цінність. Її основні здобутки та культурно-хронологічні оцінки можуть бути використані при створенні спеціальних та узагальнюючих праць з археології та праісторії, написанні навчальних посібників, підручників і розробки відповідних курсів лекцій для вишів; для упорядкування фондів та створення експозицій археологічних, краєзнавчих та історичних музеїв; для реалізації різних форм виховної та просвітницької діяльності; для збереження та раціонального використання історичної та археологічної спадщини.

Питання для самоконтролю

1. Ким і коли були було проведено перші археологічні дослідження у Донецькому Приазов'ї?
2. Що вам відомо про дослідження пам'яток археології у Північно-Східному Приазов'ї у 20 – 30-х рр. ХХ ст.?
3. Охарактеризуйте польові археологічні дослідження у регіоні у 50 – 60-х рр. ХХ ст.
4. Чому період досліджень 70 – 80-і рр. ХХ ст. можна вважати «золотою добою» курганної археології?
5. Які експедиції працювали на півдні Донецької області у 70 – 80-і рр. ХХ ст.? Які дослідники вам відомі?
6. Які пам'ятки археології досліджувала Маріупольська (Жданівська) археологічна експедиція? Хто її очолював?
7. Які пам'ятки археології були дослідженні безпосередньо у межах або на околицях м. Маріуполя?

8. Охарактеризуйте діяльність археологічної експедиції МДУ. За якими напрямками проводилася робота?

Теми для рефератів

1. Археологічні дослідження у Північно-Східному Приазов'ї наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.
2. Археологічні дослідження приазовських курганів Миколою Бранденбургом.
3. Микола Макаренко – виданий дослідник археологічних старожитностей Північно-Східного Приазов'я.
4. Амвросіївський палеолітичний комплекс.
5. Новобудовна археологія на півдні Донецької області.
6. Науковий спадок Маріупольської археологічної експедиції.
7. Археологічна науково-дослідницька робота Археологічної експедиції Маріупольського державного університету.

Завдання для самостійної роботи

1. На контурній карті різними кольорами позначте археологічні пам'ятки: 1) досліджені у ХІХ – першій половині ХХ ст.; 2) досліджені у другій половині ХХ ст.; 3) досліджені у ХХІ ст.
2. Складіть реєстр розкопаних курганів на півдні Донеччини.
3. Складіть реєстр досліджених поселень доби бронзи на півдні Донеччини.
4. Зробити конспект Закону України «Про охорону культурної спадщини» та Закону України «Про охорону археологічної спадщини».

Список рекомендованої літератури

1. Божко Р. П., Були Т. Ю., Гашенко Н. Н. и др. Мариуполь и его окрестности : взгляд из ХХІ века. Мариуполь : Рената, 2006. 356 с.
2. Дегерменджи С. М. Кургани Донеччини: загальний стан, проблеми обліку та охорони. *Археологический альманах*. Вып. 14. Донецк, 2004. С. 3–12.
3. Забавин В. О. Погребения срубной культуры длинного кургана у села Орловское (из раскопок В.К. Кульбаки).

- Донецький археологічний збірник. 2009/2010.* Донецьк : Вид-во ДонНУ, 2010. № 13/14. С. 174—184.
4. Забавин В. О. Очерк истории изучения древностей срубной культуры Северного Приазовья в XIX – начале XX века. *Археологический альманах.* Вып. 25. Донецк, 2011. С. 21—27.
  5. Забавин В. О. Курганный могильник срубной культуры у восточной окраины г. Мариуполя. *Донецький археологічний збірник.* Донецьк : Вид-во ДонНУ, 2011. № 15. С. 161—170.
  6. Забавин В. О. Памятники срубной культуры Северного Приазовья в исследованиях конца 20-х – начала 30-х гг. XX ст. *Українська державність: історія і сучасність: Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених.* Маріуполь, 2012. С. 79—81.
  7. Забавин В. О., Небрат С. Г. Курган срубной культуры в Північно-Східному Приазов'ї . *Археологический альманах.* Вып. 26. Донецк, 2013. С. 179—195.
  8. Забавин В. О. Історія досліджень поховальних пам'яток срубної культури Надазов'я. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія.* Вип. 4/5 (спецвипуск). Маріуполь : Вид-во МДУ, 2012. С. 73—87.
  9. Косиков В. А. История исследования археологических памятников Донбасса. Донецк : Истоки, 2001. 84 с.
  10. Кульбака В., Качур В. Соматичні культури бронзового віку півдня Східної Європи. Маріуполь, 1998. 60 с.
  11. Кульбака В., Качур В. Давні індоєвропейці України в світлі новітніх археологічних досліджень. Маріуполь, 2002. 94 с.
  12. Кульбака В. К., Забавин В. О., Небрат С. Г. Курган срубной культуры у с. Коминтерново. *Гілея: науковий вісник: Зб. наук. пр.* Київ : ВІРУАН, 2009. Вип. 29. С. 136—141.
  13. Кучугура Л. І. Дослідження видатного українського археолога М. О. Макаренка в м. Маріуполь у 1930-1933 роках. *Праці науково-дослідного інституту пам'яток охоронних досліджень.* Вип. 2. Київ : АртЕк, 2007. С. 71—86.

14. Литвиненко Р. О. «Курганна» археологія в житті та студіях Станіслава Никифоровича Братченка (світлої пам'яті видатного вченого). *Донецький археологічний збірник*. Донецьк : Вид-во ДонНУ, 2011. № 15. С. 188—200.
15. Литвиненко Р. О. Новобудовна археологія в Донбасі: етапи, дослідники, досягнення. *Археологія і давня історія України*. Київ, 2012. Вип. 9. С. 155—159.
16. Небрат С. Г. Археологічна експедиція МДУ: історія і сучасність. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*. Вип. 4-5. Маріуполь, 2012. С. 102—111.
17. Привалова О. Я., Привалов А. И. Список памятников археологии Украины. Донецкая область. Киев : УООП, 1988. 110 с.
18. Усачук А. Н., Полидович Ю. Б., Колесник А. В. Курганы Донбасса в народном восприятии и научной практике (до начала XX века): мифы и реальность. *Археологический альманах*. Вып. 14. Донецк, 2004. С. 13—55.
19. Усачук А. Н., Полидович Ю. Б., Цимиданов В. В., Литвиненко Р. А. Свод данных об исследованиях курганов на территории Донецкой области в XX веке. *Археологический альманах*. Вып. 14. Донецк, 2004. С. 56—109.
20. Усачук А. Н., Колесник А. В. Очерк истории изучения курганов Донбасса в XVIII-XIX веках. *Літопис Донбасу*. №12. Донецьк, 2004. С. 5—29.

ТЕМА 3.

ТИПИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК І ЗАГАЛЬНІ ЗАВДАННЯ ЇХ ДОСЛІДЖЕННЯ

3.1. Типи археологічних джерел

Поняття «археологічна пам'ятка» і «археологічне джерело» у навчальній та науковій літературі найчастіше ототожнюються. Ця традиція за аналогією з древніми письмовими творами, які називають то пам'ятками (писемності), то джерелами склалася давно.

Ця аналогія здається цілком природною: історія як наука склалася значно раніше, ніж археологія. Таким чином, одне з основних понять історичної науки – історичне джерело – давно стало традиційним. Згодом, з розвитком археології як науки, історичні джерела стали відносити до двох видів: письмових і речових, тобто археологічних.

Цінність археологічних джерел якраз і полягає в тому, що вони є синхронними історичному процесу.

В археології отримання первинної інформації, тобто добування джерел, здійснюється у процесі розкопок. Дослідження провадять за певними правилами, що отримали назву методики польових археологічних досліджень. Головна сутність цього комплексу методів базується на спостереженнях за станом залишків і ґрунту та детальній фіксації усіх об'єктів на плані (у просторі) відносно один одного та умовного репера, а також за глибиною залягання. Усі ці данні ретельно фіксується археологами у щоденниках, в книзі опису знахідок, на креслениках і електронних носіях. Археологічні польові дослідження є надзвичайно відповідальним процесом, адже під час розкопок пам'ятка фактично знищується. Якщо археолог щось не помітить, пропустить, не зафіксує або зробить це неналежним чином, то усе це – втрати науки.

Археологічне вивчення пам'яток – це дослідження фізичних, морфологічних та інших речових властивостей об'єктів і предметів. Археолог, який проводить розкопки й вивчає колекції, працює з джерелами, але не може нічого

«прочитати», оскільки артефакти не призначаються для безпосередньої передачі повідомлень. Головна відмінність письмових пам'яток від речових у цьому й полягає. До вивчення стародавніх текстів дослідник може повертатися необмежену кількість разів. При цьому самі тексти не змінюються. Розкопки – головний метод дослідження археолога – призводять до незворотних наслідків для пам'яток, змінюючи їх, аж до повного їх знищення. Якщо провести аналогією з письмовими пам'ятками, то подібне речове «джерело» можна «прочитати» лише одного разу.

Археологічне дослідження починається в області фізичних властивостей предметів, яке лише згодом переходить в словесну форму: під час вивчення колекцій та проведення розкопок археолог свої спостереження формулює в термінах наукової мови та викладає в польовій документації, науковому звіті, каталогах і описах, лабораторних журналах і картотеках тощо. Як і до письмового джерела, до вивчення цих матеріалів можна повертатися неодноразово.

Таким чином, між поняттями «археологічне джерело» і «археологічна пам'ятка» тотожності немає. Пам'ятки археології можуть існувати й поза науковими рамками (до того, як вони стали об'єктами дослідження), а археологічні джерела поза наукою немислимі.

Археологічні пам'ятки Північно-Східного Приазов'я різноманітні. Відповідно і їх класифікація може бути різною. Загальноприйнятим вважається підрозділ археологічних пам'яток на два основних види: поселенські (побутові) і поховальні пам'ятки. Більшість археологічних об'єктів відноситься саме до цих двох видів, але не вичерпується ними. До інших видів належать пам'ятки духовної сфери життя стародавнього населення та виробничі споруди. Ці об'єкти можуть перебувати як за межами поселень (гірничі виробки, капища, каменоломні, кам'яні статуї, наскальні зображення тощо), так і в їх межах (вівтарі, ремісничі майстерні, господарські ями тощо).

Поселення – це дуже широке поняття, яким позначають будь-які залишки більш-менш тривалого перебування давнього населення на одному місці. В залежності від особливостей влаштування і часу існування,

поселення можуть поділятися на більш вузькі групи. За особливостями влаштування поселення поділяються на дві великі групи: укріплені і неукріплені. До перших відносяться городища. Це поняття досить широке, яке спочатку виникає для позначення залишків давньоруських укріплених поселень, але згодом поширюється на більш широке коло пам'яток. Зараз поняття «городище» застосовується і до руїн античних міст, і руїн давніх фортець, замків та інших пам'яток. Головна відмінна риса городища – це наявність залишків валів, ровів, стін або інших фортифікаційних елементів. Стоянки – неукріплені поселення – це переважно місця життя і діяльності людності доби каменю. Групу пізніших неукріплених поселень, включаючи епоху середньовіччя, називають селищами або поселеннями.

Поняття «стоянка» для ранніх епох цілком відповідає своєму змісту. Довгострокові капітальні житла люди будувати ще не вміли. Для наступних епох це поняття стає дещо умовним. Іноді в літературі можна зустріти назву «стоянка» по відношенню до пам'яток, де виявлено сліди тривалого перебування людини, тобто культурний шар, але залишків жител не знайдено.

Зазвичай давнє поселення характеризує певний рельєф, що суттєво відрізняється від рельєфу навколишнього простору: наявність височин або западин від осель, залишків штучних валів або ровів тощо. Іноді рослинність на поселенні може відрізнитись від навколишньої території своїми кількісними і якісними показниками (колір, насиченість тощо). Подібний сучасний стан пам'ятки обумовлений тривалими природними руйнівними процесами, розмиванням, вивітрюванням. Нарешті, поверхня залишків поселення, що руйнується, вкривається рослинністю, яка поступово нівелює пам'ятку з навколишнім простором. Таким чином, досліднику найчастіше доводиться мати справу з пам'ятками минулого, які зазнали значних змін в процесі тривалих руйнувань. Зазвичай стародавні поселення були пов'язані з близькими джерелами води, які сьогодні поблизу пам'ятки можуть і не фіксуватися. В різних природних зонах умови розташування поселень та їх характер досить неоднакові.

Поховальні споруди. Розташування стародавніх кладовищ (некрополів або могильників) носіїв осілих культур зазвичай тяжіє до поселенських пам'яток, хоча археологам вони й не завжди відомі. Частіше буває навпаки у тих випадках, коли досліджуються пам'ятки кочових (рухомих) культур: могильники вивчаються, а рештки відповідного поселення можуть так і залишитися невиявленими. Це може бути обумовлено різними причинами. Зазвичай родове кладовище кочівників було приурочене до певного місця, найчастіше до змовника. В залежності від пори року, людність, якої належав даний могильник, могла знаходитися від нього досить далеко. У кочівників житла були типу юрт, тому від місця тимчасової стоянки слідів взагалі могло не залишитися. Таким чином, для деяких кочових культур матеріали, здобуті під час досліджень стародавніх могил, є практично єдиним джерелом для визначення часу існування, культурної приналежності та реконструкції їхнього способу життя.

Поховання за своєю формою та способом спорудження також можна поділити на ряд типів (ями, склепи, катакомби, кам'яні скрині, зруби тощо). Оскільки стародавні люди, споруджуючи могилу, мали на увазі житло для свого родича, який, за їх уявленням, пішов у потойбічний світ, форми поховальних споруд можуть бути настільки ж різноманітними, як і форми жител.

Грунтові могили на сучасній поверхні будь-яких явних ознак не мають. На теренах Північно-Східного Приазов'я вони вірогідно з'являються вже за доби каменю і широко поширені в епоху бронзи – пізнього середньовіччя. Можливо, що ґрунтові могили при спорудженні й мали на поверхні якісь ознаки (надгробки з каменю, дерева, дерну або землі), але ці ознаки до наших днів не збереглися.

Кургани – це надмогильні пагорби – споруди над похованням або похованнями із землі, каміння, дерева тощо. У своєму первинному значенні тюркське слово «курган» означає: могильний пагорб або насип, круглу могилу, могильний будинок-укріплення. Давній курган – це пам'ятка не лише археологічна, а й історична, культурна та архітектурна. Кургани поширені на теренах всього Старого Світу та Північної Америки. Широко відомі вони й

на території України, особливо в степовій зоні, зокрема, й у Північно-Східному Приазов'ї.

Курган – це споруджений над одним або декількома похованнями земляний насип. Кургани насипали над могилами майже всі народи, що населяли Український Степ, починаючи з доби енеоліту (IV тис. до н.е.) і аж до пізнього середньовіччя (XIV ст.). Зазвичай кожен курган містить не одне поховання, і, як правило, зводився він в декілька прийомів. Після того, як над первинною могилою було споруджено земляний насип, нерідко його використовували для здійснення поховань й інші народи, що жили в пізніші часи. При цьому нерідко досипання насипів здійснювалося і над вторинними похованнями, внаслідок чого курган збільшувався у розмірах, подекуди перетворюючись на доволі високий насип. Земляний насип кургану для міцності часто укріплювали кам'яною конструкцією, котра до того ж виконувала і певні ритуальні функції.

Переважна більшість курганів, які зараз сприймаються як обпльиви земляні пагорби напівсферичної форми, – це від самого початку складні архітектурні споруди, які з часом зазнали значних ушкоджень під впливом чинників природнього чи антропогенного характеру. Як показує практика, завдяки дотримання певної методики розкопок, можуть бути реконструйовані не тільки деякі конструктивні особливості спорудження первинного кургану, а й послідовність здійснення в ньому вторинних поховань.

Кургани – це археологічні пам'ятки, які практично завжди звертали на себе увагу своєю аттрактивністю. Їх не потрібно спеціально шукати, вони завжди були на виду і завжди були невід'ємним атрибутом приазовського історико-культурного ландшафту. Донецька область належить до найбільш насичених археологічними пам'ятками областей України, де понад 9800 об'єктів археології перебувають на державному обліку. Кургани займають чільне місце серед археологічних пам'яток області. Понад 90 % від загальної кількості врахованих археологічних об'єктів – це саме кургани. До цієї цифри слід також додати передбачувану кількість ще не виявлених курганів (за оцінкою фахівців, не менше 600 курганів) та

повністю досліджених розкопками пам'яток (починаючи від кінця ХІХ ст. до теперішнього часу – близько 930 курганів).

Поодинокі курганні насипи зустрічаються досить рідко. Кургани, як правило, розташовані групами, іноді досить великими (до декількох десятків). Такі групи називаються курганними групами або могильниками. У межах однієї групи можуть виявитися кургани, що належать абсолютно різним періодам або культурам. Переважна більшість курганів також містить різночасові та різнокультурні поховання.

Сьогодні кургани являють собою переважно невеликі пагорби, що розпливлися, до 20-30 м в діаметрі та до 0,5 м заввишки. Одиниці сягають висоти 6-9 м та мають в діаметрі до 50-70 м. Велика частина курганів вже повністю втратила насипи внаслідок багаторічного розорювання. Подібні археологічні об'єкти мають прихований характер, їх розташування визначається приблизно.

Менгіри, кромлехи. Щодо кромлехів (бретон. Krom - коло, Iech - камінь) і менгірів (бретон. Men - камінь, hir - довгий) не можна впевнено стверджувати, що вони є суто поховальними пам'ятками. Кромлехи – це кругові огорожі з декількох великих каменів, поставлених вертикально в землю, що утворюють одне або декілька концентричних кіл. Менгіри – це високі кам'яні стели, можуть бути прикрашені якимись зображеннями і візерунками.

Кенотафи поширені в різні епохи досить широко. При дослідженні курганних могильників трапляється, що деякі кургани, які мають всі ознаки намогильної споруди, не містять в собі ніяких слідів поховання. Подібні кургани або окремі поховальні споруди під курганним насипом називають кенотафами (дав.-гр. κενοτάφιον, від κενός – порожній і τάφος – гробниця), тобто символічними могилами, в яких рештки небіжчика відсутні. Судячи з деяких уривчастих даних давніх писемних джерел і етнографічних спостережень, подібні символічні могили споруджувалися у тому разі, коли людина вмирала або гинула далеко від батьківщини на чужині і не було можливості поховати її на родовому цвинтарі.

Пам'ятки виробничої діяльності. За межами поселень можуть перебувати сліди виробничої діяльності стародавньої людності. До їх числа відносяться місця видобутку корисних копалин та стародавні майстерні.

Скарби. Скарби старовинних речей – прикрас, знарядь праці, зброї, монет – також являють інтерес для археологів. Найдавніші скарби знарядь праці, знайдені вченими, належать до часів неоліту-бронзи.

Люди у всі часи прагнули зберегти предмети, найбільш цінні для них, поміщаючи їх в тайники або закопуючи в землю. Іноді вони залишалися «незатребуваними» у зв'язку із загибеллю господаря або з інших причин і тому такі своєрідні «поховання» виявляються несподівано до сих пір. Зазвичай скарби знаходяться випадково, і частіше за все не археологами, тому в руки фахівців вони потрапляють вже через деякий час і, як правило, не задокументовані належним чином.

Археологи вкладають більш широкий зміст в поняття «скарб», ніж в повсякденному значенні цього слова. І це не обов'язково монети або дорогоцінні предмети. Зустрічаються скарби кам'яних і бронзових речей, в тому числі заготовки або злитки металу.

Архітектурні пам'ятки. На стику археології і мистецтвознавства знаходиться вивчення архітектурних пам'яток. Дослідження та реставрація давніх архітектурних споруд у всякому разі не обходиться без спеціальних археологічних розкопок. Подібні дослідження можуть проводитись як на пам'ятках, що збереглися частково завдяки перебудовам, так і на зруйнованих, від яких залишилися лише нижні ряди кладки або фундаменти.

Печерні пам'ятки. У донецькому Приазов'ї печерні пам'ятки, пов'язані з життєдіяльністю давньої людності, можуть розташовуватися в ярусах вапняку, граніту або доломіту і являють собою природні ущелини або карсти. Печери в Приазов'ї можуть зустрічатися в найнесподіваніших місцях і оголеннях каменю по берегах балок і річок (печера в Харцизькій балці неподалік с. Гусельщикове або Гайдамацька печера над заплавою р. Кальміус біля с. Павлопіль). Деякі з них, недоступні з поверхні, виявляються в розрізах кар'єрів (с. Новотроїцьке

поблизу Волновахи). На стінах і склепіннях доісторичних печер можуть бути виявлені малюнки, виконані мінеральною червоною фарбою вохрою (печера Архундияс-Тарама поблизу Докучаєвська), а також культурний шар на дні (печера поблизу Новоазовська).

Кам'яні стели (статуї, баби). Кам'яні стели, які слугували давній людині у якості ідолів-оберегів, з'являються на території Приазов'я за доби раннього металу (енеоліту – бронзи) у IV – II тисячолітті до н. е. Антропоморфні стели археологами виявлялися при дослідженні курганних насипів або підкурганних поховань. Антропоморфні стели епохи міді-бронзи з обов'язковим зображенням голови в основному висікали з стовпоподібних брил і плит пісковика або кварциту.

Наступну за хронологією групу кам'яних стел складають статуї, залишені іраномовними племенами скіфів. Датуються скіфські скульптури VI – III ст. до н. е. Переважно на всіх скіфських стелах зображено бородатих чоловіків. Зазвичай на корпусах є зображення трьох-чотирьох предметів: рогу, поміщеного в правій руці на рівні грудей, сагайдаку – на лівому боці, кинджалу або меча – на рівні поясу в лівій руці.

Дуже широко у Приазов'ї були поширені кипчацько-половецькі кам'яні баби. Половецькі намогильні кам'яні статуї, що символізували предків, є пам'ятками сакрального мистецтва IX – XIII ст. Зазвичай їх ставили на вершинах високих курганних насипів або в спеціально споруджених для цього на пагорбах святилищах. Подекуди до наших днів у приазовських степах половецькі кам'яні стели, зведені у попередні часи з курганів та святилищ, можна зустріти на подвір'ях сільських шкіл або у якості стовпів в огорожах селянських садів.

Петрогліфи (лат. Petros - камінь, glifos - знак) – вкрай рідкий тип археологічних пам'яток для Північно-Східного Приазов'я. Виявлені в Приазов'ї петрогліфи поодинокі і територіально відірвані від районів їх серійного поширення. Деяка нерівномірність їх поширення може бути пояснена ступенем вивченості регіону та природними умовами (в степу не просто знайти підходящу кам'яну брилу або скельну поверхню). Так, два зооморфні

петрогліфи (зображення бізона і коня) були знайдені і зафіксовані лише на початку 2000-х рр. біля с. Пищевік, на північний схід від Маріуполя, на лівому березі р. Кальміус вище за течією від урочища «Гайдамацький Кут» (епонім назви розташованої неподалік печери). Петрогліфи розташовані на скельній поверхні, зображення виконані в характерній для подібних зображень контурній манері (без силуетного заповнення) в техніці гравіювання (різьблення) жолобками (борозенками) що, окреслюють контур фігури. За сукупністю стилістичних ознак пропонується попереднє широке датування в межах епохи мезоліту – раннього бронзового століття.

Випадкові знахідки. Ця категорія знахідок в Приазов'ї досить різноманітна. Це можуть бути втрачені свого часу монети, амулети, прикраси, знаряддя праці тощо. Під час обстеження надзаплавних терас, особливо тих ділянок, які знаходяться ближче до берега річки, на поверхні можуть бути виявлені скупчення або поодинокі фрагменти керамічного посуду, окремі дрібні кістки тварин, відщепи та уламки кременю тощо. Однак, слід пам'ятати, що навіть поодинокі випадкові знахідки насправді можуть відбуватися з культурного шару поселення, зруйнованого поховання або іншої археологічної пам'ятки. Саме тому місце кожної конкретної знахідки повинно бути ретельно оглянуто та задокументовано.

Ще у першій половині ХІХ ст. данський археолог Християн Юргенсен Томсен запропонував формальну періодизацію європейської праісторії, яка поділялася на три періоди: кам'яну добу, бронзову добу та залізну добу. Згодом англієць Джон Лоббок поділив кам'яну добу на два періоди: палеоліт (давньокам'яна доба) та неоліт (нова кам'яна доба). Трохи пізніше, у 70-і рр. шведський геолог Отто Торелль виокремлює період, що отримав назву епіпалеоліт, або мезоліт (середня кам'яна доба). Приблизно в це ж час угорський археолог Ференц Пульський доходить висновку, що між добою каменю та періодом бронзи існував ще один період – мідний вік, або енеоліт. Ця схема стала загальноприйнятою й доповнювалася.

Старожитності кам'яної доби (палеоліт – неоліт).

Найдавніші археологічні пам'ятки на теренах України, зокрема Донецького Приазов'я, належать до раннього палеоліту. Найдавнішою знахідкою вважається кам'яне рубило ашельського часу, знайдене біля м. Амвросіївка. Пам'ятки середнього палеоліту (Мустьє) являють собою ряд місцезнаходжень, виявлених на узбережжі Азовського моря, р. Кринки, верхів'ях Кальміусу. Біля сіл Білоярівка, Новоклинівка та Успенка, у балці Широкій та Щуровій розташовані майстерні по обробці кременю (Амвросіївський р-н, Донецька область). Слід зауважити, що майстерня біля с. Новоклинівка функціонувала і в більш пізній час, на що вказують знахідки пізньопалеолітичних артефактів. Окремі знахідки доби середнього палеоліту було відкрито біля м. Новоазовськ, сіл Сєдове, Безіменне, Самсонове та хутора Обрив (Новоазовський р-н, Донецька область), с. Греково-Олександрівка (Бойківський р-н, Донецька область). Вище означені місцезнаходження включені у донецько-приазовську групу мустьєрських пам'яток України. Розкопки не проводилися. Крем'яні знаряддя представлені підйомним матеріалом, який було знайдено на узбережжі моря, балках та долинах річок. Зокрема знаряддя праці з місцезнаходження біля с. Самсонове відносяться до мікромустьєрської індустрії. Переважають знаряддя невеликих розмірів (до 5 см).

Серед пізньопалеолітичних пам'яток Північно-Східного Приазов'я основним можна вважати Амвросіївський комплекс. Пам'ятка складається з розташованих за 200 м одне від одного стоянки та кістковища бізонів, знаходиться на відстані 1,5 км на схід від с.Родники Амвросіївського р-ну Донецької області, на водорозподільному плато у верхів'ї балки Казенної, що впадає в р. Кринку (приток Міусу). Загальна розкрита площа складає близько 180 кв. м.

За техніко-типологічними показниками кам'яного та кістяного інвентарю пам'ятка належить до епіграветської традиції. Культурні залишки стоянки включають фрагменти кісток тварин, крем'яні вироби (понад 100 000), фрагменти кістяних наконечників, кістяні знаряддя для обробки шкур, кам'яну підвіску, намисто зі скам'янілостей,

шматочки червоної та жовтої вохри й раковину *Cardium*. Серед фрагментів кісток та крем'яних виробів зустрічаються такі, що мають сліди дії вогню.

Загальна площа кістковища могла складати близько 800 кв. м. Площа, розкрита розкопками різних років, становить близько 320 кв. м. Культурні рештки складають переважно кістки бізонів та крем'яні (понад 2 500) і кістяні (28) вироби, кілька шматків червоної вохри, раковина *Cardium*. Серед крем'яних виробів виразну серію складають мікровістря, що використовувалися як вкладені для формування бокових лез наконечників списів чи спорадично використовувалися як наконечники стріл.

Також проводилися дослідження значно меншого масштабу, які дозволили відкрити у 1972 р. палеолітичні стоянки біля с. Федорівка на р. Каратиш та Янісоль на р. Кальчик. Дослідження нашарувань стоянки біля с. Федорівка показали, що вона заселялася в пізньому палеоліті двічі. Розкопками були виявлені сліди багаття, плями вохри, виробничі ділянки. Крем'яному інвентарю стоянки можна знайти аналогії в матеріалах стоянок Кам'яна Балка I та II на Нижньому Дону.

Пам'ятки мезолітичної доби не чисельні та не розкопувалися на півдні Донецької області. Мезолітичні місцезнаходження були виявлені у Зінцевій балці (в межах сучасного Маріуполя), біля смт Старий Крим, Мангуш та біля сіл Сергіївка та Вільне. Проте базових поселень не виявлено. Північно-Східне Приазов'я вважається порубіжжям ареалів двох мезолітичних культур – донецької та кукрецької.

У добу неоліту басейн р. Кальміусу був контактною зоною вже трьох культур: сурської, азово-дніпровської та нижньодонської. Деякі дослідники об'єднують пам'ятки останніх двох культур у Маріупольську культурно-історичну спільноту.

Найяскравішою пам'яткою неолітичної доби Північно-Східного Приазов'я залишається Маріупольський неолітичний могильник. Певний час його відносили до дніпро-донецької культури, але згодом Н.С. Котова, проаналізувавши ряд ознак, визначила його належність до нижньодонської культури. Могильник являв собою довгу

траншею завдовжки 28 метрів, завширшки близько 2 м та глибиною понад 1 м. В могильнику було виявлено 130 поховань неолітичної доби.

До першого етапу відносяться 47 поховань. Притаманними рисами є випростане на спині положення небіжчиків з орієнтацією за лінією Схід-Захід. Кістяки не пофарбовані вохрою. Інвентарем супроводжувався майже кожна друга людина. У склад поховального приданого входили мушлі, крем'яні пластини та скребачки. Одяг оздоблений кістяними пластинками, вирізаними з ікла кабана.

До другого етапу відносяться 83 поховання. Кістяки розміщені у випростаній на спині позі та скорчено на боці. Характерною ознакою стало фарбування небіжчиків вохрою. Орієнтація широтна - за лінією Схід-Захід. Зростає питома вага інвентарних поховань, з'являються індивідуальні могили. Серед речей наявні прикраси з перламутру та зубів риб. Також знайдені вирізані с кістки платівки, фігурки биків, уламки керамічного посуду.

Неолітичний шар було виявлено на поселенні біля с. Роздольне. Його керамічний комплекс віднесено до нижньодонської культури (другого етапу), проте помітним є культурний вплив сурської археологічної культури.

В контексті вивченні неолітичних пам'ятників регіону великий інтерес викликає відкриття у межах м. Маріуполя багаточислової пам'ятки на правому березі Кальміусу. Пам'ятка розташована неподалік від розкопаного Маріупольського могильника. За матеріальними рештками поселення Кальміус віднесено до азово-дніпровської культури. Окремі неолітичні знаряддя праці були виявлені під час розвідок у верхній та середній течії р. Сухий Яланчик.

Енеоліт та бронзовий вік дослідниками інколи об'єднується під назвою доба раннього металу або палеометалу. Першим металом, який люди почали обробляти стала мідь, проте в Північно-Східному Приазов'ї металеві знахідки трапляються доволі рідко, а населення в цей час продовжувало користуватися знаряддями праці, виготовленими з каменю та кістки.

Перші енеолітичні пам'ятки регіону пов'язані з середньостогівською культурою. Чотири поховання були відкриті в Маріупольському могильнику. Дві могили були обкладені кам'яними плитами, небіжчиків було покладено скорчено на спині. Одне поховання було здійснено за обрядом кремації. Показовим є наявність мідних намистинок у складі супроводу. Перекриття могили купою каміння можна розглядати як спосіб створення могильного пагорба – протокургану, а сам факт розміщення середньостогівських могил біля неолітичного могильника демонструє перехід від неолітичної доби до енеоліту.

Найдавніші кургани Приазов'я були споруджені енеолітичним населенням. На півдні Донецької області поховань цього часу відомо дуже мало. Більшість найдавніших могил, над якими виникли первинні насипи, належать до ямної культури доби ранньої бронзи.

Середня пора доби бронзи представлена низкою археологічних культур, репрезентовані курганними похованнями. У регіоні дослідники виділяють ранньокатакомбні пам'ятки, та поховання інгульської катакомбної культури. Вкрай рідкими є пам'ятки сусідньої донецької катакомбної культури, основний ареал якої приходить на басейн Нижнього Дону та Сіверського Дінця, а також більш пізні поховання бахмутського типу. Окрему групу можуть представляти комплекси синкретичного типу, які з'являються у пізньокатакомбний час внаслідок міграцій степового населення. Носії катакомбної традиції активно використовують ямні кургани у якості некрополів, а іноді споруджують і свої кургани. В такому випадку, найдавніша могила ямної культури називається основним похованням, а більш пізні (також ямного та катакомбного часу) впускними.

На зміну катакомбним культурам приходять пам'ятки культурного кола Бабине середнього етапу доби бронзи. У старих звітах та публікаціях, а також у сучасних окремих роботах зберігається більш рання назва – культура багатоваликової (багатопружкової) кераміки. Бабинські поховання можуть бути як основними, так і впускними у курганах.

За доби пізньої бронзи у Північно-Східному Приазов'ї з'являються носії зрубної культури. Переважають впускні могили у більш ранніх курганах. Відомі також і ґрунтові (безкурганні) поховання зрубної культури на фіналі пізньої бронзи.

Комплекси наступної епохи – раннього залізного віку, представлені похованнями кіммерійського часу. О.І. Тереножкін розділив доскіфські пам'ятки Причорноморського степу на дві хронологічні групи: чорногорівську (950 – 750 рр. до н.е.) та новочеркаську (750 – 650 рр. до н. е.). У якості виразних рис першої групи було відзначено скорчену традицію поховання, а також орієнтацію небіжчика у східний напрямок. Новочеркаські поховання відрізнялися за випростаним обрядом поховання з орієнтацією переважно у західний напрямок. Варто відзначити, що у своїх дослідженнях О.Р. Дубовська дійшла висновку, що нема підстав виділяти «новочеркаську» групу/етап пам'яток. Зараз деякі дослідники вживають термін «чорногорівська культура» замість «кіммерійська культура». Не занурюючись у проблему, слід зазначити, що пам'ятки кіммерійського часу вкрай рідкісні. У донецькому Приазов'ї вони представлені похованнями з курганів біля сіл Калинівка, Стара Ласпа, Орловське, смт Ялта.

Хронологічними наступниками «кіммерійців» є скіфи. Скіфські кургани не чисельні, але відомі рядом цікавих комплексів. Скіфські могили споруджені у курганах, проте відомо одне ґрунтове поховання, виявлене біля с. Стила.

3.2. Поняття про культурний шар і стратиграфію

На міських вулицях старого Маріуполя і зараз можна спостерігати таке явище: будинки, побудовані більше століття тому, здається, що вросли в землю своїми нижніми частинами. Ця картина стає особливо помітною при їх реставрації або внаслідок земляних робіт міських комунальників. Насправді жодна будівля в ґрунт не вростає, а, навпаки, навколо неї протягом десятиліть накопичується сміття та різні залишки, які з часом

поступово втоптуються в землю, вкриваються наносами від атмосферних опадів, пилом, мулом тощо. Таким чином, можна спостерігати за процесом утворення і накопичення культурного шару на місці тривалої життєдіяльності людей навіть у міських умовах.

В археології наукове поняття «культурний шар» вважається одним з основних. Загальних універсальних правил або теорії формування культурного шару в археології не існує, оскільки кожний конкретний випадок потребує окремого розгляду цього процесу з урахуванням багатьох природних і антропогенних (людських) факторів впливу, найчастіше не пов'язаних один з одним. Водночас можна зазначити деякі теоретичні побудови, що надають загальне уявлення про закономірності утворення, накопичення і розвитку культурного шару на різних типах пам'яток. З чого складається культурний шар? Культурний шар зазвичай складається з чотирьох компонентів: 1. артефакти; 2. залишки споруд; 3. біологічні залишки; 4. неорганічні залишки.

Культурний шар поселення. Будь-яке місце, на якому жили люди протягом якогось часу, завжди зберігає сліди їх життєдіяльності. Це відбивається в тому, що відбувається процес порушення початкового ґрунтового шару – витоптування рослинного покриву, спорудження жител, вогнищ, печей, господарських будівель, ям, огорож тощо. Згодом відбувається поступове накопичення відходів, сміття. Старі житлові конструкції старіють, поступово руйнуються. Нові житла споруджуються на місці старих або поруч з ними, знову накопичуються відходи тощо. Припустимо, що існування такого поселення на одному місці було порівняно недовгим (одне або декілька десятиліть), а згодом було залишено людьми. Залишки цього поселення протягом наступних десятиліть поступово затягуються пилом, різними наносами й врешті решт заростають травою і чагарником. Протягом кількох наступних десятиліть на цьому місці утворюється новий ґрунтовий шар, який залишки колишнього поселення приховає повністю. Якщо в наш час закласти археологічний шурф або розкоп на цьому місці, то на його стінках (профілях) будуть фіксуватися чотири різні шари

(горизонтальні смуги). Перший шар, починаючи зверху, це – сучасний ґрунт, нижче – залишки колишнього поселення, тобто культурний шар, далі – шар похованого ґрунту, якщо він десь зберігся, і, нарешті, – шар породи, що підстилає або материк, за термінологією археологів. Всі шари один від одного будуть відрізнятися кольором, а культурний шар – ще і наявністю артефактів, залишків споруд, біологічних та неорганічних залишків. Біологічні залишки – це будь-які матеріали, що колись належали до живої природи: пилок рослин, гній, зерна, раковини равликів, необроблені кістки, вугілля і деревина тощо. З них виключаються предмети, що стали артефактами в процесі обробки, наприклад, кістяна проколка, дерев'яний виріб або залишки тканини.

Якщо ж давнє поселення на одному і тому ж місці проіснувало не декілька десятиліть, а значно довше (наприклад, сотні років), то культурний шар буде, по-перше, значно потужнішим, а по-друге, в ньому будуть простежуватися окремі більш-менш значні прошарки й нашарування.

Трапляється нерідко, що поселення, занедбане на якийсь час, згодом на тому ж самому місці відроджується. В такому разі між шарами з культурними залишками будуть спостерігатися стерильні прошарки, як результат природного ґрунтоутворення за ті проміжки часу, поки місце не використовувалось людьми як поселення.

Культурні шари на поселеннях, що існували протягом тривалого часу, можуть іноді сягати значної товщини (потужності). Наприклад, в центрі давньоруських міст культурний шар може бути завтовшки декілька метрів, а на деяких поселеннях землеробів в Месопотамії та на півдні Середньої Азії – сягати до 15-20 метрів. Стерильні прошарки на поселеннях можуть виникати не тільки у зв'язку з процесами ґрунтоутворення, а й, наприклад, внаслідок руху пісків і пилу (еолові відкладення), зміни рівня річок (алювіальні відкладення) та інших природних процесів.

Культурний шар – це законсервована у часі історія, тому спостереження за взаємним розташуванням нашарувань дозволяють археологу дослідити послідовність знахідок у часі.

Поселенські пам'ятки можуть бути багат шаровими й одно шаровими. Як правило, але не завжди, одно шаровими бувають стоянки, що залишені первісними людьми. Однак потужність культурних шарів далеко не завжди пов'язана безпосередньо з часом їх накопичення. Багат шарові палеолітичні стоянки зустрічаються серед первісних поселень, на яких тисячоліттями тривало життя. Також культурний шар неоднаково формується на різних частинах поселення. Культурний шар буде наростати з різною швидкістю, наприклад, в центрі землянки, біля її стін, а також за її межами; на території культового поселенського комплексу і місця випасання худоби; на смітнику або на місці виробничої діяльності. Шари, крім того, можуть бути змішаними та однорідними, круто падаючими і відносно рівними. Культурні залишки в виробничих і житлових приміщеннях накопичуються за іншими закономірностями, ніж у шарах звалищ.

При розкопках поселенських пам'яток з архітектурними залишками, що добре фіксуються або, коли фундаменти синхронних будівель вдається простежити на чималій площі, доцільно використовувати поняття «будівельний горизонт». У таких випадках внаслідок риття траншей і котлованів під фундаменти, могли утворюватися ділянки з «перевідкладеними» шарами, тобто такими, в яких при вивченні культурних нашарувань порушується основна аксіома: верхній шар завжди молодше ніж той, що нижче. Трапляється, що на якійсь ділянці викинутий давніший шар при будівництві може виявитися вище, ніж більш пізній.

Культурний шар могильника. До могильників поняття «культурний шар» не застосовують або застосовують умовно. Дійсно, в теорії, кожна поховальна споруда є закритим комплексом, що містить в собі ознаки одноактної події. На практиці археологам постійно доводиться стикатися з порушеннями таких ідеальних умов, що відбуваються з різних причин. В першу чергу, це ґрунтові могильники, які на сучасній поверхні будь-яких явних ознак не мають. У Північно-Східному Приазов'ї відомі випадки, коли ґрунтові могили влаштовувались безпосередньо на території поселення.

Крім того, у великих степних курганах доби бронзи, що вище згадувалися, нормою є наявність кількох або десятків різночасових могил. Нерідко ці поховальні комплекси зачіпають або перекривають один одного, і тому в результаті перекопів навколо них можуть утворюватися невеликі обмежені ділянки з культурним шаром. Подібне перекриття може бути випадковим, але на низці пам'яток відомі поховальні комплекси з навмисним підхороненням в уже наявну могилу або багаторазові поховання в одному комплексі. Всі подібні випадки залишають сліди попередніх могильних споруд, порушень ґрунтового шару і пізніх перекопів. Також слід згадати різночасові сліди пограбування могил, а також наявність різночасових впускних поховань, які після тривалої перерви споруджувалися навмисно або випадково представниками інших періодів і культур на вже занедбаних некрополях або в підкурганних насипах. Ретельне дослідження будови курганів або прилеглих до ґрунтових могил ділянок дозволяє виявити культурні або ритуальні залишки, що супроводжували поховання: сліди жертвоприношень, тризни, кострища, на якому спалювали рештки покійного тощо.

Стратиграфія. Дослідження культурних нашарувань знайшло відбиття в розробці сукупності особливих стратиграфічних методів (лат. Stratum – шар). В цілому стратиграфічний метод – встановлення відносної хронології окремих об'єктів на пам'ятці за розташуванням культурних шарів. Метод стратиграфії запозичений з розділу геології, який вивчає послідовність формування гірських порід в часі і їх співвідношення в просторі.

Завдяки головним принципам геологічної стратиграфії вдалося створити власне археологічний метод, що встановлює на багатошарових пам'ятках послідовність культурно-історичних нашарувань. При розкопках довготривалих поселень різних епох (від палеоліту до пізнього середньовіччя) успішно використовується відносне датування, засноване на стратиграфічних спостереженнях. Наприклад, культурний шар на багатошарових стоянках, що залягає нижче, давніший, ніж шари, що лежать вище. Що стосується стратиграфії поховань, то, поховання, яке

перекриває або перерізає інше, є більш пізнім. В кургані основне (перше) поховання в материка старше могили в його насипу.

Подібні стратиграфічні спостереження називаються вертикальною стратиграфією. Спостереження за співвідношенням шарів дають змогу не тільки встановити послідовність культурно-історичних нашарувань, але й дають змогу проаналізувати склад знахідок, що містяться в них. Простежити в часі виникнення, існування та вихід з ужитку того чи іншого типу предметів дозволяє повний облік по шарах знахідок різних типів (наприклад, кремнієвих, керамічних, металевих виробів тощо).

Горизонтальна стратиграфія також застосовується в археології. У ряді випадків вдається зафіксувати послідовність виникнення комплексів на одношаровому поселенні. Наприклад, на поселеннях житла, розташовані на зовнішніх (периферійних) ділянках, скоріш за все, відносяться до більш пізніх часів, ніж на прилеглих до центру. Приблизно теж саме можна спостерігати й при розкопках курганного могильника: більш давніми виявляються могили, що займають центральне положення в кургані, на відміну від периферійних, більш пізніх.

При побудові періодизаційних схем і відносної хронології, заснованої на даних стратиграфічних спостережень, використовуються наступні поняття: послідовність шарів – «стратиграфічна колонка», найпізніша в даній колонці дата – «верхня дата», найдавніша – «нижня дата».

Використання стратиграфічних спостережень дає найкращі результати в комплексі з даними інших дослідницьких методів.

Закриті та відкриті комплекси. В археологічній літературі поняття «комплекс» зустрічається часто. Зазвичай на увазі мається сукупність знайдених разом предметів, (в похованні, шарі, житлі тощо). Комплексом також вважають й сукупність археологічних предметів, виявлених в схожих умовах.

Сукупність речей, виявлених разом одночасно на одному об'єкті, називається *закритим комплексом*. Це, наприклад, може бути скарб або могила з непошкодженим,

одноактним похованням, зруйноване військовим нападом, пожежею, землетрусом житло, яке більше не відновлювалося.

Сукупність знахідок, що зафіксовані в умовах, при яких залишається неясною їх одночасність, вважається відкритим комплексом. Іншими словами, якщо відкритий комплекс може формуватися протягом тривалого часу, то закритий комплекс є результатом одноактної дії. Наприклад, культурний шар поселення є типовим прикладом відкритого комплексу. Неважливо в цьому випадку, чи йде мова про «штучні» шари, виявлені при розкопках на одному або декількох квадратах, або про «природні», що відбивають у собі початок і кінець певних періодів життя поселення. Відкритими комплексами теж вважаються багаторазові поховання в одній могилі, якщо їх одне від іншого важко відокремити.

Вивчення та порівняння закритих комплексів для археолога дуже важливо, оскільки дає надійну інформацію для побудови в майбутньому достовірного відносного датування.

Питання для самоконтролю

1. Як ви розумієте поняття «археологічне джерело» та «археологічна пам'ятка»?
2. Які види археологічних пам'яток вам відомі?
3. Дайте визначення терміну «поселення». Що спільного та відмінного між термінами «поселення» та «стоянка»?
4. Дайте визначення терміну «курган». Коли вони виникли і до якого часу використовувалися як могильники?
5. Поясніть ймовірні причини появи поховань-кенотафів.
6. Розкрийте поняття «скарб». Який сенс вкладає в це поняття пересічна людина та археолог?
7. Чи відомі печерні пам'ятки у нашому регіоні? Наведіть приклади.
8. Наведіть приклади археологічних пам'яток кам'яної доби (палеоліт – неоліт).

9. Які археологічні культури доби енеоліту – бронзи вам відомі? Які пам'ятки залишили носії цих культур у Північно-Східному Приазов'ї?
10. Які археологічні культури доби раннього залізного віку відомі у нашому регіоні? З якими історичними народами їх пов'язують?
11. Дайте визначення поняттям «культурний шар» та «стратиграфія».
12. Що таке закритий та відкритий комплекси? Чим вони відрізняються? Наведіть приклади.

Завдання для самостійної роботи

1. Створити власну схему класифікації археологічних пам'яток.
2. Скласти таблицю «Відносна хронологія археологічних культур Північного Приазов'я».
3. Намалюйте або вклейте у конспект роздруковані зображення кам'яних стел скіфського та половецького часу. Опишіть принципові стилістичні та іконографічні відмінності.
4. По пам'яті намалювати план конкретної археологічної пам'ятки та дати її опис.

Теми для рефератів

1. Періодизація та типологія археологічних пам'яток Північно-Східного Приазов'я.
2. Історія польових досліджень археологічних пам'яток на півдні Донецької області.
3. Пам'ятки доби палеоліту у Північно-Східному Приазов'ї.
4. Маріупольський неолітичний могильник.
5. Археологічні культури доби бронзи за матеріалами курганних та ґрунтових могильників.
6. Поселення доби пізньої бронзи Північно-Східного Приазов'я.
7. Кіммерійці та скіфи у приазовських степах за даними археологічних та писемних джерел.
8. Побут та матеріальна культура населення Північно-Східного Приазов'я у хазарський час.
9. Середньовічні кочівники Приазов'я за даними археологічних та писемних джерел.
10. Дослідження археологічної експедиції МДУ.

Список рекомендованої літератури

1. Авдусин Д. А. Полевая археология СССР. Учеб. пособ. М.: Высшая школа, 1985. 335 с.
2. Винокуров Н. И. Полевые археологические исследования и археологические практики: Учебно-методическое пособие. М. : Прометей, 2013. 176 с.
3. Гриб В. К., Швецов М. Л. Грунтовый могильник Ждановский – памятник раннесредневекового времени в Северном Приазовье. *Степи Восточной Европы в средние века*. М., 2016. С. 150–170.
4. Евглевский А. В., Кульбака В. К. Грунтовой могильник золотоордынского времени Ляпинская балка из Северо-Восточного Приазовья. *Степи Европы в эпоху средневековья* : Сб. научн. тр. 2003. Т. 3. С. 363–404.
5. Плетнева С. А. Раскопки бескурганных могильников средневековых кочевников. *Методика полевых археологических исследований*. М. 1983.
6. Пустовалов С. Ж. Про удосконалення методики розкопок курганів доби бронзи. *Археологічні відкриття в Україні 1997 – 1998 рр.* К., 1998. С. 168–175.
7. Рассамкін Ю. Я. До проблеми вивчення курганних споруд. *Археологія*. К., 1992. Вип. 4. С. 121–136.
8. Санжаров С. Н., Привалова О. Я. Об одном типе памятников Северо-Восточного Приазовья эпохи средней бронзы. *Вісник Східноукраїнського державного університету*. Луганськ, 1998. № 2 (12). С. 47–52.
9. Сегеда С. П. Методика збирання та транспортування кісткових решток людей під час археологічних розкопок. *Археологічні відкриття в Україні 1997 – 1998 рр.* К., 1998. С. 189–190.
10. Телегін Д. Я., Братченко С. Н. Розкопки курганів епохи бронзи за допомогою механізмів. *Археологія*. К., 1974. Вип. 13. С. 105–109.
11. Чмихов М. Ю., Шилов Ю. О., Корнієнко П. Л. Археологічні дослідження курганів. К., 1989.
12. Шакиров З. Г. Методы фиксации в полевой археологии. Казань, 2015. 114 с.

ТЕМА 4. МЕТОДИКА ПОШУКУ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК, ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ПРОВЕДЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНОЇ РОЗВІДКИ

4.1. Мета та завдання археологічної розвідки. Підготовчий етап

В археологічних дослідженнях виокремлюються три складові: польові, лабораторні (камеральні) та кабінетні роботи. Польові дослідження, як правило, починаються з археологічних розвідок, метою яких є виявлення нових пам'яток або отримання інформації стосовно стану відкритих раніше об'єктів.

У степах Північно-Східного Приазов'я нараховується тисячі пам'яток археології. Багато з них вже відомі науці, але деякі ще не виявлені або взагалі носять прихований характер. У даному регіоні нам відомі такі види археологічних пам'яток як: кургани, ґрунтові могильники, поселення, стоянки, майстерні, кам'яні стели (баби), петрогліфи, печери та печерні малюнки. Крім того джерельна база поповнюється за рахунок випадкових знахідок.

Археологічні розвідки можуть проводитись із завданням суцільного дослідження окремого мікрорайону або цілеспрямованого пошуку окремих типів археологічних пам'яток. В ряді випадків розвідки проводяться з метою отримання інформації стосовно конкретної пам'ятки археології, зокрема її технічного стану, характеру культурного шару, розмірів тощо.

Практика показує, що багато пам'яток археології зазнало руйнації антропогенного характеру. Намагання заробити гроші від продажу знайдених старожитностей та жага до колекціонування старовини штовхає окремих громадян робити грабіжницькі розкопки. «Скарбошукачі» руйнують пам'ятки археології, порушують культурний шар, знищують поховання. Втрачаються не просто знахідка – втрачається інформація, яку вони можуть дати. Випадки та

масштаби подібних правопорушень треба обов'язково фіксувати.

Підготовка теоретична. Проведення розвідок вимагає теоретичної та практичної підготовки. Головною умовою проведення подібних робіт є отримання відповідного дозволу державних установ. Керівник експедиції має отримати в Кваліфікаційній раді з питань видачі кваліфікаційних документів при Інституті археології кваліфікаційний документ Відкритий лист за відповідною формою (Форма 2 – на проведення археологічних розвідок із шурфуванням або Форма 3 – на проведення археологічних розвідок без шурфування) та Дозвіл на проведення археологічних розвідок від Міністерства культури України.

Перед виїздом слід зібрати всі історичні данні по району, де має пройти маршрут групи, ознайомитися з історичною топографією та топонімікою місцевості. Попередньо опрацьовуються архівні матеріали та публікації, які містять інформацію про археологічні дослідження минулих років в цьому регіоні. Знімаються копії карт, на яких позначені вже виявлені об'єкти.

Обов'язково слід опрацювати топографічні карти, зокрема триверстові мапи Ф. Ф. Шуберта – геодезиста та картографа ХІХ ст. На цих картах, зокрема, позначені стародавні кургани, які були помітні у позаминулому столітті. Всі карти знаходяться у вільному доступі в Інтернеті. Володіння інформацією буде дуже корисним, оскільки це дозволить уникнути казусу повторного «відкриття», а крім того дасть можливість внести корективи та суттєві уточнення.

Перед виїздом обирається маршрут, види пересування, а тому дуже корисно попередньо ознайомитися з місцевістю ще до виїзду у поле. Важливу інформацію можна отримати за допомогою пошуково-інформативної служби Yandex Maps або додатку Google Maps. При уважному вивченні місцевості за супутниковими знімками можна роздивитись не тільки особливості рельєфу, але й навіть знайти пам'ятки археології, зокрема й курганні насипи.

Підготовка практична. Коли теоретичну підготовку завершено та попередня інформація зібрана,

настає черга практичної підготовки. Мета розвідки обумовлює її характер. Розвідка може бути візуальною або інструментальною, тривати один або кілька днів. Група може пересуватися на власному транспорті або пішки долати кілометрові маршрути.

Керівник розвідки зобов'язаний при собі мати документи, які дозволяють проводити роботи та посвідчення особистості. Крім того, дослідницька група повинна мати зошити для нотаток, масштабно-координатний папір, олівці, сучасні топографічні карти області/району, фотоапарат.

Якщо плануються обмежені земляні роботи та/або інструментальна зйомка, то слід мати геодезичний інструмент: теодоліт або нівелір, триногу та рейку, лопати, ножі, рулетки. Вкрай необхідно кожному учаснику експедиції мати запас питної води, харчів, ніж, сірники та сухе пальне, а також оригінали або копії документів, які посвідчують особистість.

У разі, якщо група планує вести обстеження протягом кількох днів, слід обов'язково взяти намети, туристичні килими та спальники. Не зважаючи на тривалість запланованих робіт та їх обсяг, керівник має бути забезпечений необхідними медичними засобами.

Безумовно, важливим завданням залишається організація харчування учасників розвідувальної експедиції. Купівлю та пакування продуктів доцільно робити заздалегідь. Якщо виїзд триватиме протягом одного дня, то можна обійтися без приготування гарячих страв. Може плануватися «сухий пайок». Харчування у походах, які тривають протягом кількох днів, має бути триразове та містити гарячі страви. У будь-якому випадку, потрібно мати при собі металеві кухлі, запас води, сірники та чай або каву.

Археологічні розвідки у межах Донецької області вимагають особливої обережності. Без зайвої необхідності не слід долати піші маршрути у безпосередній близькості від зони бойових дій. Бажано відмовитися від камуфляжного одягу, яким би зручним він не був. Крім того, треба бути готовим, що люди, які знаходяться у полі з картою та роблять записи можуть викликати підозри з боку військових.

4.2. Проведення археологічних розвідок

Під час археологічних розвідок, при обстеженні місцевості, намічений маршрут обов'язково слід проходити удвох або групою. По-перше, подолання природних перешкод однією людиною більш ризиковано, ніж групою. По-друге, робота в групі полегшує пошукові задачі, охоплюючи більшу за площею територією та збільшує результативність.

Розвідки проводяться, як правило, навесні та восени. В ці пори року краще простежується рельєф місцевості, а літня спека не заважає роботі. Для пошуку археологічних пам'яток треба враховувати вже виявлені закономірності топографічного розташування подібних пам'яток. Більшість археологічних об'єктів, зокрема стародавніх поселень, розташована поблизу річок. Саме тому у полі зору, в першу чергу, буде р. Кальміус з його притоками. Огляду потребують і невеликі річки та струмки, ярки, берегові урвища, схили. В першу чергу, слід звертати увагу на надзаплавні річкові тераси в тих місцях, де берег не надто крутий, тобто придатний для життя.

Під час обстеження надзаплавних терас, особливо тих ділянок, які знаходяться ближче до берега річки, на поверхні можуть бути виявлені фрагменти керамічного посуду, окремі дрібні кістки тварин, відщепи та уламки кременю, скупчення каміння тощо.

Не слід збирати виключно весь підйомний матеріал. З собою забирається лише «інформативна» частина: орнаментовані фрагменти кераміки, вінця та придонні частини посуду, знаряддя праці та їх уламки (металеві, кістяні, кам'яні). У тому разі, якщо весь матеріал буде зібрано з поверхні пам'ятки, іншим дослідникам у наступні роки буде важко локалізувати знайдену пам'ятку археології, оперуючи лише тільки описанням її місцезнаходження.

У разі, якщо є дозвіл на проведення обмежених земляних робіт, учасники експедиції можуть встановити характер культурного шару, а також площу пам'ятки, заклавши один чи декілька невеличких розкопів – шурфів або траншею. Глибина шурфу залежить від потужності культурних шарів. У будь-якому випадку, шурф або траншея докопується до материка, тобто до «стерильного»

рівню, з якого не походять знахідки. Материк у Північно-Східному Приазов'ї може бути представлений суглинком. Шурфування периферії пам'ятки дозволяє з'ясувати її приблизні кордони.

Працювати на глибині більш ніж 1,5 метра необхідно з обережністю та пам'ятати про необхідні заходи техніки безпеки. Якщо ґрунт представлений піском, супіском або сипучими прошарками, слід бути ще більш обережним та уважним. Працюючи на відповідній глибині, бажано користуватися драбиною. Покидаючи шурф, не можна братися руками близько до країв, оскільки вони можуть обвалитися. Слід покласти держак лопати на край шурфу, підтягнутись і покинути яму. Забороняється працювати поодиноці, поруч повинен знаходитися помічник.

Як вже зазначалося, шурфування об'єкту дає можливість отримати додаткові данні стосовно культурно-хронологічної атрибуції, кількості культурних шарів, їх потужності, а також більш точно встановити площу пам'ятки. Але, незважаючи на це, слід зауважити, що шурфування будь-якої пам'ятки порушує культурний шар. Знайдена річ може буде вирвана з контексту комплексу.

Одним із передових з науково-технічної точки зору засобом локалізації археологічних пам'яток є геофізичний метод. Від дозволяє виявити аномалії в ґрунті, зокрема могили, котловани господарсько-житлових комплексів, ями, перекопи тощо. Засоби геомагнітної розвідки мають неруйнівний характер та дозволяють встановити загальні риси окремих об'єктів. Суттєвою проблемою залишається велика вартість апаратури.

Якщо земляні роботи не проводяться, загальна площа такої пам'ятки встановлюється приблизно – замірюється ділянка, на якій траплялися артефакти. Не слід надмірно захоплюватися пошуком знахідок, оскільки головним завданням під час розвідки є не просто збільшення джерельного фонду, а отримання інформації.

Здійснюючи огляд берегового урвища, в якому може оголитися культурний шар або виявитися сліди поховання, доцільно зробити локальні вертикальні зачистки. Особливо слід звертати увагу на порушення стратиграфічних шарів, що може вказувати на викопану колись тут яму. Так,

наприклад, чорноземне або мішане заповнення стародавньої ями може вирізнятися на фоні суглинкового шару (материку). Викопана у чорноземі яма може бути зовсім непомітною, оскільки заповнення її буде однорідне. Слід уважно робити спостереження, оскільки яма може бути заглиблена у суглинок лише тільки придонною частиною, а тому порушення суглинкового шару буде «читатися» невиразно. Спостереження слід записувати у польовий щоденник та фотографувати відповідно всім правилам (про це більш докладніше в іншій темі).

Якщо під час обстеження берегової лінії були помічені кістки людини чи тварини, керамічна посуда тощо, то не бажано витягувати знахідки. Спочатку робиться вертикальна зачистка. Знахідка обережно залишається *in situ* – у тому положенні, в якому вона була знайдена. Після цього проводиться фотофіксація місцезнаходження артефакту (обов'язково з масштабною лінійкою), а потім прокопується ґрунт зверху на глибину до рівня знахідки. Розміри такого шурфу мають дорівнювати не менше ніж 1×1 м. Артефакт може виявитися як поодиноким випадковою знахідкою, не пов'язаною з культурним шаром або об'єктом, так і частиною цілого археологічного комплексу. Наприклад, окремий керамічний фрагмент може виявитися частиною посудини, яку було поміщено у поховання. Якщо знайдений фрагмент або навіть цілий горщик буде вирвано з контексту комплексу без відповідної фіксації та додаткових дослідницько-пошукових робіт, у майбутньому важко буде знайти це поховання. Крім того, якщо згодом це поховання все ж таки буде знайдено, то навряд чи можна буде достеменно стверджувати, що саме ця річ супроводжувала небіжчика. Відповідно виникнуть труднощі з датуванням цього комплексу, оскільки діагностична з культурно-хронологічної точки зору знахідка була колись кимось вилучена з комплексу. Виходить парадоксальна ситуація: одночасно знаходиться артефакт та втрачається цінна інформація про археологічний об'єкт.

Під час зачистки стінок берегових схилів, а також шурфів та траншей, необхідно пам'ятати, що площина стінки повинна знаходитися під кутом в залежності від

наповнення шарів ґрунту. Кут збільшується при сипучих шарах і зменшується при твердих (лес, суглинок, глина тощо). На схилах та річкових урвищах категорично забороняється працювати поодинці. У свою чергу, помічник не повинен стояти на краю схилу вище колеги, який робить зачистку берегового урвища. Обережність та дотримання техніки безпеки допоможуть уникнути обвалу. Особливо небезпечні високі берегові урвища.

Обстежуючи долину річки, схили та береги, окрему увагу слід звертати на каміння. Так, наприклад, залишки поселень зрубної культури можуть знаходитися поруч з виходами каміння. Це дозволяло давньому населенню забезпечувати себе необхідним матеріалом для будівництва житлових та господарських споруд. Відповідно камінь може траплятися на ділянках, на яких вдалося знайти підйомний матеріал – кераміку, кістки тварин тощо. Проводити шурфування поруч або в місцях скупчення каміння не варто, оскільки вами будуть зруйновані залишки конструкції побутового чи господарського комплексу.

Не слід оминати увагою скелясті виходи у долинах річок. Предметом пошуку в даному випадку будуть петрогліфи – висічені на кам'яній основі зображення тварин, людей, предметів, знаки тощо. Пошук таких зображень здійснюється шляхом візуального обстеження. Паралельно проводиться пошук печер. Печери та наскальні зображення можуть знаходитися недалеко від інших пам'яток археології. Так, наприклад, у 2006 р. членами експедиції були виявлені та обстежені зображення бізона та коня на лівому березі р. Кальміус біля с. Піщевик. За 1 км нижче за течією було знайдено печеру, а за 2 км вище за течією було виявлено місцезнаходження кам'яної доби. Малюнки можуть бути виповнені шляхом нанесення зображення вохрою. Щоправда, такі малюнки на відкритій поверхні не зберігаються. Прикладом подібного живопису може бути розпис печери Архундияс-Тарама біля с. Стила.

Слід пам'ятати, що під час розвідок круті схили та печери є особливо небезпечними. Обстежувати такі об'єкти слід групою у складі не менш ніж 3 особи. Виявлені печери, петрогліфи та малюнки наносяться на карту та фотографуються. Робиться кресленик. Потребують уваги і

вже виявлені раніше пам'ятки, що дозволить отримати інформацію стосовно їх стану.

Пошук та обстеження курганних могильників – окремий напрямок археологічного дослідження пам'яток регіону. Кургани в українській народній традиції називають могилами. Окремі кургани мають власні народні імена (наприклад: Могили Бабакова, Беш-Оба, Покровська). Деякі з них вже помічені на топографічних триверстових картах Ф. Ф. Шуберта. За часи Шуберта лівобережжя Кальміусу відносилось до складу Земель Війська Донського. Насипи, позначені на цих землях, відповідно руській народній традиції називали курганами, які також подекуди мали власні назви (наприклад: Курган Сєдоркін, Черной, Розритої). Безумовно, на триверстових картах позаминулого століття позначені далеко не всі кургани, лише частина найбільш помітних.

Використання курганів у топографії було зумовлено тим, що вони, як штучні споруди, що височіють понад і без того найвищими ділянками вододілу, здебільш помітні зі значної відстані. Завдяки цьому з давніх часів кургани набули якості степових орієнтирів. Ця властивість курганів зробила їх затребуваними у топографії аж до наших часів. Таким чином, кургани потрапили на верстові, а згодом й кілометрові топографічні карти у вигляді спеціальних умовних позначень. Масштаб карт не дозволяв графічно відобразити на планшетах форму і розміри курганів. Та їх розташування з достатньою точністю позначалося позамасштабними знаками. До того ж поряд з позначенням кургану та абсолютною висотною позначкою досить часто наводилася відносна висота курганів. Нажаль, топографічні визначення висот курганів не завжди збігаються з результатами натурної археологічної розвідки. Незважаючи на це, топографічні карти мають майже вирішальне значення як джерело «курганної» інформації. Відповідні данні з топографічної зйомки 1939 – 1941 років масштабу 1 : 100 000 використовуються археологами для доповнення суто археологічних даних про кургани. До певної міри використання топографічних карт полегшує пошук курганів під час польових обстежень, дозволяє врахувати кургани, насипи яких повністю зруйновано оранкою.

Під час пошуку курганів варто орієнтуватися на вже виявлені закономірності їх розташування. Більшість могильників було споруджено давнім населенням регіону на верхів'ях вододілів. Зрідка кургани можна зустріти й по краях надзаплавних терас або на окремих підвищеннях в річкових заплавах. Кілька курганів, які знаходяться неподалік один від одного, дослідники умовно об'єднують у групи. Курганна група може налічувати як два кургани, так і складатися з десятка насипів різної висоти.

Деякі насипи видно за кілька кілометрів, деякі ледь помітні на поверхні. Частина курганів майже повністю знищена систематичним розорюванням, оскільки значна площа півдня Донецької області знаходиться під орними полями, а більшість курганів розташована саме на них. Лише окремі насипи залужені та залишаються вкритими степовою рослинністю. Збереглися від розорювання ті кургани, які опинились в зоні лісосмуг та поросли кущами і деревами.

Найбільш високі насипи Північно-Східного Приазов'я сягають 6-9 метрів. Так, наприклад, висота кургану «Дід», який зараз знаходиться у межах м. Маріуполя – 6,5 м при діаметрі 60 м. Велику групу складають насипи, які сягають 1 – 2 м. Все ж таки, більшість курганів представляють невеличкі пагорби заввишки до 1 м. Більш рідким явищем є «довгі кургани». Вони мають більш складну форму у вигляді витягнутого овалу або вісімкоподібну конфігурацію. Так, наприклад, один з подібних «довгих» курганів було обстежено експедицією МДУ на землях Бердянської сільради Мангушського району. Курган мав видовжену гантелеподібну форму з двома вираженими вершинами висотою 3,2 та 1,6 м і «сідловиною» між ними заввишки 1,3 м.

Первинні розміри цих курганів у давнину були іншими, але активне господарське освоєння степу призводить до їх повного зникнення. Через кілька років вони будуть носити прихований характер. Виявити деякі могильники зараз майже неможливо. Так, наприклад, помітні ще у 90-х рр. минулого століття кургани зараз можуть бути зовсім «стерті» оранкою.

Більшість курганів Північно-Східного Приазов'я мають в плані округлу конфігурацію. Насипам приазовських курганів притаманна згладжена поверхня та м'яко окреслені схили та підощва. Подібна конфігурація насипів склалася в процесі денудації курганів. Ці процеси, насамперед, обумовлені гравітаційним рухом або знесенням мас ґрунту під його власною вагою з верхньої частини насипу та акумуляцією продуктів зносу на полі (поверхні підощви) кургану. Значна роль у цьому процесі належить вітровій ерозії.

Невипадково західні та північні схили більшості приазовських курганів із ґрунтовим насипом більш круті і, навпаки, східні та південні схили більш похилі. Це явище не пов'язане із ритуальними особливостями та поховальними традиціями стародавнього населення, а є результатом природнього впливу – формування насипів під дією домінуючих у регіоні сильних східних вітрів. Загальні процеси зменшення висоти насипів одночасно супроводжувались збільшенням їх діаметрів. Ці природні процеси значно прискорюються, якщо курганний насип піддається інтенсивному розорюванню. Природньо, що кургани, які не розорювались і зберегли задерновану поверхню, мають більш круті схили. Дерновий покрив таких курганів певною мірою є стримуючим фактором денудаційних процесів. Оранка ж не тільки руйнує верхню поверхню насипів курганів і сприяє зносу ґрунтових мас по схилах, але й руйнує дерновий шар, що посилює природну ерозію насипів.

Іноді на вершинах курганних насипів можна виявити залишки святилища, що зберіглося: кам'яні статуї, огорожі, майданчики з каменю і глини, фрагменти керамічного посуду та кістки тварин тощо. А біля підніжжя курганів часом бувають помітні сліди оточуючих їх ровиків.

Зазвичай локалізувати повністю або майже повністю розорані кургани важко. Їх можна виявити за світлими плямами на ріллі на верхів'ях вододілів. Такі світлі плями на темній ріллі утворюються внаслідок розорення суглинкового викиду з могили, заглибленої у материковий (суглинковий) шар. Іншими словами, частина суглинку під час риття могили викидалася на поверхню поруч з

похованням, а потім перекривалася насипом кургану. У сучасний час, після багатьох років інтенсивного землекористування сільськогосподарська техніка розрівнює насип, іноді залишаючи світлі смуги.

Певний інтерес представляють окремо знайдені великі кам'яні плити та брили, витягнуті під час оранки із землі також. Як правило, вони заважають господарським роботам та механізатори відкидають їх на поверхні курганів або інші нерозорані ділянки. Такі плити з пісковика або ракушняку можуть бути залишками зруйнованого кам'яного покриття могили або конструктивним елементом курганної споруди.

У зв'язку з цим потрібно уважно оглядати подібні знахідки, особливо їх форму, оскільки широко відомі випадки покриття могил доби ранньої бронзи антропоморфними стелами. Крім того, на кам'яних плитах можуть бути нанесені зображення. Так, під час розкопок курганів на Донеччині було знайдено дві плити із зображеннями. Вони походять з поховань зрубної археологічної культури Русін Яр, к. 1, п. 1 та Попов Яр-2, к. 3, п. 7. Щоправда, не слід забувати, що на каменях часто залишаються сліди від плужних ножів, які можуть нагадувати стародавні прокреслені зображення.

Нерідко непримітний уламок пісковика може виявитись частиною середньовічної кам'яної статуї. Так, наприклад, в експозиції музею «Пам'ять» Ялтинської ЗОШ № 2 зберігається голова чоловічої половецької кам'яної скульптури, знайдена на орному полі, між двох курганів, робітниками фермерського господарства під час сільськогосподарських робіт. Подібні знахідки заслуговують на окрему увагу. У зв'язку з цим варто зазначити, що під час розкопок у Північно-Східному Приазов'ї та прилеглих районах Донеччини і Луганщини у 70-х рр. ХХ ст. були відкриті половецькі святилища, розташовані на курганних насипах. Так, в курганах біля с. Новоселівка (к. 2 та 3), с. Кам'янка (к. 1), Астахове (к. гр I, к. 4), у м. Донецьк (мікрорайон «Текстильщик», к. 5 та к. 6) було досліджено залишки кам'яних конструкцій та знайдені частини половецьких кам'яних баб. Цілком вірогідно, що знайдені

уламки розбитої кам'яної скульптури походять з залишків половецького святилища, розташованого неподалік.

Знайдений археологічний об'єкт наноситься на карту, робиться креслення, позначається відстань та напрямок по відношенню до найближчого населеного пункту та/або окремих об'єктів (окремі будівлі, ферми, ангари тощо). Треба встановити як мінімум приблизні розміри об'єкту: для кургану – висоту та діаметр насипу, для поселення – площу розповсюдження знахідок. Сучасні технічні можливості дозволяють визначати точну локалізацію археологічної пам'ятки за допомогою GPS-навігатора.

Позитивним чинником у вітчизняній археології за останні десятиліття можна вважати кардинальне збільшення кількості матеріалів аерофотозйомки. Застосування сучасних дронів (квадрокоптерів) під час розвідок дозволяє зробити загальну фотозйомку археологічної пам'ятки (наприклад кургану або навіть цілої курганної групи) та оточуючого ландшафту.

Важливим етапом по закінченню археологічної розвідки буде похід до місцевого сільського музею з метою отримання додаткової інформації про випадкові знахідки, зроблені місцевими жителями в околицях села. Такі знахідки можуть зберігатися не тільки у приватному володінні особи, яка знайшла артефакт, але й у сільському музеї. Буде корисно познайомитися з директором музею, обмінятися контактними даними, сфотографувати, а в кращому випадку ще й намалювати окремі речі, які зберігаються у музеї. Від директора музею можна дізнатися, чи зберігаються у когось на подвір'ї кам'яні середньовічні статуї кочових народів – так звані «кам'яні баби». Подекуди корисним може виявитися опитування місцевих мешканців.

Питання для самоконтролю

1. Визначте мету та завдання археологічних розвідок.
2. Як здійснюється теоретична та практична підготовка до археологічних розвідок?
3. За якими ознаками знаходять пам'ятки археології під час археологічних розвідок?

4. Що таке шурф? З якою метою проводяться обмежені зачистки та шурфування?
5. Які види фіксації проводяться під час археологічних розвідок?
6. Яка роль сучасного технічного обладнання під час археологічних розвідок?
7. Чому візит до сільського музею має велике значення під час археологічних розвідок?
8. Які форми «Відкритого листа» дозволяють проводити археологічні розвідки?
9. Чому пам'ятки різних епох розташовані в різних ландшафтних умовах?

Теми рефератів

1. Види археологічних розвідок.
2. Підготовка та проведення археологічних розвідок.
3. Методика пошуку стародавніх курганів та поселень.
4. Випадкові знахідки як додаткове археологічне джерело для вивчення давньої історії мешканців Приазов'я.
5. Особливості розташування пам'яток різних епох та їх пошук.
6. Археологічні розвідки за допомогою природничих наук.
7. Аерофоторозвідка в археології.
8. Підводна розвідка в археології.

Завдання для самостійної роботи

1. Відвідайте музей вашого населеного пункту. Зберіть інформацію про археологічні пам'ятки, які розташовані поруч з вашим рідним містом або селом. Сфотографуйте археологічні знахідки, які зберігаються у цьому музеї.
2. Користуючись картографічним матеріалом, фаховою літературою та власними знаннями, складіть мапу археологічних пам'яток окремого району або мікрорайону чи околиць Маріуполя.
3. Знайдіть в Інтернеті та роздрукуйте аркуш триверстової мапи Ф.Ф. Шуберта. Користуючись додатком Google Maps, позначте на ній ті кургани, які зараз фіксуються на супутникових знімках.

Список рекомендованої літератури

1. Авдусин Д. А. Полевая археология СССР. Учебное пособие. Москва : Высшая школа, 1985. 335 с.
2. Винокуров Н. И. Полевые археологические исследования и археологические практики: Учебно-методическое пособие. Москва : Прометей, 2013. 176 с.
3. Дегерменджі С. М. Кургани Донеччини: загальний стан, проблеми обліку та охорони. *Археологический альманах*. Вып. 14. Донецк, 2004. С. 3—12.
4. Кравец Д. П., Посредников В. А. Методические рекомендации по проведению археологических разведок в Донецкой области. Донецк : ДонГУ, 1989. 27 с.
5. Кравец Д. П., Посредников В. А. Методические указания к организации самостоятельной работы на археологической практике: «Раскопки курганов в зонах новостроек Донбасса». Донецк : ДонГУ, 1990. 95 с.
6. Кравченко Э. Е. Поселения Хазарского времени (Северо-Восточное Приазовье, Донецкий Кряж, Степное Подонцовье). *Археологический альманах*. Донецк, 2013. № 30. С. 278—302.
7. Привалова О. Я., Привалов А. И. Список памятников археологии Украины. Донецкая область. Киев : УООП, 1988. 110 с.
8. Усачук А. Н., Полидович Ю. Б., Колесник А. В. Курганы Донбасса в народном восприятии и научной практике (до начала XX века): мифы и реальность. *Археологический альманах*. Вып. 14. Донецк, 2004. С. 13—55.
9. 19. Усачук А. Н., Полидович Ю. Б., Цимиданов В. В., Литвиненко Р. А. Свод данных об исследованиях курганов на территории Донецкой области в XX веке. *Археологический альманах*. Вып. 14. Донецк, 2004. С. 56—109.
10. Усачук А. Н., Колесник А. В. Очерк истории изучения курганов Донбасса в XVIII-XIX веках. *Літопис Донбасу*. №12. Донецьк, 2004. С. 5—29.
11. Швецов М.Л. Половецкие святилища // СА

ТЕМА 5. РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ПІДГОТОВКИ ДО ПОЛЬОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ, ОБЛАШТУВАННЯ НАМЕТОВОГО ТАБОРУ ТА ЖИТТЯ У ПОЛЬОВИХ УМОВАХ

5.1. Польове спорядження та експедиційне обладнання

Успішне проведення археологічних розкопок багато в чому залежить від забезпечення спеціальним обладнанням та робочим інвентарем. Робота кожної експедиції має свою специфіку, обумовлену особливостями досліджуваної пам'ятки, місцевістю, де проводяться розкопки, погодними умовами тощо. Тому до польового сезону слід почати готуватися завчасно, звернувши особливо увагу на комплектацію робочих інструментів і матеріалів для розкопачних і польових лабораторних робіт, побутового обладнання, засобів життєзабезпечення, обладнання з техніки безпеки та засобів першої долікарської допомоги. Варто зазначити, що підготовка експедиційного інвентарю здійснюється як викладачем, так й студентами. Тому виникає потреба чітко визначити перелік необхідного обладнання та засобів життєзабезпечення під час проведення польової археологічної практики.

Основне спорядження для життя у польових умовах. Самим необхідним спорядженням для життя у польових умовах є намет, спальний мішок, туристичний килимок (каремат), тент або поліетилен для перекриття даху намету.

Головним засобом укриття від негоди є намет. Різні за конструктивними особливостями, розмірами, якістю, вони мають як свої переваги, так і недоліки. В експедиції можуть використовуватися купольні, тунельні та інші типи. Головна вимога – намет має бути міцним, цілим та не пропускати вологу.

Кожен учасник експедиції, перш за все, має бути забезпечений туристичним килимком (карематом). Він добре захищає тіло людини від прохолоди, вологи та нерівностей поверхні. В умовах туристичного походу

підкладається під спальний мішок на дні намету або безпосередньо на землі. Каремат дуже легкий, а у поєднанні з ковдрою він може замінити і спальний мішок. Килимки виготовляють з одного чи кількох прошарків спіненого поліетилену, іноді у поєднанні з прошарками фольги для підвищеної теплоізоляції. Альтернативою карематам можуть бути надувні килимки та матраци.

Теплоізоляційні властивості спальних мішків більшою мірою залежать від використаного при їх виготовленні матеріалу. За типом утеплювача всі сучасні спальні мішки поділяються на мішки пухові і мішки з синтетичним утеплювачем. Пух кращий натуральний утеплювач, який поєднує в собі такі якості як: мала маса, висока теплоізоляція, невеликий об'єм. Пухові спальники вельми теплі.

Однак їх недоліком є те, що при зволоженні пух збивається всередині відділів (осередків) спального мішка і перестає виконувати свої функції. Висушити пуховий мішок в похідних умовах досить проблематично. Крім того, коштує пуховий мішок дорожче аналога із синтетичним утеплювачем.

Синтетичні мішки краще «переживають» негоду, ніж пухові. Хоч у вологому стані вони також втрачають свої теплоізолюючі якості, але, на відміну від пухових мішків, швидко сохнуть і відновлюють свої якості.

Інструмент. Будівельний матеріали та інший інвентар. Лопати штикові та совкові, ломи, кирки, совки, ножі, кисті, зубні щітки, секатори, кельми, шпателі, сокири, пили ножівки і дворучні пили, молотки, цвяхи, рубанки, дошки, дріт, шила, напилки, точильні бруски, віхи, кілки, шнури, мотузки тощо.

Спорядження і матеріали для фіксації, збереження і транспортування археологічних знахідок. Фото/відео апаратура, триноги, рейки масштабні, рулетки, рівень, нівелір або теодоліт, компас, бусоль, лінійки, курвіметр, масштабно-координатний папір, зошити, папір для записів і етикеток, ручки, олівці, гумки, пір'я, туш чорна, циркуль, пакетики поліетиленові, калька, клей ПВА, скотч, скріпки, канцелярські ножі, планшети, папки для паперів, ящики і

коробки різних розмірів, мішки матерчаті та поліетиленові, вата технічна, пакувальна фольга, шпагат.

Кухонний інвентар. Відра емальовані для варіння їжі. Фляги алюмінієві для зберігання води. Відра оцинковані та пластикові для господарських потреб. Сковороди з ручкою. Казанки і казани. Чайник. Друшляк. Бідон (5 л, 40 л). Ложки столові і чайні. Дошки обробні. Тертки. Ножі кухонні. Ножі консервні. Брусок точильний. Чашки та кружки. Тази емальовані і пластикові. Ємкості для зберігання продуктів. Клейонка на стіл. Рушники кухонні. Серветки. Мішечки поліетиленові та матерчаті. Набор пристосувань для приготування їжі на відкритому вогні (гаки підвісні, стійки, поперечини, таганок, кочерга). Сухе пальне для розпалювання багаття. Сірники.

Особисте екіпірування учасників археологічної практики. Учасники експедиції будуть знаходитися в природному середовищі, а тому мають серйозно віднестися до вибору особистого спорядження, екіпірування та речей першої необхідності. Тому під час проходження археологічної практики в польових умовах кожен з робочої групи експедиції обов'язково повинен мати необхідний набір предметів особистого спорядження.

Особисті речі зручніше переносити в рюкзаках. При виборі експедиційного рюкзака, перш за все, беруть до уваги такі його якості як об'єм, міцність, маса і зручність. Якщо обирається досить великий за об'ємом рюкзак (80 – 120 л), бажано щоб він мав по можливості найменшу власну масу та був максимально зручним. Найбільше визнання отримали так звані анатомічні рюкзаки. Вони викроєні таким чином, щоб у заповненому стані щільно прилягали до спини, зручно «сиділи» на спині і плечах і були збалансовані. Як учасники наукових експедицій, так і звичайні туристи користуються рюкзаками різних форм і конструкцій, а тому єдиних критеріїв ідеального рюкзака не існує.

Велике значення має підбір екіпірування. Під цим терміном ми розуміємо одяг, взуття та головні убори, що захищають від несприятливих умов зовнішнього середовища. Перевагу слід віддавати одягу з бавовняних, натуральних тканин, що дає можливість «дихати» тілу і

швидко відводять вологу від тіла. Не варто повністю відмовлятися від синтетичних футболочок. У польових умовах їх доцільно використовувати як спальну білизну. Робочі комплекти, які безпосередньо використовуються під час роботи на розкопі, мають бути просторими та не сковувати рухів. Бажано мати штани, шорти, не менше трьох сорочок та футболочок, комплект нижньої білизни та шкарпеток.

Взуття бажано мати двох видів: закритого (чоботи/кросівки/кеди) та відкритого (шльопанці) типів. Закритий варіант більш підійде для роботи у таборі та на розкопі, тоді як відкрите взуття незамінне під час відпочинку та для походу на ріку або ставок. Бажано, щоб взуття було не нове, а розношене, але міцне. Буде корисним мати вітрозахисний та вологозахисний одяг (куртки, плащ-дощовик), якщо станеться негода. Незамінним приладом буде «шахтарський» ліхтарик.

Предметами особистого туалету кожен забезпечує себе відповідно до власних потреб. Обов'язково при собі слід мати ксерокопію паспорту та студентський квиток. Оскільки археологічна практика для студентів-практикантів є продовженням навчального процесу, кожен свідомий студент має взяти із собою зошит, олівці, ручку та лінійку щоб робити необхідні нотатки та замальовувати окремі знахідки.

5.2. *Облаштування польового табору та техніка безпеки*

Ознайомлення з технікою безпеки та розпорядком роботи експедиції.

Під час проходження практики студенти є повноправними членами колективу, в якому проходять археологічну практику. Студенти зобов'язані дотримуватися розпорядку дня, приймати участь у всіх видах робіт з благоустрою табору, організації побуту тощо. Студенти-практиканти підпорядковуються безпосередньо керівнику практики (начальнику експедиції, загону) і виконують всі його розпорядження. Студентам слід ознайомитися з історико-культурними пам'ятками території, де проходять польові роботи експедиції (загону),

археологічними колекціями (фондами) музеїв, а також брати активну участь у науково-просвітницькій роботі (читання лекцій, екскурсії на розкопі тощо).

Основні види робіт студентів при проходженні археологічної практики.

Під час археологічної розвідки:

- складання маршруту розвідки на карті;
- огляд місцевості з метою пошуку і фіксації пам'яток археології, в першу чергу, оголень і нетипових для розташування пам'яток місць;
- пошук однотипних пам'яток і суцільне обстеження території;
- пошук археологічних пам'яток з використанням топографічних і топонімічних даних, з урахуванням місцевих назв та відомих ознак археологічних об'єктів;
- визначення наявності культурного шару і меж його розповсюдження;
- опис виявленої пам'ятки археології, графічна фіксація і фотофіксація оголень і об'єктів, що руйнуються тощо;
- збір і фіксація підйомного матеріалу, його попередня камеральна обробка;
- опитування місцевого населення про наявність археологічних пам'яток;
- інструментальна зйомка місцевості і розташованих на ній археологічних об'єктів;
- складання археологічної карти місцевості для подальшого вибору місць майбутніх стаціонарних розкопок.

Під час стаціонарних розкопок:

- інструментальна топографічна зйомка місцевості і розташування на ній археологічних об'єктів з обов'язковим подальшим викреслюванням планів за даними зйомки;
- визначення місця і розбивка розкопів;
- збір і фіксація підйомного матеріалу;
- нівелювання і креслення нівелювального плану за даними зйомки;
- земляні роботи, розчищення культурного шару та археологічні зачистки;

- складання планів, розрізів і профілів на всіх етапах дослідження пам'ятки;
- ведення польової документації, яка після польових робіт передається в архів експедиції;
- самостійна аеро- (відео-) фотографічна зйомка на всіх етапах дослідження пам'ятки;
- опис досліджуваної пам'ятки з обов'язковим детальним зазначенням методики її розкопок;
- контрольне прокопування дослідженої площі археологічної пам'ятки;
- взяття зразків для подальшого аналізу археологічних матеріалів методами природничих наук;
- при роботі на специфічних археологічних пам'ятках - інші види робіт з дотриманням спеціальних методик;
- камеральна обробка матеріалів;
- первинна консервація і реставрація археологічних матеріалів;
- інвентаризація.

Інструкція з техніки безпеки при роботі в археологічній експедиції.

Роботи експедиції є науково-дослідними. Вони передбачають роботу в міських і польових умовах. При проведенні археологічних досліджень далеко від населених пунктів експедиція розташовується в тимчасових наметових таборах. Для проведення археологічних робіт використовується шанцевий інструмент. Всі співробітники повинні дотримуватися розпорядку дня, правил особистої та табірної санітарії і гігієни, підтримувати чистоту і порядок у таборі і наметах, своєчасно інформувати керівника про погіршення стану здоров'я і травмування. Відповідальність за забезпечення безпеки і здорових умов праці в експедиції покладається на керівників експедиції, окремих її загонів і груп, а також самих учасників експедиції.

Особи, які мають медичні протипоказання, до роботи в полі не допускаються. Особи, зараховані в експедицію, проходять інструктаж з техніки безпеки. Інструктаж проводиться керівництвом експедиції. Особи, зараховані в експедицію, проходять курс навчання, пов'язаний зі

специфікою польових робіт та особливостями району досліджень. Для польового табору повинні вибиратися зручні для розміщення людей місця, що забезпечують безпеку і найкраще задоволення побутових і гігієнічних вимог. Кордони польового табору, вихід за межі яких без дозволу не допускається, визначаються на місці керівниками експедиції. При плануванні маршрутів необхідно враховувати ступінь труднощів і небезпеки, а також наявні матеріали та відомості.

Розміщення експедиції та розпорядок денний.

1. Табір експедиції повинен бути встановлений на сухому рівному місці, бажано недалеко від води, в деякому віддаленні від високих дерев. Необхідно прослідкувати, щоб найближчі населені пункти (якщо табір стоїть на річці) перебували нижче його за течією.

2. При розміщенні експедиції в наметах, останні встановлюються в ряд входом до підвітряної сторони. Всі намети та інші пристрої встановлюються надійно з розрахунком на негоду.

3. У таборі повинні бути обладнані кухня (плита, вогнище) для приготування їжі, погріб для зберігання продуктів, вигрібна яма для відходів і туалети на значній відстані від табору (100-150 м).

4. У таборі встановлюється розпорядок дня, а для його дотримання і підтримки належного порядку і чистоти, а також для приготування їжі, заготівлі палива і води призначається черговий (чергові). На них також покладений обов'язок охорони табору в денний час. У нічний час в особливих випадках рекомендується виставляти спеціальних чергових.

5. При приготуванні їжі особливу увагу слід звернути на доброякісність консервованих (в першу чергу - рибних) продуктів. У спекотну погоду, щоб уникнути отруєння, не можна вживати в їжу ковбаси, паштети й інші швидкопсувні продукти.

6. Кожен загін повинен мати аптечку з повним набором необхідних медикаментів. У кожного співробітника має бути індивідуальний набір медикаментів. Всі співробітники повинні вміти надавати першу допомогу

потерпілому. Захворілі повинні бути негайно відправлені в лікувальний заклад.

Протипожежні заходи.

1. При наявності у таборі відкритого вогню (багаття), він повинен бути розташований не ближче, ніж за 8 – 10 м від наметів або житлових приміщень з підвітряного боку і на відстані не ближче 100 м від місць зберігання горючих і легкозаймистих матеріалів. Не можна залишати на ніч багаття непогашеним.

2. Співробітники експедиції зобов'язані суворо дотримуватися заходів протипожежної безпеки, користуватися вогнем тільки в спеціально обладнаних місцях.

3. Категорично забороняється самовільно розпалювати багаття, споруджувати тимчасові вогнища, печі тощо.

4. Забороняється палити у приміщеннях для сну, особливо в наметах. Для паління повинні бути відведені спеціальні місця в таборі експедиції і в районі проведення робіт.

5. Забороняється зберігати легкозаймисті речовини в житлових наметах, користуватися відкритим вогнем у вогненебезпечних місцях (поблизу сухої трави і дерев), застосовувати для розпалювання легкозаймисті та горючі рідини, зберігати легкозаймисті рідини у відкритій чи несправній тарі, залишати без нагляду запалені свічки, газові або газові ліхтарі.

6. Забороняється застосовувати воду для гасіння легкозаймистої рідини. Горючі рідини легші за воду, тому вони спливають на її поверхню і продовжують горіти, а це призводить до ще більших розмірів пожежі.

7. При роботі в лісі і степу територія польового табору повинна бути очищена від сучків, хмизу та іншого сміття. Очищення території шляхом випалювання забороняється. Забороняється розводити багаття під кронами дерев і в інших небезпечних місцях.

8. Розведення багать дозволяється на майданчиках, оточених двометровою смугою, звільненою від рослинності та лісової підстилки. По закінченні використання багаття

повинні ретельно засипатися землею. Забороняється кидати палаючі сірники і недопалки у суху траву.

Заходи безпеки на воді.

1. Купання в експедиції, таборі, поході переслідує тільки гігієнічні та оздоровчі, а не спортивні цілі.

2. Купання в населених пунктах або поблизу них проводиться на наявних там пляжах, забезпечених огорожами, черговими рятувальними шлюпками. У всіх випадках, коли спеціально обладнаних пляжів немає, керівник або старший зобов'язані особисто перевірити глибину і безпеку місця, обраного для купання, зручний спуск, піщане або галькове дно, відсутність старих паль, каменів, ям.

3. Купатися можна тільки в обстеженому і спеціально відведеному для цього місці. Не можна купатися в надмірно розігрітому стані. Місця купання повинні розташовуватися вище місць спуску каналізаційних вод, зливостоків, ділянок, що використовуються для прання білизни та миття посуду, стійбищ і водопою тварин та інших джерел забруднення вод.

4. Кожне купання проводиться тільки з дозволу керівника. Для спостереження та надання своєчасної допомоги керівник або призначений ним старший повинен знаходитися на березі.

5. Категорично забороняється:

- купання у водоймах поблизу гідротехнічних споруд: гребель, шлюзів, дамб, насосних станцій;
- купання в межах першого поясу зони санітарної охорони, джерел господарсько-питного водопостачання.
- купання з човна, пірнання у воду з містків, човнів, обривистого берега, а також купання в сутінки і нічний час;
- купання після прийому їжі протягом 45-50 хвилин;
- під час купання не допускаються крики, так як крик є сигналом про допомогу.

6. Треба пам'ятати, що Донеччина – промисловий регіон. Більшість рік та водоймищ можуть бути забруднені, а вода непридатна для вживання. Пити воду з річок та водосховищ категорично забороняється!

Забороняється.

1. Порушувати розпорядок дня, встановлений начальником експедиції.
2. Під час робіт покидати самовільно робоче місце.
3. Пити воду з неперевічених джерел, збирати та їсти ягоди та гриби.
4. Самовільно відлучатися з табору, порушувати внутрішній розпорядок експедиції, вступати в неконтрольовані начальником експедиції контакти з місцевим населенням.
5. Вживати спиртні напої.
6. Купатися поодиночі та без дозволу керівника.
7. При пересуванні співробітників на автотранспорті сидіти на бортах, стояти в кузові, зіскакувати на ходу машини.
8. Рух по маршруту повинен виконуватися компактною групою в межах зорового та голосового зв'язку. У разі втрати зв'язку старший групи повинен зупинити рух і почекати відсталого.
9. Розбивати тимчасовий табір поблизу сухих або горілих дерев, які можуть впасти.
10. Під час грози ховатися під поодинокими і високими деревами.
11. При рубці дерев знаходитися поблизу і в зоні можливого їх падіння.
12. Забороняється використання інструменту, що прийшов в непридатність або слабо насадженого на живці та рукояті.
13. Кидати інструменти (лопати, ножі, сокири тощо).
14. Працювати босоніж, лягати або сидати на сиру землю, перебувати на кургані або поруч з ним при розкопках за допомогою бульдозера або скрепера, ходити по бровках, сидати на них або під них.
15. Категорично забороняється сидати або стояти на краю могильної ями, щоб уникнути обвалу.

5.3. Порядок провадження робіт

1. Певний розпорядок дня встановлюється в залежності від погодних умов - у спекотні дні роботу слід починати рано (не пізніше 8 години ранку), в найбільш спекотні години необхідно влаштовувати перерву.

2. Щодня до роботи співробітники отримують завдання від начальника експедиції, інструктаж щодо їх проведення та дотримання правил техніки безпеки при виконанні цих завдань.

3. При обстеженні місцевості намічений маршрут обов'язково проходить групою.

4. Співробітники експедиції зобов'язані виходити на роботу у справному робочому одязі, міцному, закритому взутті та головних уборах. Категорично забороняється самовільно залишати робоче місце,

5. Будь-які земляні роботи на археологічних пам'ятках є такими що руйнують їх, тому дотримання всіх вказівок наукового керівника на розкопі має бути беззаперечним.

6. При розтині культурного шару і роботі на ньому підошва робочого взуття повинна бути не рифленою і без каблуків.

7. При роботі з гостро наточеним інструментом (лопатою, совком) інтервал між працюючими повинен забезпечувати повну безпеку для навколишніх у момент викиду землі. Необхідно відпрацювати навички роботи з лопатою: при правильному володінні лопатою держак завжди рухається приблизно у вертикальній, а не в горизонтальній площині. Щоразу під час кидка необхідно переконатися, що на відвалі нікого немає.

8. При травмах будь-якого роду, порізах, подряпинах слід негайно перервати роботу і звернутися до старшого на розкопі. На розкопі повинна бути аптечка для надання потерпілому негайної допомоги.

9. Земляні роботи починаються з розкриття дерну, який знімається штиковою лопатою рівними прямокутниками (приблизно 20×35 см). Брикети дерну не розкидаються в різні боки, а обережно складаються в окреме місце. При заглибленні шурфу або невеликого розкопу земля викидається на дві протилежні сторони; дві інші залишаються вільними.

10. Працюючи в шурфах глибиною більше 1,5 м, необхідно пам'ятати про обережність. Якщо ґрунти представлені пісками, супіском або сипучими прошарками, а також при великій глибині шурфу, необхідно взяти заходів до зміцнення стінок шляхом встановлення каркасу. При заглибленні шурфу слід передбачити заходи для виходу з нього. При глибині до 2-2,5 м можна користуватися щаблем-нішею в одній з вузьких стінок шурфу. При цьому, покидаючи шурф, не можна братися руками за його краї: вони можуть обвалитися. Слід покласти держак лопати на край шурфу і, підтягшись, покинути шурф. Якщо глибина шурфу велика, потрібно зробити спеціальну драбину. Забороняється працювати в глибокому шурфі поодиноці: на брівці шурфу повинен знаходитися помічник.

11. При роботі в розкопках, шурфах, траншеях глибиною більше 1,5 м необхідно постійно пам'ятати про можливі обвали стінок і бровок. Забороняється підходити до краю розкопу або траншеї. При викиді землі наверх необхідно строго враховувати інтервал між працюючими, не розмахувати лопатою. Відвал з бровки необхідно своєчасно прибирати, щоб уникнути осипів. Залишаючи розкоп або траншею, слід користуватися сходами, зробленими з широкої дошки або двох жердин з перекладинами.

12. При зачистці стінок шурфів, розкопів, траншей, берегових оголень необхідно пам'ятати, що площина стінки повинна знаходитися під кутом в залежності від наповнення шарів ґрунту. Кут збільшується при сипучих шарах і зменшується при твердих (лес, суглинок, глина тощо).

13. Розчищати шляхом підкопування поховання, які уходять під бровку категорично забороняється, оскільки це може спричинити обвал ґрунту. Так само небезпечно залишати в розкопі камені, що нависають над похованням.

14. При розтині заглиблених у землю об'єктів: ям, западин, склепів, катакомб тощо, категорично забороняється підкопувати їх і залишати в розкопі камені що нависають, стінки та інші об'єкти, які можуть створити загрозу обвалу. Необхідно суворо дотримуватися методики

розкопок і не допускати нагромадження відвалів переробленої землі, зміщення колійних стежок, сітки координат розкопу тощо.

15. При веденні земляних робіт на території колишніх населених пунктів і розкопів необхідно звертати особливу увагу на наявність отруйних змій і комах, які зазвичай обживають побутові ями, старі шурфи, колишні погребі, підвали, можуть розташовуватися в густому чагарнику, заростях кропиви, густій траві. Перед початком робіт за допомогою палиці необхідно переконатися у відсутності змій і комах, а під час робіт дотримуватися особливої обережності.

16. Виконуючи земляні роботи, необхідно подбати про запобіжні споруди на випадок стихійних лих і негоди. При можливих підйомах води, зсувах крутих схилів тощо, слід вжити заходів для захисту розкопів, а при зтяжних і зливових дощах встановити навіс з брезенту, поліетиленової плівки, руберойду та інших матеріалів. В останньому випадку розкоп обкопується водостічної канавкою.

17. Якщо в ході розкопок на окремих шурфах, траншеях або розкопках роботи тимчасово припиняються, в обов'язковому порядку вони обносяться загородженнями. У разі необхідності загородження встановлюються і в період робіт.

18. При виявленні в землі будь-якого роду металевих або невизначених предметів ні в якому разі не намагатися витягувати їх із землі, а звернутися за вказівками до старшого на розкопі. Подібні знахідки можуть виявитися смертельно небезпечними снарядами та гранатами.

18. Категорично забороняється кидати у багаття снаряди, гранати, міни, патрони, або інші старі та нові вибухові речовини.

19. Після закінчення земляних робіт обов'язково виділяється час (залежно від масштабів розкопок) для консервації розкопок, траншей, шурфів, берегових зачисток тощо. Якщо надалі передбачається відновлення досліджень на пам'ятці, консервування можна обмежити набросом землі на стінці з обов'язковим встановленням міцних

загороджувальних споруд. При повному закінченні робіт всі існуючі земляні споруди повністю закидаються землею.

У степу при малій кількості орієнтирів слід приділяти велику увагу орієнтуванню на місцевості. Табір бажано розташовувати неподалік від добре помітних об'єктів або на добре видному здалеку місці. Одяг, взуття, спорядження повинні відповідати кліматичним умовам і сезону. Не можна перегріватися на сонці та перебувати без головного убору. У разі можливого дефіциту питної води слід нормувати її видачу. При роботі у спеку доцільно використовувати тенти над наметами для захисту від прямих сонячних променів. Слід також не забувати, що металеві предмети можуть іноді сильно нагріватися на сонці і заподіювати опіки. Рекомендується працювати з інструментами в рукавичках або рукавицях. Інструмент (лопати, кирки, носилки, тачки тощо) повинен бути заздалегідь підготовлений до роботи і відповідати вимогам з техніки безпеки.

Розчистка поховань або інших споруд, що мають земляну стелю (катакомби, підбої та інші підземні споруди), небезпечна, тому бажано вживати заходи безпеки. Так, наприклад, катакомбне поховання або поховання у підбої дозволяється копати тільки зверху. Землекопи на розкопі не повинні заважати один одному, щоб уникнути травм при перекиданні ґрунту. Особи, не зайняті роботами, не повинні знаходитися в розкопі під час робіт. Огляд викинутого з розкопок відвалу проводиться тільки при припиненні землекопних робіт або на безпечній відстані. Після завершення розкопок археологічної пам'ятки котлован, що утворився, повинен бути засипаний, а відвали знівельовано. Родючий шар має бути відновлений (рекультивация). По завершенні польового сезону територія табору і прилегла до нього місцевість повинні бути приведені в порядок відповідно до санітарно-гігієнічних вимог.

При травмах і захворюваннях учасники експедиції повинні повідомити начальника експедиції. Перша медична допомога надається потерпілому членами експедиції з використанням медикаментів польовий аптечки. Співробітники експедиції повинні знати і вміти

застосовувати правила надання першої допомоги при нещасних випадках: мікротравми, розтягування і вивихи, переломи, опіки, сонячні та теплові удари, укуси змій і комах, утоплення, серцевий напад. У важких випадках потерпілі підлягають госпіталізації до найближчого населеного пункту. При аварійних ситуаціях, стихійних лихах та інших форс-мажорних обставинах керівництво польового підрозділу зобов'язане вжити всіх можливих заходів для запобігання небезпеки, аж до припинення робіт і евакуації людей з небезпечного місця.

Обов'язки та діяльність керівника археологічної практики.

Керівництво експедицією під час проведення практики безпосередньо здійснює викладач кафедри, який має досвід проведення науково-дослідних польових робіт та відповідні документи – Відкритий лист, який видається Кваліфікаційною радою з питань видачі кваліфікаційних документів при Інституті археології НАН України та Дозвіл від Міністерства культури України. У тому разі, якщо студенти проходять практику в іншій експедиції в якості окремого загону, керівник виступає в якості начальника загону і не зобов'язаний отримувати дозвільні документи. У будь-якому випадку, керівник практики несе особисту відповідальність за здоров'я практикантів, трудову дисципліну, техніку безпеки та якість роботи студентів на розкопці.

Керівник практики (начальник експедиції) зобов'язаний:

- забезпечити гідні умови перебування студентів в побутовому відношенні;
- суворо дотримуватися правил техніки безпеки (попередній інструктаж, інструктаж в польових умовах тощо);
- здійснювати наукове керівництво при проходженні практики;
- надавати студентам-практикантам можливість знайомства і практичної участі у виконанні всіх зазначених вище польових робіт;

- виділяти об'єкти (ділянки) для самостійної роботи студентів старших курсів;
- організовувати знайомство студентів-практикантів з місцевими історико-культурними пам'ятками, колекціями (фондами) музеїв тощо.

Документи археологічної практики.

Викладач, який виступає у якості керівника практики та начальника археологічної експедиції МДУ зобов'язаний мати при собі такі документи:

1. Відкритий лист (кваліфікаційний документ).
2. Дозвіл та узгодження місцевої адміністрації.
3. Наказ, контрольні листки і протокол з техніки безпеки.
4. Списки учасників археологічної практики.
5. Посвідчення про відрядження і посвідчення особи керівника.
6. Карти місцевості.
7. Наукова, методична та облікова документація.

Питання для самоконтролю

1. Перелічите необхідне польове та експедиційне спорядження.
2. Яке особисте екіпірування може знадобитися для життя у польових умовах під час проходження археологічної практики?
3. Що вам відомо про техніку безпеки під час облаштування та життя у наметовому таборі?
4. Що вам відомо про техніку безпеки під час роботи на розкопі?
5. Які основні види робіт під час проходження археологічної практики?
6. Які документи потрібні для проведення археологічних робіт? Яка організація їх видає?

Теми для рефератів

1. Правила облаштування наметового табору та життя у польових умовах.
2. Техніка безпеки під час археологічних робіт.

3. Обов'язки та види робіт учасників археологічної експедиції.
4. Організація та технічне обладнання археологічної експедиції.
5. Значення особистого екіпірування в умовах проведення польових робіт.
6. Техніка безпеки під час життя у наметовому таборі.

Завдання для самостійної роботи

1. Скласти власний перелік рекомендацій щодо облаштування польового наметового табору.
2. Скласти власний приклад типового меню на час проведення польових досліджень археологічної експедиції.
3. Знайти рецепти страв, які можна приготувати у польових умовах. Занотуйте рецепти.
4. Занотувати інформацію щодо небезпечних видів змій та павуків, які живуть у Приазов'ї. Спробуйте навчитися відрізняти отруйних від неотруйних змій.
5. Підготувати наочні матеріали щодо поводження з вибухонебезпечними предметами.
6. Підготувати наочні матеріали щодо правил поводження на воді.
7. Підготувати наочні матеріали щодо правил протипожежної безпеки.

Список рекомендованої літератури

1. Авдусин Д. А. Полевая археология СССР. Учебное пособие. Москва : Высшая школа, 1985. 335 с.
2. Винокуров Н. И. Полевые археологические исследования и археологические практики: Учебно-методическое пособие. Москва : Прометей, 2013. 176 с.
3. Кравец Д. П., Посредников В. А. Методические рекомендации по проведению археологических разведок в Донецкой области. Донецк : ДонГУ, 1989. 27 с.
4. Кравец Д. П., Посредников В. А. Методические указания к организации самостоятельной работы на археологической практике: «Раскопки курганов в зонах новостроек Донбасса». Донецк : ДонГУ, 1990. 95 с.

5. Корнієнко П. Л. Креслярська та фотографічна фіксація археологічних об'єктів. *Археологія*. 1993. № 1. С. 130-139
6. Лозинський В. В. Топографічне та картографічне креслення. Методичні рекомендації до лабораторних робіт з креслення. Львів, 2009.
7. Мыльников В. П., Мыльникова Л. Н. Фотография в археологии. Новосибирск, 2009. 136 с.
8. Пустовалов С. Ж. Про удосконалення методики розкопок курганів доби бронзи. *Археологічні відкриття в Україні 1997 – 1998 рр.* К., 1998. С. 168–175.
9. Рассамкін Ю. Я. До проблеми вивчення курганних споруд. *Археологія*. К., 1992. Вип. 4. С. 121–136.
10. Сегеда С. П. Методика збирання та транспортування кісткових решток людей під час археологічних розкопок. *Археологічні відкриття в Україні 1997 – 1998 рр.* К., 1998. С. 189–190.

ТЕМА 6. МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕНЬ ПОХОВАЛЬНИХ ПАМ'ЯТОК

Курган – один з найпоширеніших видів археологічних пам'яток Південної України. Для деяких археологічних культур кургани є основним, а іноді єдиним джерелом інформації про соціальну, побутову та релігійну сфери життя їх носіїв. Найдавніші кургани виникли над могилами людності доби енеоліту. Майже всі найдавніші кургани Північно-Східного Приазов'я було споруджено над похованнями ямної культури доби ранньої бронзи. Приступаючи до розкопок кургану, слід пам'ятати, що споруджені носіями певної культури кургани використовувалися у подальшому як могильниками іншими культурами. Тому не дивно, що під час розкопок кургану під одним насипом, наприклад, можна виявити поховання доби бронзи, раннього залізного віку, середньовіччя та навіть більш пізніх часів.

Для певної частини населення практикувався безкурганний обряд поховання, на що вказують ґрунтові колективні могильники та окремі поховання. Цілеспрямовано виявити такий вид археологічних пам'яток неможливо у зв'язку з їх прихованим характером. Як правило, вони виявляються випадково під час будівельних або господарських робіт. Так, біля с. Богданівка (колишній Волноваський р-н) було виявлено могильник катакомбного часу (3 поховання), на поселенні біля с. Роздольне (колишній Старобешевський р-н) досліджено окреме поховання зрубної культури, біля селища Ялта – поховання фінальної бронзи. Зустрічаються у регіоні і середньовічні ґрунтові могильники. Два з них було виявлено на східній околиці м. Маріуполя – могильник Жданівський хазарського часу (4 поховання) та могильник Ляпинська балка золотоординського часу (38 поховань).

6.1. Методика досліджень ґрунтових могильників

Завдання початкового етапу розкопок ґрунтових могильників збігаються з розвідувальними завданнями: насамперед необхідно визначити контури всього могильника, а на досліджуваній ділянці, по можливості, виявити всі могили. Характеру ґрунту, в якому залягають могили, визначає особливості пошуку і розкопок поховань. Максимально повне виявлення всіх могильних плям можливо лише за умови видалення всього земляного пласта, що лежить над материком. Це завдання передбачає проведення досліджень якомога ширшими площами. Даний метод дозволяє максимально повно дослідити не тільки всі поховальні об'єкти, але й давні споруди, які потрапили в межі площі некрополя.

Шар у межах розкопу необхідно знімати за таким же принципом, як і при дослідженні поселенських пам'яток – невеликими пластами по 5-15 см до появи знахідок, плям, прошарків і споруд. Вся площа прокопується до материка. Всі об'єкти та знахідки, що будуть виявлені під час розкопок, повинні залишатися на місці до повного розкриття комплексів по площі та глибині, зачищатися і заноситися на загальний план в масштабі 1:20 (або 1:10), фотографуватися, описуватися і лише після цього збиратися для подальшої камеральної обробки.

Пошук могильних плям на ґрунтовому могильнику здійснюється з використанням тих же методів, що при дослідженні ям на поселенських пам'ятках. Яму можна виявити в горизонтальних або вертикальних розрізах («в профілі» або «в плані») за спостереженнями за змінами заповнення ями. Перекопаний (перевідкладений або перемішаний) ґрунт зазвичай, має відмінну від навколишнього простору структуру, забарвлення та щільність, іноді містить сліди тризн.

Деякі домішки фарби, що також вказує на перемішаний ґрунт, може включати заповнення ями, у тих випадках, коли могила містить в собі пофарбований кістяк. Якщо яма з залишками трупоспалення, то земля, що заповнює її, може бути з домішками золи й часто забарвлена в сірі кольори. Могильне заповнення також

може містити дрібні залишки елементів кам'яних конструкцій (крихта і щебінь). Виявити яму в плані у піщаному, еоловому ґрунті вдається далеко не завжди, контури її краще шукати в профілях, де більш помітні структурні та колірні особливості ґрунту. У подібних випадках часто виявляється, що не помітні в сухому ґрунті ями, можна добре простежити після сильного дощу або спеціального зволоження водою зачищеної поверхні розкопу. Суцільний розкоп, що включає площу всього могильника або значну його частину, дозволяє дослідити також простір між похованнями, встановити межі та особливості взаємного розташування могил у некрополі.

При розкопках контури могильних ям в культурному шарі важко простежити, тому особливо велике значення ретельної зачистки підшви розкопу. Також потрібно мати на увазі, що в приазовських степах, особливо на надзаплавних терасах, можуть зустрітися поховання, споруджені в стародавньому чорноземі, відразу під дерновим шаром. Контури могильної ями в чорноземі практично важко «прочитати». Всі пов'язані з антропогенною діяльністю зміни в структурі ґрунту, фіксуються і нівелюються. На план розкопу повинні наноситися всі знахідки, споруди та межі плям. Цей план на масштабному папері повинен супроводжуватися найбільш характерними розрізами, які встановлять зв'язки між найголовнішими об'єктами. Також обов'язково давати поперечні та повздовжні розрізи могильних ям, профілі всіх стінок (бортів) розкопу. Дуже важливо так само детально зафіксувати й описати облаштування могильного перекриття, його, форму, розміри та матеріал. Тільки після цього можна починати вивчення заповнення самої могили та встановлювати характерні особливості поховального обряду.

Зайвий ґрунт після встановлення меж з відкритих плям поховальних споруд видаляється повністю. Розчищення поховання краще починати з одного з куточків поперек ями, тобто вздовж її короткої стіни. Це майже відразу дозволяє визначити форму дна, його рівень, наявність залишків поховальної підстилки або підсипки вохрою, крейдою тощо. Подібний спосіб дозволяє не

пошкодити кістяк похованого, як правило, розташованого в центрі ями. Дно ями слід розчищати ножами, щітками, видаляючи зайвий ґрунт совком. При необхідності використовують пульверизатор. Одночасно розчищають не тільки дно, але й всі предмети та кістки похованого, що зустрічаються на шляху. Розчищати потрібно з охопленням всієї ширини ями, рухаючись від голови похованого до його ніг. Найчастіше артефакти виявляються біля голови або рук похованого, рідше – біля ніг або за спиною. Це можуть бути не тільки посудини із залишками їжі, а й різні культові предмети, прикраси, деталі одягу, мінеральні та органічні речовини.

Під час роботи в могильній ямі, не слід тупцювати на вже розчищених ділянках дна, стояти на місцях передбачуваного місця знаходження поховального інвентарю та кісток похованого. Слід максимально обережно очищати дно, щоб зберегти найменші сліди зруйнованого похоронного інвентарю або підстилки. Бажано проводити промивку могильного заповнення (флотацію) з метою виявлення дрібних артефактів, палеоботанічного матеріалу тощо. Під час розчищування знахідок і елементів поховальних споруд слід акуратно і ретельно виявляти всі їх деталі, артефакти й кістки повинні залишатися на місці. Земля видаляється з них за допомогою спеціальних інструментів для розчищування досить обережно. Після розчищення об'єкти, відкриті й звільнені від ґрунту, потрібно негайно сфотографувати з масштабною лінійкою, закреслити та описати, при необхідності – законсервувати.

Під час дослідження могильної споруди слід звертати увагу на рештки дерев'яного, рослинного перекриття та залишки трізни. При уважному вивченні, навіть в разі поганого збереження дерев'яних конструкцій, можна зафіксувати сліди залишків деревного тліну від кори або дощок, їх відбитки в ґрунті, конструктивні заглиблення на дні та в бортах поховальних споруд тощо. Фіксувати всі виявлені залишки потрібно в розрізі та плані. Краще здійснювати зачистку поховання по ярусах або по частинах, кожен етап розчищування бажано завершувати

фотографуванням, складанням креслень, обмірами та описом.

Дослідники розрізняють обряд кремації (трупоспалення) та інгумації (трупопокладення). В похованнях кремація фіксується за наявністю золи, великих вуглинок, тонких прошарків попелу, кальцинованих кісток тварин і людей, перепаленого і обгорілого інвентарю. Виявленню залишків поховального інвентарю та докладному його опису потрібно приділити особливу увагу, з визначенням його стану пошкодження дією вогню. Іноді в могилах можна спостерігати не повну, а часткову кремацію, яка простежується за слідами дії вогню на кістках похованих.

Традиційний і найбільш поширений поховальний обряд – трупопокладення – передбачає дослідження стану кістяка та його розміщення (витягнуте, скорчене тощо), розташування поховального інвентарю, залишків супровідної їжі, одягу тощо. Не викликає ускладнень встановлення положення небіжчика у разі доброї збереженості кістяка. Якщо збереженість кісток погана, то особливості розміщення кістяка можливо встановити по контурах могильної ями, деяким особливостям розташування в ній інвентарю, залишкам тліну від кісток тощо. Дуже важливо на дні могильної споруди фіксувати наявність підстилок або підсипок, а також локалізацію поховального інвентарю та різних частин кістяка у разі їх залягання на різних горизонтах.

Для реконструкції пов'язаних з поховальним обрядом релігійних уявлень дуже важлива інформація про орієнтацію кістяків до певної сторони горизонту. При цьому слід звертати уваги не тільки орієнтацію голови в цілому, а й лицьової її частині. В давніх некрополях, як правило, в різних похованнях навіть однієї культури точної орієнтації в певний сектор не спостерігається. Цей факт пояснюється не тільки обрядовими особливостями, а й тією обставиною, що в давнину сторони горизонту визначали за місцем сходу сонця, яке в залежності від пір року змінюється. Таким чином, з великою ймовірністю можна вирахувати пору року, в яку в досліджуваній поховальній пам'ятці відбувалося поховання.

Ретельно розчищене поховання і точне визначення місця розташування в могилі артефактів і кісток скелета дозволяє з достатньою ймовірністю встановити, які саме речі знаходилися біля небіжчика (глиняний посуд, залишки напутньої їжі, зброя тощо), а які безпосередньо на ньому (прикраси, амулети, залишки або деталі головного убору, одягу та взуття). Вкрай акуратно потрібно ставитися до залишків дерева, виробів зі шкіри, тканини та інших матеріалів, які в культурних шарах поселень зберігаються погано. Отримана інформація важлива не тільки для подальшої роботи над відновленням вигляду деталей одягу, амуніції та головних уборів, а й для реконструкції поховального обряду в цілому. Для цієї ж мети велике значення має точна фіксація кістяних і металевих деталей поясів, скупчень бус від намист обшивок елементів одягу і взуття тощо. Бажано під час розчищення та фіксації застосовувати як панорамні й детальні фотознімки важливих ділянок, так і складати в натуральну величину плани та перетини могили.

З керамічних посудин бажано не висипати землю, оскільки всередині можуть міститись дрібні знахідки або залишатися рештки супровідної їжі. З'ясувати характер цих залишків може лабораторний аналіз. Всі біологічні залишки й дрібні знахідки збираються, описуються і поміщаються в окремі пакети, які супроводжуються інформативними етикетками.

Розчищений кістяк після відповідної фіксації (записи в щоденнику, креслення, фотографії, відео). акуратно розбирається. Під час розбору кістяка можливо виявити дрібні знахідки, що знаходились під ним. Їх також потрібно описати й зафіксувати на планах і розрізах могили. Щоб не пропустити малопомітних предметів, наприклад, дрібних бус, могильне заповнення також потрібно просіяти через сито або сітку. Весь антропологічний матеріал для майбутнього детального антропологічного аналізу упаковується та шифрується.

6.2. Методика досліджень курганів

У переважній більшості кургани – це штучні пагорби, споруджені, як правило, з ґрунту місцевого походження, переважно чорнозему, на древній денній поверхні – стародавньому ґрунтовому горизонті (або древньому чорноземі), який виник над шаром материка (лес, пісок, глина, суглинок тощо) внаслідок ґрунтоутворення. Розкопки кургану потрібно здійснювати виключно за умов зняття всього насипу і дослідження всього курганного простору, що знаходиться під насипом, а також прилеглої території, на якій можуть бути виявлені залишки ровів, досипок, тризни тощо. Курганний могильник, який складається з кількох щільно розташованих невеликих насипів, що погано збереглися, дуже розпливлися або перекривають один одного, бажано досліджувати, як і ґрунтовий могильник, суцільною площею.

Дослідження кургану або курганної групи, як і розкопки ґрунтових могильників, починається зі з'ясування місця об'єкта на топографічному плані місцевості, складання загального плану пам'ятки, визначення приналежності кургану або групи до сусідніх могильників або курганних груп. Цей план надає інформацію як про всю пам'ятку в цілому, так і про його окремі частини, що дозволяє скласти коректну програму їх дослідження у майбутньому.

Дослідження кургану починається з візуального огляду об'єкту та підготовки до розкопок. В деяких випадках виникає потреба видалення рослинності з поверхні археологічної пам'ятки. Робити це шляхом підпалювання категорично забороняється – полум'я може перекинутися на поля та лісосмуги.

Обов'язково необхідно провести попередній опис зовнішнього вигляду об'єктів (курганної групи в цілому та окремих курганних насипів), зафіксувати можливу наявність підйомного матеріалу. При цьому слід зазначити особливості положення кургану в курганній групі та на місцевості, визначити характер насипу (стан збереження, склад його на поверхні тощо), його форму, наявність пошкоджень (залишків пізнього будівництва, окопів, грабіжницьких ям тощо). Навколо кургану й безпосередньо

на поверхні насипу може бути виявлений підйомний археологічний матеріал.

Це можуть бути різночасові знахідки крем'яних знарядь праці, фрагменти кераміки тощо – у тих випадках, коли для спорудження курганного насипу брався ґрунт з місцевості, де існувало раніше поселення. На поверхні насипу можливі випадкові знахідки, найчастіше – фрагменти кераміки, які були залишені під час здійснення тризни в давнину. Внаслідок інтенсивного розорювання курганного насипу, впускні поховання, що знаходяться у верхніх шарах кургану, можуть бути зруйновані плугами й окремі матеріали з них можуть також опинитися на поверхні. Частина самої поверхні насипу під час оранки також розтягується плугами. Оскільки курган міг бути оточений ровиком, необхідно ретельно оглянути й територію навколо насипу з метою пошуку залишків тризни.

В описі зазначається форма кургану (напівкругла, півовальна, сегментоподібна, у вигляді усіченого конуса тощо), характер насипу, крутість його схилів, чи залужена поверхня, наявність дерев і кущів на кургані, грабіжницьких ям, шурфів і пізніх перекопів, наявність залишків кам'яних конструкцій, ровиків тощо.

Перед початком розкопок курган треба обмірити (визначити висоту та діаметр) і розмітити. Найбільш характерна точка кургану – його вершина, яка не завжди може збігатися з геометричним центром курганного насипу. Ця найвища точка приймається за початок відліку (репер або нульова відмітка) і відзначається кілочком. За допомогою компаса, бусолі або GPS-приладу, встановленого на центральний кіл, візуються напрямки: північ – південь і захід – схід.

На репері встановлюється теодоліт або нівелір, наноситься координатна сітка «прив'язок» через кожні 4 м. Традиційно напрямок відбивається за лінією Південь – Північ, хоча посіви на полях, будівлі, дороги, кар'єр або інші об'єкти можуть змусити обрати інший напрямок. На довгих курганах траншеї прокладають за подовженою віссю, не зважаючи на орієнтацію по сторонах світу.

Враховуючи великий обсяг земляних робіт, кургани найчастіше досліджуються за допомогою механізмів (бульдозер, фронтальний автотранспортувач, скрепер). В окремих випадках, якщо курган має невеликі розміри, розкопки можна провести вручну.

За допомогою геодезичного інструменту (теодоліт, нівелір), компаса, рейки, кілків та шпагату на кургані наноситься координаційна сітка прив'язок. Починаючи з 60-х рр. ХХ ст., загальноприйнятою методикою дослідження курганів є метод розкопок паралельними траншеями, між якими залишаються земляні бровки. Бровки допомагають робити стратиграфічні спостереження, реконструювати за точками на профілях конфігурації наспів, досипок, викидів і таким чином наносити їх на загальний план. Для цього бровки повинні пройти через вершину, схили та поли кургану. Таким чином, мають утворитися центральна та кілька бокових бровок. Курган, який вирішено розкопувати без застосування важкої землерийної техніки, розмічають таким чином, щоб залишилися дві центральні перпендикулярні бровки, орієнтовані за лініями Північ – Південь та Захід – Схід. Таким чином, утворюються чотири сектори. Площі чотирьох секторів розкопують за допомогою лопат. В окремих випадках доцільно залишати тимчасові допоміжні бровки, паралельні одній (водночас і перпендикулярні іншій) центральній бровці. Використання техніки може бути обмеженим і застосовуватися для відгортання ґрунту за межами розкопу.

У зв'язку з тим, що з часом центральний кіл буде обов'язково ліквідований, бажано за межі досліджуваної зони винести контрольні кілки базових ліній, щоб після дослідження курганного насипу можна було за їх допомогою відновити напрямки базових ліній і позначки висот кургану. Зберегти точно положення центральної точки важливо не тільки по вертикалі, але і по горизонталі, тому що фіксація знахідок та всіх об'єктів на розкопі здійснюється в прямокутній системі координат, початком якої є центр курганного насипу.

Треба враховувати, що верхній шар насипу може бути більш ущільнений або задернований, тому перед

прокладкою траншеї механізмом бажано обкопати бровку з обох боків, що дозволить уникнути руйнації бровки. Ширина бровки залежить від ширини відвалу (ножа) техніки та може коливатися від 2,5 до 4 м з урахуванням потреб для маневрування трактору у траншеї. Глибина траншеї залежить від висоти кургану. У будь якого випадку, траншея має бути дещо заглиблена у материковий шар. Лише після цього можна бути впевненим, що не лишився непомітним жоден комплекс.

Видалення ґрунту бульдозером або скрепером повинно проводитися тонкими (не більше 10 см) пластами з організацією безперервного ретельного спостереження за площею, що розкривається, і має припинятися при першій появі ознак ям, поховальних споруд, поховань, тризн тощо. Якість розкопок часто залежить від уважності археолога та професійного досвіду тракториста. Від співробітника експедиції вимагається дотримуватися техніки безпеки уважно стежити за роботою механізму та швидко подати знак, коли тракторист має зупинитися.

Постійно під увагою має бути простір між ножем відвалу та гусеницями або колесами. Тракторист, в свою чергу, має пробивати траншею не на швидкій швидкості, знімати ґрунт заглиблюючи ківш на кілька сантиметрів та бути готовим швидко зупинитись. Коли траншею повністю прокладено, починається вертикальна зачистка профілів бровок. Зачистка профілю бровки ведеться зверху вниз. При великій глибині, починаючи зачистку, стоячи зверху, необхідно бути обережним, щоб не впасти. Ходити по краю траншеї, в якій працює техніка небезпечно для життя.

Дуже часто під час прокладки траншеї у курганах відкривають кам'яні плити або великі брили. Вони можуть бути як конструктивним елементом курганного насипу, так і кам'яним заслоном чи перекриттям поховання. Саме тому вони розчищаються вручну, наносяться на план, обмірюються та описуються.

Дрібні уламки кісток, фрагменти кераміки, органічний тлін від колод, жердин, очерету, шкіри (коричневий від дерева, шкіри, білий від очерету) вказують на те, що слід зупинити техніку та розпочати роботу лопатами та ножами. Спочатку робиться горизонтальне розчищення ділянки

навколо знайденого артефакту, а лише потім починається розчищення безпосередньо об'єкту. Необхідно не допускати нагромадження відвалів переробленої землі.

Перші поховання, як правило, бувають відкриті у чорноземному шарі. Вони найбільш пізні (впускні поховання), оскільки могили були влаштовані у вже насипаному кургані. Це можуть бути поховання зрубної культури доби бронзи, раннього залізного віку та середньовіччя. Крім того, в кургані можуть бути виявлені могили XVIII – XIX ст., та навіть минулого століття. Простежити контури поховальної ями впускних могил як правило не вдається, якщо вони не заглиблені до рівня материкового шару. Викопана у суглинку яма поховальної споруди, заповнена з часом чорноземом або мішаним ґрунтом виокремлюється у вигляді темної плями.

Розкопки «на знесення» передбачають під час досліджень дотримання непорушних вимог і строгого порядку. На кургані всі види земляних робіт повинні підкорятися єдиній меті – забезпечення необхідних умов фіксації досліджуваного об'єкта. Всі об'єкти й прошарки, а не тільки поховання, документуються на плані розкопаного кургану. В графічній документації під час дослідження повністю або частково пограбованого (зруйнованого) поховання повинні фіксуватися глибини й місцеперебування всіх знахідок, в тому числі й переміщених, оскільки для відтворення первинного поховального комплексу важлива будь-яка інформація.

Для фіксації шарів у вертикальному зрізі використовуються одна або кілька бровок, які після закінчення або в процесі розкопок зносяться пошарово. Всі вертикальні профілі бровок зачищаються. Після цього на них можна простежити конструктивні особливості кургану, будови насипу та його склад (локальні досипки, материкова земля, культурний шар, викиди з поховань, здійснених у суглинковому шарі тощо). Поховальна споруда може бути виявлена у розрізах завдяки спостереженням: залишки перекриття, контури стін, викид з могильної ями або вхідного колодязя, заповнення ями або просідання шарів насипу над порожниною поховальної споруди. Зокрема поруч з найбільш давньою могилою в кургані буде

локалізуватися викид, утворений із суглинку та сумішшю суглинку та похованого ґрунту. Стратиграфічні спостереження дозволяють встановити послідовність спорудження курганного насипу.

Під час робіт на кургані необхідно не тільки стежити за загальною ситуацією на археологічному об'єкті, але й неухильно дотримуватися техніки безпеки. Крім загальної небезпеки при роботі з важкою технікою, можливості обвалів підземних споруд і бровок, існують й специфічні загрози, супутні дослідженням степових курганів: боєприпаси в бліндажах та окопах минулих воєн, а також ймовірність інфекцій, які переховуються у відносно недавніх (менше ніж 300 років) похованнях і скотомогильниках, які нерідко трапляються в насипах курганів. У разі виявлення боєприпасів необхідно негайно сповістити про це місцевий військкомат або військових і викликати саперний підрозділ. Про необхідність перепоховання слід поінформувати сільське керівництво. Суворе дотримання правил санітарії та гігієни має супроводжувати роботи в умовах інфекційної небезпеки.

Будь-яка поховальна споруда, навіть якщо вона знаходиться в бровці, повинна досліджуватися в плані (розчищення не збоку, а зверху). Спочатку досліджуються об'єкти, виявлені поза бровками. Поховання, частини яких містяться під бровкою, повинні бути розчищені тільки після зняття всієї бровки або її відрізка, що заважає розчищенню. Дно і стінки ями ще раз оглядаються, дно прокопується, оскільки деякі предмети, перш за все прикраси, можуть загубитися в залишках підстилки або норах гризунів, виритих в стінах і дні ями. Іноді під дном дослідженої поховальної споруди може виявитися більш раннє поховання. Розчищення основного поховання в кургані відбувається в описаному вище звичайному порядку. Виявлення могильних ям і їх дослідження виконуються із застосуванням тих самих прийомів, що використовуються при розкопках ґрунтових могильників.

Перед завершенням розкопок курган повинен являти собою площу, розмежовану низкою паралельних траншей та бровок; поховання в траншеях повинні бути повністю досліджені. Бровки (ділянки бровок) слід знімати одну за

одною з послідовним дослідженням і фіксацією всіх об'єктів, що ховалися під ними. Розкопки кургану повинні завершитися рекультивацією місцевості зі створенням на місці розкопу рівної ділянки поля, покритого плодоносним чорноземом.

Питання для самоконтролю

1. Визначте особливості методики дослідження ґрунтових могильників.
2. Яких правил та вказівок слід дотримуватися під час розчистки поховань?
3. Чим відрізняються курганні могильники від ґрунтових?
4. В чому полягають особливості дослідження кургану методом паралельних траншей?
5. Який інвентар та інструменти необхідні під час дослідження курганного або ґрунтового могильника?
6. Назвіть переваги та недоліки використання техніки (бульдозер, скрепер тощо) під час розкопок?
7. Якими правилами безпеки мають керуватися археологи під час дослідження курганів?
8. Дайте визначення термінам: «основне поховання», «впускне поховання».
9. Для чого в процесі розкопок залишають між траншеями бровки?
10. Які різновиди прийомів розкопок курганних насипів?
11. Назвіть основні прийоми розчистки поховання.

Теми для рефератів

1. Методика розкопок курганів доби бронзи-середньовіччя.
2. Виникнення та розповсюдження курганного обряду поховання.
3. Конструктивні особливості курганів ямної культури.
4. Особливості поховального обряду катакомбних культур Північно-Східного Приазов'я.
5. Особливості поховального обряду культурного кола Бабине.
6. Курганне будівництво зрубних племен Приазов'я.
7. Скіфські кургани Північно-Східного Приазов'я.

8. Поховання середньовічних кочівників у Північно-Східному Приазов'ї.
9. Археологічні дослідження поховальних пам'яток Приазов'я.
10. Дослідження курганної групи Могила Бабакова.

Завдання для самостійної роботи

1. Намалюйте у зошиті основні форми поховальних підкурганних споруд доби бронзи у Північно-Східному Приазов'ї.
2. Намалюйте схематично всі відомі поховальні пози небіжчиків всіх археологічних культур доби бронзи Північно-Східного Приазов'я.
3. Самостійно визначте закономірності розташування поховального інвентарю в могилах всіх археологічних культур доби бронзи у Північно-Східному Приазов'ї.
4. Складіть бібліографічний покажчик літератури, пов'язаної з методикою досліджень поховальних пам'яток.

Список рекомендованої літератури

1. Авдусин Д.А. Полевая археология СССР. Учеб. пособ. М. : Высшая школа, 1985. 335 с.
2. Винокуров Н.И. Полевые археологические исследования и археологические практики: Учебно-методическое пособие. М. : Прометей, 2013. 176 с.
3. Гриб В. К., Швецов М. Л. Грунтовый могильник Ждановский – памятник раннесредневекового времени в Северном Приазовье. *Степи Восточной Европы в средние века*. М., 2016. С. 150–170.
4. Евглевский А. В., Кульбака В. К. Грунтовой могильник золотоордынского времени Ляпинская балка из Северо-Восточного Приазовья. *Степи Европы в эпоху средневековья* : Сб. научн. тр. 2003. Т. 3. С. 363–404.
5. Плетнева С. А. Раскопки бескурганных могильников средневековых кочевников. *Методика полевых археологических исследований*. М. 1983.
6. Пустовалов С. Ж. Про удосконалення методики розкопок курганів доби бронзи. *Археологічні*

відкриття в Україні 1997 – 1998 рр. К., 1998. С. 168—175.

7. Рассамкін Ю. Я. До проблеми вивчення курганних споруд. *Археологія*. К., 1992. Вип. 4. С. 121—136.
8. Санжаров С. Н., Привалова О. Я. Об одном типе памятников Северо-Восточного Приазовья эпохи средней бронзы. *Вісник Східноукраїнського державного університету*. Луганськ, 1998. № 2 (12). С. 47—52.
9. Сегеда С. П. Методика збирання та транспортування кісткових решток людей під час археологічних розкопок. *Археологічні відкриття в Україні 1997 – 1998 рр.* К., 1998. С. 189—190.
10. Телегін Д. Я., Братченко С. Н. Розкопки курганів епохи бронзи за допомогою механізмів. *Археологія*. К., 1974. Вип. 13. С. 105—109.
11. Чмихов М. Ю., Шилов Ю. О., Корнієнко П. Л. *Археологічні дослідження курганів*. К., 1989.

ТЕМА 7. МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСЕЛЕНСЬКИХ ПАМ'ЯТОК

Аналізуючи корпус джерел, можна говорити про певну диспропорцію: поховальні пам'ятки, у порівнянні з поселенськими, дослідженні дуже добре. Причинами цього явища стала активна робота ряду археологічних експедицій в місцях, де будувалися зрошувальні системи. Пік таких досліджень, як відомо, припав на 70-80-і рр. ХХ ст. Кургани, які знаходилися на греблях вододілів систематично розорювалися та актуальною задачею було проведення рятувальних розкопок вже майже непомітних насипів. Поселенням, які знаходилися на терасах та мисках біля річок антропогенний вплив майже не загрожував. І хоча на них увага дослідників зверталася, роботи, як правило, мали обмежений характер. На відміну від курганного могильника, поселення може вимагати систематичних багаторічних досліджень.

Найдавніші поселення краю представлені стоянками палеоліту. Методика досліджень пам'яток кам'яної доби доволі нескладна: лопатами знімається ґрунт до культурного шару, а сам культурний шар досліджується за допомогою ножів, кельм, щіток, шпателів та навіть зубочисток. Під час польового дослідження пам'яток кам'яної доби важлива детальна фіксація кожної знахідки. Тому розкоп зазвичай розбивають на квадратні метри, розчищають знахідки та вимірюють їх точне місце знаходження (по ширині, довжині та висоті). Для точного виміру місця перебування використовують рулетку, рейку та нівелір.

Ранньопалеолітичні та середньопалеолітичні пам'ятки характеризуються масивними крем'яними знаряддями праці. Культурний шар таких пам'яток не містить надвеликої кількості знахідок. Тому фіксуються окремі артефакти, робляться горизонтальні зачистки для фотофіксації (по можливості, необхідно фіксувати всі знайдені артефакти). Робиться на план розкопу по

горизонтах 10 см, 20 см, або 50 см в залежності від кількості археологічного матеріалу.

Верхньопалеолітичні пам'ятки, зазвичай, містять масовий матеріал: нуклеуси, відщепи, пластинки, луски, вироби із вторинною обробкою (різці, скребки, мікроліти) та відходи їх виготовлення чи підправки, наприклад, різцеві сколи. Не зважаючи на це, необхідно фіксувати весь матеріал, виділяючи в ньому знаряддя праці з ретушшю, нуклеуси. Якщо культурний шар пам'ятки не перевідкладений, то знахідки лежать на одному рівні (археологи такий культурний шар на сленгі називають «килим»). Після процесу відкриття культурного шару археолог має розчистити всі знахідки: знаряддя праці та кістки тварин на рівні. Після розчищення культурного шару його необхідно сфотографувати, а потім поступово знімати. Після фотофіксації необхідно починати процес збору матеріалу. Для зручності кожен окремий квадрат можна додатково поділити на більш дрібні квадрати: зі стороною по 25 см або навіть по 10 см. З маленьких квадратів земля збирається в окремі мішечки, в мішечок кладеться відповідна помітка. Ці мішечки промиваються за допомогою сита або сіток з отворами не більше 2 мм. Особливо обережно необхідно відбирати вугілля та маленькі кістки (ці кістки можуть виявитись кістками гризунів за якими археозоологи можуть визначити сезон в який на пам'ятці утворювався культурний шар).

Врешті-решт, складається загальний план розкопу для кожного окремого рівня. Палеолітичні пам'ятки традиційно копаються великими площами протягом десятків років. Археологи закладають розкопи один біля одного. Таким чином, створюючи кожного року план залягання знахідок для окремого шару, можна простежити палеорельєф пам'ятки часів побутування тут населення. Окрім того, більш чи менш насичений культурний шар в окремих частинах пам'ятки може свідчити про господарчу діяльність в давнину та стати підставою для виділення побутових зон на стоянці. Кремінь класифікується залежно від типу знахідки. Окремо складаються відщепи, окремо знаряддя праці (і серед них скребачки, різці та ін. інвентар).

Найбільша кількість знайдених поселень у Північно-Східному Приазов'ї (у межах півдня Донецької обл.) датуються II тис. до н.е., тобто пізньою порою бронзового віку та належать до зрубної культури. Зараз таких пам'яток у регіоні відомо кілька десятків. В більшості випадків виявлені археологічними розвідками поселення наносилися на мапу, збирався підйомний матеріал і на цьому все завершувалося. Лише на 13 пам'ятках проводилися різного масштабу дослідження. Так, розкопки проводилися на 7 поселеннях доби пізньої бронзи Приазовської Низовини (Комишувата-XIV; Комишувата-XVI; Зінцева Балка; Ляпинська Балка; Широка Балка-II; Безіменне-I; Безіменне-II) та на 6 поселеннях Приазовської височини (Староласпа; Роздольне; Миколаївка; Богданівська Балка; Макри Хая, Кременівка I).

Перед початком розкопок здійснюється ретельне обстеження пам'ятки археології. Якщо є місце оголення культурного шару (наприклад біля берега річки), то розкопки бажано починати з цієї ділянки.

Принципово важливо відзначити, що археологічне дослідження поселення – процес як правило довготривалий, та розтягується на кілька польових сезонів. Буває так, що польові роботи на пам'ятці продовжуються після багаторічної перерви, а подекуди під проводом іншого дослідника. Дуже важливо, щоб польові дослідження всіх років були уніфіковані та однозначно зафіксовані в одній системі координат. Саме тому важливим питанням буде проблема вибору реперної точки. Для зручності фіксації об'єктів та окремих знахідок поруч з поселенням (на найбільш високому місці) встановлюється репер (R), який відповідає умовному «O». На загальний план об'єкти та знахідки наносяться від умовного R в метрах.

Розкоп бажано орієнтувати по сторонах світу. Подекуди це здається не зручним враховуючи топографічне розташування пам'ятки, наприклад вздовж урвища або берега річки за лінію зі значним відхиленням від сторін світу. Ділянка, яка має бути досліджена, розбивається за допомогою рулетки, кілків та тросу на квадрати 2×2 м. В процесі розмітки майбутнього розкопу обов'язково слід

перевіряти кути за допомогою єгипетського трикутника – прямокутного трикутника зі співвідношенням сторін 3:4:5. Квадрати на плані позначаються цифрами за лінією Пн – Пд і літерами за лінією Зх – Сх.

Дослідження здійснюється по шарах умовними горизонтами (УГ) по 0,2 м. Для стратиграфічних спостережень між квадратами залишаються контрольні стінки – бровки. Висота їх відповідає глибині розкопу, а товщина приблизно 0,2 м. Більш тонка бровка може зруйнуватися під впливом природних або інших чинників, а товста може приховувати у товщі ґрунту велику кількість знахідок.

Дослідження поселення вимагає особливої уваги, оскільки починаючи з прокопки першого умовного горизонту можуть зустрічатися знахідки – уламки кераміки, кістки тварин тощо. На двошарових та багатошарових поселеннях Північно-Східного Приазов'я будь-які стерильні прошарки між культурними шарами можуть бути повністю відсутні. Переважна більшість знахідок буде представлена уламками кісток тварин та фрагментами керамічного посуду.

Різночасові та різнокультурні знахідки можуть зустрічатися на одному рівні. Котлован житлової або господарської споруди – відкритий археологічний комплекс. Тому слід очікувати, що у заповненні котловану житла доби бронзи може зустрітися середньовічна кераміка.

На рівні материкового ґрунту робиться горизонтальна зачистка по всій площі розкопу. Ці заходи дозволяють знайти плями від залишків котлованів землянок та напівземлянок житлових та господарських споруд, господарські ями, інші об'єкти.

Досліджуючи поселення, слід враховувати вірогідність натрапити на окремі поховання. Методика їх дослідження не відрізняється від методики дослідження інших, під курганних комплексів, або поховань без курганних некрополів. Такі випадки заслуговують на особливу увагу. Потрібно встановити їх відношення до певного комплексу з поселення, визначити відносну хронологію.

Такі знахідки, як окремі каміння, розвали горщиків, кістяки людей або тварин, культові комплекси можуть бути зняті лише після того, коли встановлено їх відношення до сусідніх об'єктів, місце знахідки позначено на плані та сфотографовано.

Житлові та господарські приміщення можуть бути представлені землянками та напівземлянками. Вони можуть виглядати як декілька пов'язаних між собою споруд або як окремі однокамерні будівлі. В середині житла може бути виявлено залишки вогнища.

Питання для самоконтролю

1. Визначте особливості методики дослідження поселенських пам'яток у Північному Приазов'ї.
2. Яких правил та вказівок слід дотримуватися під час дослідження культурного шару?
3. Для чого потрібно залишати бровки під час дослідження поселення?
4. Який інвентар та інструменти необхідні під час дослідження стоянок та поселень?
5. Дайте визначення термінам: «культурний шар», «умовний горизонт».
6. Які загальні правила для археологічних досліджень пам'яток всіх епох?
7. Як правильно розбити археологічний розкоп?
8. Назвіть різні прийоми дослідження культурного шару.

Теми для рефератів

1. Методика дослідження поселенських пам'яток.
2. Стоянки доби палеоліту у Північно-Східному Приазов'ї.
3. Поселенські пам'ятки неолітичної доби Донецького Приазов'я.
4. Поселення зрубної культури як джерело вивчення побуту населення приазовських степів у добу пізньої бронзи.
5. Поселення хазарського часу у Північно-Східному Приазов'ї.
6. Амвросіївський палеолітичний комплекс.
7. Багатошарове поселення біля с. Роздольне на р. Кальміус.

8. Багатошарове поселення біля «Кальміус» у м. Маріуполь.
9. Пам'ятки комишуватського типу фіналу доби бронзи.
10. Дослідження поселення доби пізньої бронзи біля с. Кременівка.

Завдання для самостійної роботи

1. Знайдіть інформацію про виявлені місцезнаходження та стоянки кам'яної доби та картографуйте їх.
2. Напишіть короткий історіографічний нарис про дослідження поселень доби бронзи у Північно-Східному Приазов'ї.
3. Складіть бібліографічний покажчик з літератури за темою: «Поселенські пам'ятки ранньосередньовічного часу на півдні Донецької області».
4. Складіть бібліографічний покажчик літератури, пов'язаної з методикою досліджень поселенських пам'яток.
5. Зробіть фото (відео)-звіт розмітки умовного розкопу 4×4 м.

Список рекомендованої літератури

1. Авдусин Д.А. Полевая археология СССР. Учеб. пособ. М. : Высшая школа, 1985. 335 с.
2. Винокуров Н. И. Полевые археологические исследования и археологические практики: Учебно-методическое пособие. М. : Прометей, 2013. 176 с.
3. Пашкевич Г. О. Про відбір зразків для палеоботанічних досліджень. *Археологічні дослідження в Україні 1998 р.* К., 1999.
4. Чмихов М. Ю., Шилов Ю. О., Корнієнко П. Л. Археологічні дослідження курганів. К., 1989.

ТЕМА 8. ОСОБЛИВОСТІ ПОЛЬОВОЇ ФІКСАЦІЇ. РОБОТА З ГЕОДЕЗИЧНИМ ОБЛАДНАННЯМ

8.1. Польова фіксація

Під час розкопок археологічна пам'ятка фактично знищується, саме тому наукова цінність одержано під час розкопок інформації повністю залежить від рівня фіксації розкопок.

Основні результати фіксації пам'ятки під час розкопок відбуваються у трьох найважливіших і обов'язкових для розкопок документах, які стають основою для наступних наукового звіту та публікації про археологічні дослідження: щоденнику, фотознімках, кресленнях. Всі три види фіксації проводяться паралельно протягом всіх етапів дослідження, починаючи з описання зовнішніх характеристик пам'ятки археології до розкопок та процесу нівелювання та закінчуючи фіналом, коли розкоп засипається та відновлюється родючий чорноземний шар. Кожний вид фіксації окремо описує чи зображує об'єкти з якихось сторін, залежно від специфічних особливостей індивідуальних засобів фіксування. Всі види фіксації виконується одночасно та відповідно дублюють, доповнюють та певною мірою контролюють один одного.

Польовий щоденник. Основним польовим робочим документом є польовий щоденник. В ньому подається опис досліджуваної пам'ятки і роботи на ньому. Студент, який проходить археологічну практику, також має вести щоденник, який здається по закінченню практики її керівнику.

Щоденник ведеться систематично, з початку робіт до їх закінчення. Записуються тільки факти та спостереження. Крім суто наукової інформації щоденник має містити записи про умови роботи: які матеріали та інвентар використовувались, яка саме техніка працювала на розкопі, погодні умови та інше, що безпосередньо могло вплинути

на характер, обсяги та, відповідно, результат наукової роботи.

За щоденник править загальний зошит у клітинку. Текст пишуть на одній (правій) сторінці, залишаючи іншу (ліву) для нотаток, схем, закреслень окремих моментів, які не фіксується на головних креслениках. Текст доцільно писати шариковою ручкою або олівцем. Якщо щоденник намокне під дощем, записи зроблені олівцем не розмиються.

Кожна сторінка щоденнику нумерується, а титульний лист підписується. На титулі вказується назва навчальної установи, прізвище, ім'я та по-батькові автора щоденника, число сторінок, дату початку та закінчення щоденника. Наприкінці доцільно зробити приписку, де вказати телефон та адресу кафедри з проханням повернути щоденник, на випадок, якщо щоденник буде загублено.

Опис робіт кожного дня починають вказав число, місяць, рік та день тижня. Початковий запис у щоденнику має містити інформацію про детальне місце розташування археологічної пам'ятки та її технічний стан.

Наприклад:

«27 червня 2021 р. Понеділок.

Курганна група «Могили Казенні» за топографічними даними складалася щонайменше з 10 насипів. Під час розвідок 2020 р. виявлено 4 нових кургани. Група складається з 6 курганів, розташованих ланцюгом, витягнутим за лінією ЗхПнЗх – СхПдСх на 0,185 км. Пам'ятка відома за картографічними даними (карта Ф. Ф. Шуберта (лист 27-15)). Знаходиться на вододілі правого високого берега р. Вовчої, за 4,9 км на ПнЗхПн від центральної частини с. Богатир (Сільрада, пр. Миру, 23), за 1,0 км на ПнЗх від Зх околиці с. Олексіївка.

Курган 1 знаходиться у центральній частині групи. Насип округлої у плані форми, споруджено переважно з ґрунту. Матеріал – ґрунт, камінь. Горизонтальні розміри – 50×50 м. Висота – 4,12 м (за топографічними даними висота 4,5 м).

Технічний стан – незадовільний. На вершині залишки триангуляційного пункту, поли кургану розорюються».

Або:

«30 червня 2021 р. Середа.

Археологічною експедицією Маріупольського державного університету (АЕ МДУ) були розпочаті дослідження поселення доби пізньої бронзи біля с. Кременівка Нікольського р-ну Донецької обл. Виявлена археологічна пам'ятка знаходиться на першій надзаплавній терасі лівого берега заводненої балки Полкової, у середній течії р. Кальчик (права притока р. Кальміусу, басейн Азовського моря) за 1,1 км на ПнПнСх від с. Кременівка Нікольського р-ну Донецької області. Пам'ятка розташована за 250 м нижче за течією від поселення зрубної культури «Кременівка І», на якому АЕ МДУ здійснювала дослідження у 2018 році.

Поселення розташоване на похилому мису. Місцевість не була зорана. Пам'ятка фіксувалася за виявленими на поверхні кістками тварин і фрагментами кераміки в вимоїнах дернового шару. Орієнтовний розмір ділянки, на якій трапляються знахідки – 50×50 м. Пункт перетинається кількома сучасними невеликими промоїнами. Під час огляду берегового урвища помічені значні скупчення каменів, окремі фрагменти кераміки та уламки обпалених кісток тварин. Починати досліджувати поселення було вирішено з південно-східної периферії».

У щоденнику записуються результати нівелювання, розмітки (напрямки прокладених ліній майбутніх бровок). З початку роботи у щоденнику фіксується послідовність прокладання траншеї механізмом. Описуються окремі знахідки. Наприклад:

«Розпочато роботи у ІІ Східній траншеї. На відстані 9,6 м на південь та 6,2 м на схід від R (11,5 м від R) на рівні -0,90 м від СП (- 1.30 від R) біля великого плаского горизонтального каменю розмірами 1,05×0,70×0,15 було простежено фрагменти двох керамічних посудин та вуглинка».

Поступове дослідження археологічної пам'ятки вимагає послідовне описання кожного окремого об'єкту. Так, наприклад, під час розкопок кургану ведеться детальний опис кожного поховання. Вказується глибини від реперу, на яких були простежені ознаки виявленої могили,

на якій було знайдено рештки померлого та інші конструктивні особливості поховальної споруди. Описується тип та матеріал перекриття/закладу могили, форма поховальної споруди, вказуються розміри, поза та орієнтація небіжчика, місце розташування поховального інвентарю, записуються окремі спостереження. В якості описання окремого поховання з кургану наведемо приклад:

«Поховання № 4 (ямна культура). Було відкрито за 3,5 м на північ та 1,8 м на захід від R на рівні 2,31 м від СП (- 2,53 від R). Поховальна споруда зафіксована з рівня перекриття (-0,68 від R) та являла собою підпрямокутну в плані яму розмірами: 1,85×1,35 м (по дну), викопану з рівня давньої поверхні. Могила поперек перекрита дерев'яними плахами, які з часом зотлили та під вагою насипу, розламавшись, просіли в порожнину могильної ями. Уламки дерева зустрічалися на всіх рівнях під час виймання заповнення ґрунту з могили. На стінах могили були помітні сліди знарядь праці у вигляді вертикальних ліній. ПідЗх кут поховальної ями сильно пошкоджений норами землерийних тварин. Кістки останніх часто трапляються в норах. Посеред ями були виявлені рештки дорослої людини дуже високого зросту та міцної статури. Небіжчика було покладено на спину головою на ПнСх, ноги зігнуті під гострим кутом в колінах були укладені (впали ?) праворуч. Руки простягнуті вздовж тіла, кисті під тазовими кістками. На черепі, на кістках лівої ступні, гомілки, а також на правому стегні простежені невеликі плями червоної вохри. Під померлим, а також на кістках небіжчика простежено тлін коричневого кольору від підстилки та поховального савану. На окремих ділянках долівки могили були знайдені деревні вуглики. За потилицею, у східному куті ями було знайдене крем'яне знаряддя праці.

Інвентар:

1) Крем'яний виріб – знаряддя на трапецієподібному у перетині відщепі світло-коричневого кольору, підправлено ретушию з двох повздовжніх сторін. Розміри 4,6×1,5×0,5 см».

Час від часу дослідник має робити окремі стратиграфічні спостереження та обов'язково

фотографувати, відображати їх на кресленику та описувати у польовому щоденнику. Наприклад:

«12 липня 2019 року. П'ятниця.

Завершено вертикальну зачистку профілів центральної бровки. Аналіз профілів бровок дає можливість зробити наступні стратиграфічні спостереження:

- орний шар потужністю 0,2 – 0,25 м;*
- чорноземний шар насипу кургану потужністю до 0,6 м;*
- викид з п. 4, представлений довгою тонкою смугою суглинку перемішаного з чорноземом. Лінія давнього горизонту не простежувалася.».*

Креслення та графічна фіксація. Під час польових досліджень обов'язковою практикою є складання планів, креслеників, ескізів.

Польовий кресленик – графічний документ, який відображає інформацію стосовно археологічного об'єкту, його метричних та морфологічних характеристик. На креслениках знаходять відображення загальні плани розташування археологічних пам'яток, план розкопу та окремі об'єкти (поховання, культові комплекси, залишки господарських та житлових споруд, господарські ями.

Креслярська та графічна фіксація потребує відповідного матеріалу та приладдя, а саме: креслярський папір, міліметровий папір, олівці, креслярські пера та туш (або чорні гелеві ручки), рейсфедери, ластик.

Всі кресленики мають бути зроблені на масштабному координатному папері (міліметрівці) – креслярському папері, розміченому лініями на клітинки зі стороною 1 мм.

Знахідки малюють на звичайному креслярському папері. Такий папір повинен зберігати білизну, бути міцним, витримувати багаторазову чистку гумкою, не втягувати туш (для цього краще використовувати папір з гладкою поверхнею).

За твердістю грифелю олівці поділяються на тверді, м'які або середні. Розрізнити їх можна за позначками Т – тверді, М – м'які. ТМ – середні. Відповідні позначення на олівцях закордонних виробників – Н, В та НВ. Доцільно

використовувати олівці, які повинні бути не надто твердими, аби не рвати міліметровку і давати добре видиму лінію, і не надто м'якими, щоб не «мазати» кресленик.

Таблиця 1. Маркування олівців.

Виробник США	Європейські виробники	Вітчизняні виробники
#1	B	M
#2	HB	TM
#2 ^{1/2}	F	-
#3	P	T
#4	2H	2T

При роботі з тушшю використовують креслярські пера та рейсфедери для викреслення прямих та кривих ліній різної товщини.

Під час складання планіграфічної та картографічної археологічної документації слід пам'ятати, що на плані обов'язково мають бути відображені всі об'єкти, які знаходяться поруч з археологічною пам'яткою: елементи гідрографії (ріки, узбережжя, ставки, струмки), лісосмути, населені пункти, окремі сільськогосподарські будівлі та промислові об'єкти (ферми, ангари, лінії електропередачі, кар'єри), шляхи сполучення (автомагістралі, польові дороги, залізниці), соціально-культурні місця (санаторії, пам'ятники), цвинтарі, інші археологічні пам'ятки.

На археологічному кресленнику об'єкт зображується за допомогою контуру. Основні умовні позначення контурного зображення – лінії та пунктири. Лініями позначають крайні межі форми об'єктів.

Місце розкопу обов'язково наноситься на план місцевості та на карту-схему яка будується на масштабному-міліметровому папері.

Для позначення на загальному плані знахідки окремих артефактів (розвал посудини, виріб з металу, кістки або кременю) кладок, прошарків застосовують умовні знаки. Після того, як знахідку зафіксовано на плані, встановлено її відношення до сусідніх об'єктів і споруд, вона може бути знята.

Якими б не були технічні можливості фотоапарату та об'єктиву, фотографічна фіксація не може витіснити креслярську роботу. Не слід забувати, що фотографія подекуди робить перспективні викривлення, спотворює масштабність. Це трапляється на зйомці з однієї позиції та під час панорамної зйомки.

Обов'язковими елементами буд-яких планів та креслеників окремих об'єктів археологічної пам'ятки є: стрілка з вказівкою на північ та масштабна лінійка.

Фотофіксація. Важливою вимогою фотографування археологічних пам'яток є обов'язкове використання таблички з кодом експедиції, роком розкопок, назвою місця розташування пам'ятки, кодом/номером розкопу, назвою та номером об'єкта. Обов'язковим елементом є показник масштабу – однометрова чи триметрова рейка з проміжками по 10 см та показчик орієнтації – стрілка, яка встановлюється за допомогою компасу. Під час макрозйомки окремих дрібних знахідок в якості масштабі використовується лінійка. Таблиця, рейка та стрілка встановлюються фронтально до фотоапарату. Об'єкти пам'ятки фотографуються у процесі розчистки і розкритими повністю. Фотофіксацію бажано проводити за допомогою двох фотоапаратів та з різних ракурсів. Обробляти фотографію за допомогою технічних редакторів забороняється.

8.2. Робота з нівеліром та теодолітом

Нівелювання в археології – (від фр. *niveleer* – рівень, вирівнювання) – на розкопках фіксація глибин залягання об'єктів та знахідок від репера (умовного 0) за допомогою геодезичних приладів – нівеліра, теодоліта тощо. Перед початком розкопок поверхня майданчика пам'ятки також нівелюється.

Нівелір – це спеціальний геодезичний прилад, завдяки якому визначається розташування предметів і перепади висот між точками на земній поверхні. Складається прилад зі штатива, нівелірної рейки, зорової труби та пов'язаного з нею горизонтального рівня. Нівеліри сьогодні знайшли

широке використання у геодезії, будівництві, картографії, маркшейдерії, землевпорядкуванні тощо. Нівеліри у польовій археологічній практиці також традиційно застосовуються для отримання точних вимірювань.

В археології використовуються різні типи нівелірів, які розрізняються своїми характеристиками. Залежно від точності вимірювань прилади поділяються на три категорії: 1) технічні нівеліри (похибка вимірювань до 10 мм); точні нівеліри (похибка вимірювань до 2 мм); високоточні нівеліри (похибка вимірювань до 0,5 мм).

До недавнього минулого повсюдно для роботи застосовувались виключно оптичні нівеліри, однак сьогодні вимірювальні прилади, побудовані на використанні електронних та лазерних технологій, користуються найбільшою популярністю.

Робота оптичних приладів базується на використанні спеціальної конструкції з системи лінз, що і дозволяє будувати максимально точно зображення, отримуючи дані по горизонтальній поверхні. Подібні вимірювальні прилади відрізняються легкістю у використанні й простотою конструкції та складаються з наступних елементів: зорової труби, круглого рівня, підставки, штатива або триноги.

В окулярі зорової труби вертикальна й горизонтальна нитки, розташовані за діаметрами, призначені для візування; розташовані на певній і рівній відстані від центральної горизонтальної нитки дві додаткові горизонтальні нитки є далекомірними. У зорових трубах, крім того, зустрічаються сітки ниток ще чотирьох видів. Пряма, що з'єднує перетин ниток сітки з оптичним центром об'єктива, називається візирною віссю труби. Площина візирної осі приладу встановлюється перпендикулярно його головній вертикальній осі. Таким чином, під час роботи приладу, у разі точно встановленої головній вертикальній осі, при будь-якому, повороті зорової труби, що закріплена в нульовому положенні, її візирна вісь повинна знаходитися у горизонтальній площині. Це основний принцип роботи нівеліра, труба якого не розрахована на інше положення, окрім нульового.

Сучасні лазерні геодезичні нівеліри відрізняються точністю та своїми компактними розмірами. Використання

подібного приладу не вимагає спеціальних професійних навичок. За допомогою лазера можна обчислювати горизонтальність навіть незначних за своєю площею поверхонь та отримувати максимально точні дані. Наявність чіткої лазерної лінії дозволяє швидко та наочно встановлювати наявні відхилення від горизонталей, що значно спрощує роботу при виконанні необхідних розрахунків.

Алгоритм використання геодезичного нівеліру.

1. Встановлюється штатив для подальшої коректної роботи нівеліру. Для цього на ніжках штативу (триноги) розслаблюються кріпильні гвинти, вимірювальний прилад встановлюється горизонтально на рівні грудей на нерухомій площині, гвинти знов закріплюються та фіксуються ніжки.

2. На штативі встановлюється зорова труба, яка фіксується за допомогою спеціального кріпильного гвинта.

3. Нівелір приводиться в горизонтальне положення, за допомогою трьох регулювальних гвинтів, що обертаються. На круглому екрані видошукача місткість з рідиною та повітряною кулькою виставляється в центральному положенні.

4. Налаштується та фокусується оптика зорової труби. Окуляр підлаштовується під особливості зору оператора: прилад наводиться на будь-який великий освітлений об'єкт, після чого на окулярі обертається кільце до досягнення максимально чіткого зображення.

5. Для роботи використовуються одна або дві геодезичних рейки (телескопічні з пластику або алюмінію, розкладні з дерева) завдовжки від 3 до 5 метрів. Рейки з одного боку розкреслені в міліметрах, з іншого – в сантиметрах.

6. Вирівнювання по висоті. Геодезична рейка встановлюється максимально близько від об'єкта, який необхідно вирівняти та виміряти. При цьому в окулярі спостерігається середня лінія сітки, дані з якої записуються на електронних або паперових носіях. Аналогічні вимірювання проводяться на інших точках, визначаються ділянки, на яких будуть виконуватися вирівнювання. На

підставі отриманих розрахунків забезпечується максимально точні й ідеально рівні лінії.

7. Отримати максимально точні дані дозволить вирівнювання по середній лінії. Для побудування ідеально рівної горизонтальної лінії обирається місце, з якого було б видно всі проміжні точки. Нівелір встановлюється з таким розрахунком, щоб до найближчої відмітки була відстань не менше 5 метрів.

Приклад використання нівеліру при розкопках курганів.

Техніка нівелювання поверхні кургану приблизно наступна. Найпростіший спосіб передбачає установку нівеліра перед початком розкопок на вершині кургану (на нульовій позначці). Всі висоти відраховуються від репера з урахуванням різниці відстані від візира до поверхні насипу. Ця різниця віднімається і при вимірюванні глибин будь-якого об'єкту під час розкопок кургану. Таким чином, вершина кургану матиме нівелювальну позначку 0, а всі інші позначки будуть мати негативний індекс. Отримані дані нівелювання наносяться на план кургану.

Однак, в процесі розкопок, особливо при використанні важкої землерийної техніки, використовувати нівелір, що знаходиться безпосередньо над репером, не завжди можливо. У такому разі нівелір бажано встановити на певній відстані від кургану, метрах у 20-30, щоб прилад не покривався пилом. Розмітка, що нанесена на рейці, повинна бути добре видна в будь-якій точці розкопу, а промінь зору повинен проходити дещо вище вершини насипу. Якщо є така можливість, нівелір буде зручно розташовувати на насипу сусіднього кургану. Всі висоти (глибини) також відраховуються від репера з урахуванням різниці висот між умовним 0 та місцем знаходження кожного об'єкту.

Під час розкопок курганного насипу нівелір доводиться неодноразово переставляти або прибирати. При кожному новому положенні пристрою потрібно обчислювати й нові поправки. Якщо репер (центральный кілок) ще знаходиться на своєму первинному місці, то достатньо рейку знов встановити на нульовій позначці, й отримані нові дані будуть слугувати новою поправкою. У

разі, коли центральний кілок вже знесений, можна встановити рейку у будь-якого іншого кілка, нівелювальна відмітка якого відома. Отримана різниця між новою та попередньою позначками є дійсною нівелювальною поправкою. Наприклад, кілок при першому нівелюванні мав позначку 20. При переміщенні нівеліра відмітка того ж кілка стала 50. Таким чином, нова поправка – 30, її й слід враховувати під час подальшої роботи з цього місця знаходження нівеліра.

Питання для самоконтролю

1. Які види польової фіксації вам відомі?
2. Назвіть основні правила ведення польового щоденника.
3. Визначте основні вимоги до креслярської та графічної роботи?
4. В чому полягають особливості фотофіксації?
5. Яке геодезичне обладнання використовується під час польових археологічних робіт?
6. Що таке «археологічна карта»?
7. Що таке лінійний масштаб?
8. Як визначити відстань на карті?
9. Назвіть основні способи окомірної зйомки планів.
10. Що таке інструментальна зйомка?

Теми рефератів

1. Види польової фіксації під час археологічних досліджень.
2. Потенційні можливості сучасної техніки для фото-, відео- та графічної фіксації в археології.
3. Вимоги та правила для графічної фіксації та малюнку в археології.
4. Різновиди карт. Масштаби карт. Визначення точки стояння. Види археологічних карт.
5. Зйомка плану археологічної пам'ятки. Способи зйомки планів. Зйомка рельєфу.
6. Особливості археологічної фотофіксації.
7. Креслення та графічна фіксація в археології.

Завдання для самостійної роботи

1. Зробіть креслення половецької кам'яної скульптури з використанням масштабного координатного паперу.
2. Зробіть фотографії кількох археологічних знахідок за всіма вимогами археологічної фотофіксації.
3. По пам'яті намалювати план конкретної археологічної пам'ятки та дати її опис.
4. Скласти текстовий опис конкретного топографічного плану.
5. Скласти текстовий опис поховання за креслеником.
6. Зробити загальний план кургану за текстовим описом розташування поховань.
7. Зробити технічний малюнок ліпної кераміки.
8. Зробити технічний малюнок гончарної кераміки.
9. Намалювати різні типи археологічних знахідок (з кістки, каменю, металу).

Список рекомендованої літератури

1. Авдусин Д. А. Полевая археология СССР. Учеб. пособ. М. : Высшая школа, 1985. – 335 с.
2. Винокуров Н. И. Полевые археологические исследования и археологические практики : учебно-методическое пособие. М. : Прометей, 2013. 176 с.
3. Корнієнко П. Л. Креслярська та фотографічна фіксація археологічних об'єктів. *Археологія*. 1993. № 1. С. 130—139.
4. Лозинський В. В. Топографічне та картографічне креслення. Методичні рекомендації до лабораторних робіт з креслення. Львів, 2009.
5. Мыльников В. П., Мыльникова Л. Н. Фотография в археологии. Новосибирск, 2009. 136 с.
6. Труфанов А. Я. Археологический рисунок: опыт методического анализа. Екатеринбург : Караван, 2015. 220 с.
7. Чмихов М. Ю., Шилов Ю. О., Корнієнко П. Л. Археологічні дослідження курганів. К., 1989.
8. Шакиров З. Г. Методы фиксации в полевой археологии. Казань, 2015. 114 с.

ТЕМА 9. КАМЕРАЛЬНІ РОБОТИ У ПОЛЬОВИХ УМОВАХ

9.1. Робота з археологічними джерелами

Камеральна робота – обов'язкова складова археологічного польового дослідження. Вона може проводитися як в експедиції безпосередньо у польовому таборі, так і після розкопок на базі археологічної лабораторії МДУ. В ході камеральної роботи здійснюється обробка археологічного матеріалу для його подальшої передачі на постійне зберігання до фондів музею. Обробка археологічних матеріалів, здобутих в експедиції, проводиться в кілька етапів: 1) очищення; 2) шифрування; 3) реставраційні заходи; 4) малюнок; 5) складання опису; 6) фотофіксація; 7) пакування для подальшого транспортування.

Первинна обробка знахідок здійснюється залежно від особливостей досліджуваної пам'ятки та її культуро-хронологічної належності, а проведення камеральних досліджень ґрунтується, передовсім, на практичному досвіді дослідника.

Камеральні роботи, займають забагато часу і тому, на перший погляд, й можуть здаватися рутиною. Саме тому під час роботи з матеріалом від дослідників вимагається багато терпіння й уваги. Разом з тим варто відзначити, що під час камеральних робіт відбувається накопичення наукових знань. Учасники камеральних робіт під час очищення, реконструкції, графічних робіт мають можливість більш уважно «ознайомитися» з артефактом, оскільки під час розкопок на це не завжди вистачає часу.

В більшості випадків домінуючою категорією знахідок залишається кераміка. Зазвичай, вона трапляється у значній кількості. Досить часто вона є основним джерелом для датування пам'ятки або з'ясування її внутрішньої хронології. У процесі розкопок кераміка частіше трапляється у фрагментарному вигляді. Рідше трапляються «розвали» – локальні скупчення фрагментів одного (або кількох) керамічних виробів. Доволі рідко глиняний посуд

доходить до нас у первинному стані. Частіше такі випадки трапляється під час дослідження могильників, рідше на поселеннях.

Проведення камеральної роботи у польових умовах дозволяє залишити більше часу для написання звіту на наукових робіт. Для цього потрібні відповідні умови та інструментарій. Першим етапом камеральної роботи є очищення знахідок від залишків ґрунту. Подібні маніпуляції вимагають особливої обережності. На фізичний стан знахідки впливає характер матеріалу з якого її було виготовлено, умови, в яких зберігався артефакт, технологія виготовлення. Так, наприклад, неякісно випалений керамічний горщик може розколюватися й розсипатися під час очистки. У такому випадку проводити очищення бажано м'якою щіткою без використання води.

Кераміку, яка зберіглася у задовільному стані, треба мити у воді без додавання миючих засобів. Фрагменти очищують звичайними зубними щітками. Миття й розкладання кераміки відбувається системно, відповідно до умовних горизонтів (шарів, розкопів, об'єктів тощо), щоб запобігти плутанини попередньо залишаючи під знахідками підписані олівцем на папері данні. Після того, як артефакти будуть очищені та висушені, проводиться їх шифрування.

На знахідку наноситься шифр, що містить основні відомості про неї. Шифрування проводиться тушшю за допомогою тонкого пера для креслярських робіт, перманентного маркера чи гелевої ручки.

Шифр наноситься акуратно розбірливими дрібними літерами та цифрами.

Якщо уламок керамічної посуду темного кольору, для контрасту місце для шифру обробляють за допомогою штрих-маркера. Шифр включає в себе скорочену назву археологічної експедиції, року дослідження, назву археологічної пам'ятки, номер кургану/розкопу (або шурфу чи траншеї), номер поховання/квадрату. На випадкових артефактах, знайдених під час візуального обстеження на поверхні або поруч з пам'яткою зазначають, що це підйомний матеріал. Приклади: «АЕ МДУ-2019. Ялта, к. 2, п. 2» або «АЕ МДУ-2018, Кременівка I, УГ – I, А1» або «АЕ

МДУ-2012, Ляпинська балка, ПМ». Якщо знахідка занадто дрібна – допускається скорочення.

Фрагментовані вироби, частини яких добре з'єднуються між собою, потребують первинних консерваційно-реставраційних заходів.

Усі знахідки в порядку присвоєних їм номерів заносять до польового опису, який є основним документом реєстрації знахідок з розкопок. Опис можна вести у зошиті або за допомогою ноутбуку. Польовий опис може включати такі позиції:

- 1) порядковий номер знахідки;
- 2) опис знахідки (матеріал, форма, наявність/характер орнаменту, культурна належність/датування);
- 3) розміри (за необхідності);
- 4) стан збереженості;
- 5) координатні данні (номер розкопу, кургану тощо).

Опис, складений в процесі лабораторної обробки матеріалів, використовується під час написання звіту.

В ідеалі археологічну кераміку мають реставрувати у відповідних лабораторіях професійні реставратори. Але так відбувається не завжди. Археологам доволі часто для вивчення й опису знайдених артефактів доводиться проводити самостійні реставраційні та консерваційні заходи безпосередньо в полі. В польових умовах необхідно дотримуватися певних рекомендацій для проведення подібних робіт. До реставраційних та консерваційних заходів можна віднести очищення від ґрунтових забруднень і склеювання. В першу чергу, це стосується кераміки. Для склеювання археологічної кераміки фахівці радять використовувати термопластичні клеї-полімери: ПВА (полівінілацетатний клей); ПВБ (полівінілбутираль), клейова марка ПП і ПШ; ПБМА (полібутилметакрилат) і Paraloid – В-72 клейовий (акрилова смола на основі метилметакрилату).

Склеювання посудини бажано починати з придонної частини. Перед склеюванням фрагментів необхідно їх ретельно просушити, щоб вони не містили вологи всередині. Потім відбувається підбір фрагментів. Реставратори для кращого зчеплення уламків керамічного

посуду застосовують знежирення зламів етиловим спиртом і після цього наносять просочувальний розчин до насичення черепка полімером. Потім наноситься клейовий розчин і після цього можна проводити склеювання. Окремі великі склеєні фрагменти для зручності бажано зафіксувати, примістивши їх в ємність з піском. Додатково для кращої фіксації фрагментів застосовують струбцини, еластичний бинт або у рідких випадках канцелярський скотч. Останній можна використовувати лише в тому разі, якщо внутрішня поверхня горщика не крихка, добре випалена та не має ознак деструкції.

Після реставраційних робіт проводиться фотографування й замальовка артефакту. Не буде зайвим для фотографування дрібних знахідок використовувати лайтбокс (світловий короб).

9.2. Загальна будова скелету людини. Методика збирання палеоантропологічного матеріалу

Археолог повинен пам'ятати, що будь-який антропологічний матеріал, здобутий під час розкопок – це:

- джерело вивчення померлої людини, ключ до визначення причин смерті;
- основа для демографічних реконструкцій та расових класифікацій;
- джерело вивчення антропологічного типу досліджуваної популяції, матеріал для порівняння давньої та сучасної людини;
- носій слідів поховальних ритуалів : свідоцтво культур та бачення світу;
- головне джерело інформації про давні хвороби, особливості дієти, операції, травми (прижиттєві та і посмертні), деформації черепів (навмисні або випадкові) тощо.

Характеристика кісток (див. Додаток...)

Тип кісток	Будова	Приклад
<p>Трубчасті</p> 	<p>Складаються з діафіза й епіфіза, мають оболонку – окістя.</p> <p>Окістя (1):</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. утворене сполучною тканиною; 2. багате на кровоносні судини; 3. бере участь у рості й регенерації кістки. <p>Епіфіз (2):</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. утворений губчастою кістковою тканиною; 2. вкритий гіаліновим хрящем; 3. містить червоний кістковий мозок. <p>Діафіз (3):</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. утворений компактною кістковою речовиною; 2. заповнений жовтим кістковим мозком 	<p>Довгі: плечова, стегнова кістка, кістки передпліччя й гомілки.</p> <p>Короткі: кістки п'ястка, плесна та фаланги пальців</p>
Плескаті	Утворені з двох пластинок компактної кісткової речовини, між якими розташована губчаста речовина. Виконують захисну функцію, обмежують порожнини організму	Тім'яна, тазова та ін.
Змішані	Мають ознаки трубчастих і плескатих кісток	Скронева кістка, кістка основи черепа
Повітроносні	Кістки лицьового відділу черепа мають внутрішню порожнину й заповнені повітрям	Лобова, верхньощелепна кістка

Методика збирання палеоантропологічного матеріалу.

Розчищування кістяка та долівки поховання – надскладна та відповідальна робота. Вона вимагає уваги та терпіння. Перед початком розчищування навколо прибирається накопаний ґрунт, який випадково може потрапити в могилу під час робіт. Кістки потрібно зачищати з обережністю, намагаючись випадково не пошкодити поверхню, тому бажано користуватися відповідним для цієї роботи інструментом:

- невеликим ножем або скальпелем,
- дерев'яними паличками або зубочистками,
- щітками з м'яким ворсом для грубої зачистки,
- пензлями для фарби з м'яким ворсом,
- гумовою грушою для здування піску та пилу.

Розчищування починається з черепа. Далі – грудна клітка, кістки рук, тазові кістки та нижні кінцівки. Спочатку проводиться «грубе розчищування» з метою визначити локалізацію решток померлого та поховального інвентарю. Після цього скелет розчищається повністю, зверху та з боків. Особлива увага приділяється розчищуванню черепа. Часто крихкі кістки лицевого відділу бувають ушкодженими. В цьому випадку не буде зайвим згадати, що племенами інгульської катакомбної культури практикувався обряд моделювання глиною обличчя покійного. На черепі, позбавленому м'яких тканин, відтворювався образ небіжчика. За допомогою глини, сажі та вохри заліплювалися орбіти, імітуючи заплющені очі, виліплювався ніс. В деяких випадках подібні моделювання являли собою суцільну «маску». Поховання інгульської катакомбної культури з модельованими обличчями відомі також у Північно-Східному Приазов'ї. Вони були виявлені в курганах біля с. Каменського, кургані «Дід» у межах міста Маріуполя та на Зінцевій балці на околиці Маріуполя. Подібні «маски» доволі крихкі, тому не буде зайвим брати череп монолітом.

Розбираючи кістяк, слід звертати увагу на анатомічний порядок: неправильне положення або відсутність окремих кісток або черепа (не враховуючи випадки порушення поховань норами або коли кістки зотліли) можуть вказувати на ритуальну діяльність або прижиттєві травми. Увагу також потрібно звертати на порожнину тіла, наприклад, область живота у жіночих похованнях, де можуть бути виявлені рештки ненародженої дитини.

Окремо слід згадати на практику вторинного поховання (перепоховання) решток людини. Така традиція практикувалась носіями багатьох культур та, вірогідно, була пов'язана з обставинами, які не дозволяли вчасно поховати людину. В подібних випадках у могилі кістки небіжчика

будуть складені компактною купою або навпаки, буде простежуватися намагання одноплемінників імітувати канонічну для культури поховальну позу.

Під час роботи з кістяками, де анатомічний порядок кісток зберігся частково, окремими сегментами тіл або розрізненими змішаними кістками скелетів різних осіб потрібно здійснювати максимально повну археологічну фіксацію положень окремих кісток та кістяків в цілому. Якщо потрібно слід проводи пошарову (або по комплексах: череп, грудна клітка, стопи, кисті тощо) графічну та фотофіксацію антропологічних матеріалів з індикацією кісток та їх комплексів за номерами.

У радянські часи, коли новобудовними експедиціями досліджувалося по кілька десятків, а іноді й сотень поховань за сезон, для подальшого антропологічного дослідження найчастіше з собою брали череп та трубчаті кістки кінцівок. Виникала проблема зі зберіганням остеологічного матеріалу у належних умовах. Безумовно, при такому підході частина важливої для антрополога інформації втрачалася. Зараз від такої практики обов'язково слід відмовлятися та брати абсолютно всі наявні у похованні кістки людини.

Череп для транспортування готується таким чином: 1) звільняються від ґрунту внутрішня порожнина мозкового відділу, очні ямки й носові кістки; 2) сушиться в тіні, в тому разі, якщо череп походить з волого ґрунту; 3) допускається протирання сухого, гарно збереженого черепа вологим тампоном; 4) череп загортається в окремий паперовий пакет; 5) черепи поміщаються у коробки чи ящики з використанням матеріалу, що амортизує. Зруйновані черепи беруться частинами або монолітом.

Кістки кінцівок та тазу загортають спочатку у м'який папір, а потім запаковують: окремі комплекси кісток в окремі пакети (права нога, ліва нога, ребра ліві, праві тощо). Дрібні кістки, зокрема фаланги, можна зберігати в окремій коробці або пакунку. Кожен пакунок, підготовлений для транспортування, має бути обов'язково зашифрований. На шифрі вказують назву експедиції, рік розкопок, назву населеного пункту (відповідно – кургану),

номер кургану та поховання, номер кістяка (якщо досліджене поховання парне чи колективне).

Перед пакуванням кістки бажано очистити від ґрунту та бруду. За умови гарної збереженості у піску або сухому ґрунті бруд достатньо легко відділяється з поверхні кісток за допомогою м'якої щітки або пензля. При дуже поганій збереженості кісток потрібно діяти так само, пильнуючи, щоб не зіпсувати ще непошкоджені ділянки.

Якщо залишки ґрунту погано видаляються або поверхня кісток залишається брудною й після сухої чистки, у такому разі дозволяється волога чистка за умови твердої консистенції матеріалів. Кістки потрібно занурити на певний час у воду (на максимально короткі проміжки часу, достатні для відмочування залишків землі), після цього продовжити чистку за допомогою м'якої щітки або пензля.

Забороняється чистити кістки за допомогою металевих щіток, щоб уникнути появи на м'якій вологій поверхні подряпин, а також для запобігання зіпсування тонкої новоутвореної кісткової тканини. Якщо череп добре збережений, мити його потрібно з особливою обережністю, щоб не пошкодити дрібні кісточки обличчя та носової порожнини. Не можна також кістки пересушувати після вологої чистки. Обробка кісток будь-якими хімікатами неприпустима. Як наслідок – абсолютна їх непридатність для подальшого дослідження природничо-науковими методами.

Питання для самоконтролю

1. Що таке «камеральна робота»?
2. Які етапи обробки археологічного матеріалу вам відомі?
3. Які категорії знахідок вважаються найчисельнішими? Які застосовуються прийоми для її обробки?
4. З якою метою шифруються знахідки?
5. Які первинні реставраційні та консерваційні заходи вам відомі?
6. Що вам відомо про методика збирання антропологічного матеріалу?
7. На що треба звертати увагу під час збирання антропологічного матеріалу?

8. Які вам відомі правила пакування кісток?

Теми для рефератів

1. Камеральна робота у польових умовах.
2. Методика первинної обробки кераміки.
3. Проблеми транспортування та зберігання археологічних знахідок.

Завдання для самостійної роботи

1. Складіть список літератури, присвячений проблемі лабораторних робіт, реставрації та музеєфікації археологічних знахідок.
2. У зошиті намалюйте скелет людини. Підпишіть назви кісток.

Список рекомендованої літератури

1. Авдусин Д. А. Полевая археология СССР. Учеб. пособ. М. : Высшая школа, 1985. 335 с.
2. Алексеев В. П. Историческа антропология. М., 1978.
3. Пуголовок Ю. Графічна фіксація глиняних виробів : сучасний археологічний рисунок в Україні. *Наука і освіта у краєзнавчому вимірі*. Матеріали XXXII Міжнародної краєзнавчої конференції молодих учених. К., 2014 С. 39—43.
4. Пуголовок Ю., Котенко В., Єфанова С. Обробка кераміки в польових і камеральних умовах (методичні рекомендації). *Матеріали Археолого-керамологічної літньої академії в Опішному*, вип. 1. Опішне : Українське народознавство, 2017. 40 с.
5. Рогинский Я. Я., Левин М. Г. Основы антропологи. М., 1955.
6. Сегеда С. П. Методика збирання та транспортування кісткових решток людей. *Археологічні відкриття в Україні 1997 – 1998 рр.* К., 1998. С. 189—190.
7. Телегин Д. Я., Потехіна І. Д. Кам'яні „Боги” мідного віку України. К., 1998. С. 21—27.
8. Bass W. Human osteology. A laboratory and field manual. 1995.
9. Dokládal M. Morfologie spálených kostí. Brno, 1999.

КОРОТКИЙ ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Аеро- (відео-) фотографічний метод – фото та відео зйомка місцевості з невеликої висоти для спостереження більш широкої картини та зв'язків між деталями.

Аерозйомка – сукупність робіт, мета яких – одержати зображення місцевості з повітряного або космічного апарату.

Алтар (Вівтар) – (лат. *altaria* – підвищення, місце жертвоприношення): жертвник.

Алювій – річкові відкладення або застаріла назва дольодовикового періоду. Як правило, рівнинний алювій складається з піску і більш дрібних порід, гірський – з галечників з домішкою валунів та брил.

Амфора – посудина великих розмірів з двома ручками для зберігання запасів, зазвичай має широкий тулуб і вузьке горло.

Ангоб – тонкий глиняний рідкий шар, яким вкривалась поверхня сформованої керамічної посудини або виробу перед випалюванням. Ангоб прикрашав поверхню посудини та підвищував її водостійкість.

Артефакти – (лат. *arte* – мистецтво і *factum* - зроблений) предмети не природного походження, будь-які матеріальні об'єкти, виготовлені або модифіковані людиною минулого, які виконують певні культурні функції.

Археологічний комплекс – сукупність археологічних об'єктів (відкритих або закритих). Закриті комплекси містять речі, що потрапили до них одночасно (скарб, поховання, вміст несподівано зруйнованого жилого приміщення тощо). Відкриті комплекси формуються протягом тривалого проміжку часу.

Археологія – (від грець. *archaios* - стародавній і *logos* – вчення, слово) - наука, що вивчає історію людства на основі аналізу залишків матеріальної культури, галузь історичних знань, яка вивчає та реконструює минуле людності на базі переважно речових історичних джерел.

Археологія польова – сукупність прийомів та методів дослідження археологічних об'єктів/пам'яток у польових умовах.

Археологічна культура – термін що означає спільність (комплекс) археологічних пам'яток, об'єднаних у просторі і часі тотожним типом речових джерел (керамічні, кам'яні, кістяні вироби, поховальні споруди, житла тощо), які змінюються та розвиваються у взаємозв'язку.

Археологічна розвідка – вид наукових досліджень з метою виявити та первинно обстежити об'єкти/пам'ятки культурно-історичної спадщини на обмеженій території (локалізація, картографування, первинна інтерпретація нових об'єктів археологічної спадщини, уточнення даних про вже відомі археологічні пам'ятки).

Археологічні розкопки – вид наукових досліджень культурно-історичної спадщини з метою вивчення археологічних залишків на території об'єкта (пам'ятки), що включає, зокрема, земляні роботи, що руйнують археологічний об'єкт частково або повністю.

Багатошарове поселення – залишки різночасових шарів на поселенні, що сформувалися на одному археологічному об'єкті. Іноді нашарування на поселеннях розділяються стерильними прошарками.

Бровка – суцільна смуга не дослідженого культурного шару на розкопі поміж квадратами або іншими розкопаними ділянками, залишена для можливості стратиграфічних спостережень.

Бронза – перший сплав, який навчилася виготовляти людина, сплав міді з іншими металами або неметалами. Переважно у сплавах використовувалось олово, питома вага якого у бронзі: 1,25 – 10 %. Використання добавок надає сплаву додаткову пружність, твердість та підвищує стійкість до корозії. Температурний діапазон плавлення бронзи: 990 – 1190 °С.

Бур – обладнання для одержання проб ґрунту з певних глибин без проведення розкопок.

Вал – різновид оборонних фортифікаційних споруд – земляні (іноді кам'яні) насипи, які слугували перешкодою для тих, хто атакує і одночасно укриттям та бойовою позицією для оборонців.

Відвал – насип на сучасній поверхні із ґрунту, вийнятого з археологічного розкопу, насип пустих порід, одержуваних при розробці родовищ корисних копалин тощо.

Відкритий лист – спеціальний кваліфікаційний документ, встановленого зразка, який визначає фаховий рівень дослідника і дозволяє проводити дослідження археологічної спадщини. Відкритий лист – обов'язкова умова для отримання дозволу на проведення археологічних робіт на території пам'ятки (розвідок, розкопок, визначення охоронних зон культурного шару тощо).

Відщеп – фрагмент, відколотий від нуклеуса ударом чи відтисканням, який залишає на ньому характерні сліди, заготовка для складніших знарядь.

Видовжене трупопокладення – поховання здійснене за обрядом інгумації на спині, животі або на боці, при якому лінії хребта та кісток ніг паралельні.

Вододіл – лінія на місцевості, яка розподіляє стоки поверхневих вод по різне направлених схилах. Вододіли можуть бути головними (між басейнами великих річок) та другорядними (між невеликими струмками та джерелами). Найчастіше курганні групи та поодинокі кургани споруджувались саме на вододільних плато.

Вохра – природний пігмент (суміш глини та гідрооксидів заліза) від яскраво-червоного до фіолетового кольору. Здавна широко використовувалась людиною як фарба та наділялась магичними властивостями.

Вторинна ретуш – техніка обробки (сколювання, віджимання) кременю, що надає знаряддю кінцевого вигляду.

Вторинне поховання – переміщення решток одного або кількох небіжчиків з однієї могильної споруди в іншу через обрядові вимоги або за певної необхідності.

Геоманітна розвідка – вид наукових досліджень за допомогою чутливих магнітометрів, які дають змогу виявити під товщею ґрунту місця перекопів: ям, канав, доріг, ровів, скупчення сміття, ділянок, що піддавались нагріванню тощо.

Геодезія – наука про методи визначення форми і розмірів об'єктів на земній поверхні, зображення їх на

планах і картах, а також точних вимірювань на місцевості з метою розв'язання різних наукових і практичних завдань.

Гідроніми – різновид топонімів, назви водних об'єктів.

Городище – укріплене поселення, яке оточує один або декілька земляних чи кам'яних валів, іноді – зовнішні рови. Термін «городище» досить універсальне, яке спочатку виникає для позначення залишків укріплених давньоруських поселень, але згодом поширюється на більш широке коло пам'яток. Городищами називають і руїни античних міст, і руїни давніх фортець, замків та інші пам'ятки. Головна відмінна риса городищ – наявність залишків фортифікаційних споруд.

Господарська яма – відкритий археологічний комплекс господарського призначення.

Граффіті – зображення будь-яких фігурок або написів, продряпанних на поверхні предметів або виробів.

Гробниця – кам'яна поховальна споруда.

Грунтовий могильник – могильні ями, викопані у материках, які не мають будь-яких явних ознак на сучасній поверхні або ці ознаки до наших днів не збереглися.

Гумус – верхній горизонт ґрунту з темним забарвленням. Гумусний горизонт під курганним насипом може визначати поховану поверхню.

Давній горизонт – рівень давньої поверхні. На профілях бровок курганів простежується у вигляді світлуватої лінії над похованим ґрунтом.

Датування – визначення часу існування археологічного об'єкту.

Делювій – породи вивітрювання з глини, піску, щебня, брил, переміщених вниз по схилу силою тяжіння, площинними змивами тощо, що скупчуються біля нижньої частині схилу і в підніжжі.

Дендрохронологія – (від грець. dendron – дерево і chronos – час) датування археологічних об'єктів за річними кільцями зрізів стовбурів дерев, що використовувалися у поховальних спорудах або конструкціях будівель.

Дерен – поверхневий шар ґрунту, вкритий травою і трав'янистими рослинами, густо пронизаний їх коренями.

Дистальний бік – нижня або протилежна частина (кінець) знаряддя, предмета тощо.

Дольмен – (від бретонського *tol* - стіл, *men* - камінь) велика споруда з великих (до 2-3 м) каменів, що нагадують ящик, перекритий зверху плоскою кам'яною плитою. Вони відносяться до епохи бронзи, зустрічаються на Атлантичному узбережжі Західної Європи, у Північній Африці, на Кавказі і в Криму.

Дромос – (від грец. *Δρόμος* – шлях, прохід) – горизонтальний або похилий коридорний прохід, шлях до поховальної камери або склепу.

Дюни – пагорби навіяного вітром піску, утворюються в зонах піщаних, рухливих ґрунтів.

Житло – природний об'єкт або штучна споруда для притулку людини, яка зводилася як захист від негоди, приготування і вживання їжі, відпочинку тощо.

Жорства – домішка дроблених камінців у глиняну масу, що збільшує вогнестійкість та попереджають розтріскування керамічного виробу при висиханні або випалюванні.

Заклад – перекриття входу в могильну камеру з деревини, каменю тощо.

Заплічки – уступи, сходинки вздовж краю могильної споруди, які використовувались в якості опори для перекриття.

Зачистка (розчистка) – техніка польових археологічних досліджень, при якій поверхня землі обережно загладжується лопатами або ножами з метою виявлення кольорових відмінностей на поверхні, контурів житла, ями, поховання або іншої споруди. Може боти горизонтальною або вертикальною.

Зруб – дерев'яна конструкція, яка виготовлена з колод або брусів, розташованих кількома горизонтальними рядами (вінцями). Зрубна культура, виділена В.О. Городцовим на початку ХХ ст., отримала свою назву зрубної саме за конструктивними особливостями поховальної споруди (поховання в дерев'яних зрубках або рамах).

Інгумація – спосіб поховання тіла небіжчика на протилежність залишення тіла на поверхні або кремації. В

залежності від положення тіла розрізняють поховання витягнуті та скорчені.

Камеральна обробка матеріалу – наукове опрацювання у лабораторних умовах матеріалів, одержаних під час польових досліджень (чистка від залишків ґрунту, шифрування, графічна та фото фіксація).

Камера поховальна – елемент поховальної споруди, що безпосередньо містить рештки померлого, досить часто камера ізольована від шахти заслоном з деревини або каменю.

Камка – вид морських трав, який використовувався у деяких степових культурах в якості поховальної підстилки.

Кам'яна кладка – у будівництві – конструкція з великої кількості цеглин або каменів, покладених один на одне. У бронзовому столітті при будівництві житл на поселеннях та у поховальних спорудах використовувалися різні варіанти кладок: постеліста (з буту і плит, покладених пліском), орфостатна (з буту і плит, поставлених на ребро).

Картографічний метод – нанесення на карту певних археологічних пам'яток або їх ознак, один з найефективніших методів, що дозволяє уявити поширення окремих ознак або категорій знахідок.

Катакомби – (італ. *catacomba* – підземна гробниця) підземні приміщення природного чи штучного походження, які використовувались для поховання у Римській імперії; специфічні поховальні споруди доби бронзи степової зони, де у могильній ямі (шахті) з боку чи з боків розташована поховальна ніша (підбій, камера).

Кенотаф – (грец. *kenotaphion* - порожня могила) поховання або курган, який має всі ознаки намогильної споруди, не містить в собі ніяких слідів поховання. За етнографічними спостереженнями і даними давніх писемних джерел, кенотафи споруджувалися тоді, коли член того чи іншого роду гинув або вмирав далеко від батьківщини і поховати його на родовому цвинтарі було неможливо.

Кераміка – будь-який виріб виготовлений з обпаленої глини. Фрагменти керамічних посудин є однією з найбільш масових категорій знахідок на поселенських пам'ятках.

Кераміка кружальна – кераміка, яка на відміну від ліпної виготовлена на гончарному крузі.

Кістковище – археологічна пам'ятка, місце скупчення кісток тварин або місце загінного полювання та обробки мисливської здобичі.

Кістяк – термін, яким в археології інколи позначають скелет.

Класифікація – (лат. *classis* – клас та *facio* – роблю) система розподілення матеріалу по групах і опис цих груп відповідно до попередньо визначених ознак таким чином, щоб були зрозумілі спільності усередині кожної групи і різниця між ними.

Комплекс – масив знайдених артефактів та інших об'єктів на обмеженій території, що складає одне функціональне ціле та визначається характером взаємозв'язків між його окремими складовими.

Комплекс відкритий – комплекс, у який предмети потрапили у різні проміжки часу, сукупність знахідок, виявлених в умовах, при яких їх одночасність залишається неясною. Типовий приклад відкритого комплексу – шар поселення.

Комплекс закритий – комплекс, який можна розглядати як результат однієї події, сукупність предметів, знайдених разом в таких умовах, при яких встановлюється, що вони виявилися в даному об'єкті одночасно. Це можуть бути, наприклад, скарби, могили з одноактним, непошкодженим похованням, житла, зруйновані пожежею, землетрусом, військовим нападом тощо.

Консервація – комплекс технічних заходів, що вживаються для запобігання пошкодження археологічних артефактів та об'єктів на розкопі або під час їх транспортування чи збереження у камеральних та музейних умовах.

Координати географічні – упорядкований, визначений) – числові значення, якими визначають положення певної точки на місцевості (на плані чи на топографічній карті) відносно прийнятої системи координат.

Кострище – залишки давнього вогнища, скупчення вуглинок, попелу, фрагментів перепалених кісток тощо.

Котлован – вибірка у ґрунті, відкритий зверху розкоп для проведення будь-яких будівельних робіт на конкретному рівні заглиблення.

Кочовище – тимчасова стоянка кочівників (номадів) або територія, де вони кочують.

Краніологія – (від дав.-гр. *κρανίον* – череп і *λόγος* – слово) розділ анатомії та антропології, що вивчає нормальні варіації форми черепа. Краніологія та краніоскопія – вивчення вимірних та описових ознак черепа.

Кремація – поховання за обрядом трупоспалення.

Кремій – твердий камінь, що добре розколюється на пластини і відщепи, основний матеріал для виготовлення знарядь в кам'яну добу. Мінеральне утворення, що складається з кристалічного і аморфного кремнезему. Поширений у вапняках та крейдових відкладеннях у вигляді конкрецій, жовен тощо, має колір від чорного непрозорого до жовтого.

Крепід – вид кам'яної кладки, або скупчення безладно покладених каменів навколо подошви курганного насипу, що запобігають зсуванню ґрунту.

Криця – шлакоподібний продукт плавки залізної руди.

Кромлех – (бретон. *krom* - коло, *lech* - камінь) кругова огорожа з великих каменів. У вітчизняній літературі – кільце з каменю навколо кургану.

Курвіметр – пристрій для визначення довжин кривих ліній на планах і картах.

Курган – земляний або кам'яний насип округлої або видовженої форми, зведений над однією чи кількома поховальними спорудами. Нерідко його обмежує рів або кам'яне кільце. У своєму первинному значенні тюркське слово «курган» є синонімом слова «городище» або «фортеця». У цьому значенні воно вживається в Новгородському І Літопису під 1224 р. Але вже в XV ст. (Переяславський літопис) ми зустрічаємо його в сенсі «могильний пагорб», тобто в тому ж сенсі, що і зараз. Кургани можуть бути поодинокими або розміщеними групами.

Лес – глиниста маса, що складається з дуже дрібних частинок (кварц, вапно та інші мінеральні пилоподібні частинки), які переносилися вітром в давнину і відклалися в величезних об'ємах.

Макроліт – (від грецьк. *makros* – великий і *lithos* – камінь) масивне і грубе кам'яне знаряддя.

Масовий матеріал – значний за обсягом комплекс знахідок, однорідного матеріалу. Найчастіше масовий матеріал походить з розкопок чи розвідок на поселеннях, городищах. Для пам'яток доби каменю – це вироби з кременю, на поселеннях доби бронзи та раннього залізного віку – чорноглиняна кераміка, на середньовічних пам'ятках – червоноглиняна кераміка.

Материк – стерильний, недоторканий людиною шар породи, що знаходиться під культурним шаром та не містить залишків діяльності людини.

Мегаліт – (від грец. *μέγας* (мегас) + *λίθος* (літос) – великий + камінь) доісторична споруда, побудована з великих каменів: менгір, кам'яне кільце (кромлех), дольмен тощо.

Менгір – (бретон. *men* - камінь, *hir* - довгий) кам'яна стела, інколи прикрашена якимись візерунками і зображеннями, один з видів мегалітичних пам'яток, що мають вигляд окремих високих вертикально поставлених каменів.

Методика польових археологічних досліджень – комплекс методів та засобів, спрямованих на отримання максимальної інформації про об'єкти археологічної спадщини, комплекси речових історичних джерел та методи роботи з ними.

Мікроліт – (грец. *μικρόλιθος*, від *μικρός* – «малий» і *λίθος* – «камінь») кам'яні знаряддя невеликих розмірів, що виготовлялися на пластинах чи відщепках (до 2-3 см завширшки і не більше 0,1 см завтовшки). Мікроліти найчастіше трапляються прямокутних або трикутних форм. Використовувалися за доби каменю як наконечники стріл подинці або у складних комбінаціях в якості вкладних лез у списах, ножах тощо.

Місцевість – частина (ділянка, район) земної поверхні з усіма її елементами. Основні елементи місцевості

відображені на топографічних картах: особливості рельєфу, гідрографічні об'єкти, рослинний та ґрунтовий покрив, населені пункти, дорожня мережа тощо.

Нівелювання – визначення перевищень між пунктами або об'єктами на місцевості, в археології – фіксація глибини залягання знахідок та об'єктів на розкопі від умовного репера (0) за допомогою геодезичних приборів (нівелір, теодоліт тощо).

Нуклеус – (лат. *nucleus* – ядро) кам'яне ядрище (кремінь, обсидіан, яшма тощо), з якого сколювалися (віджималися) відщепи або пластинки для виготовлення знарядь або вкладишів для них.

Орнамент – (від лат. *ornamentum* – прикраса) візерунки або узорі, побудовані на ритмічному повторенні стилізованих геометричних елементів-мотивів (тваринні або рослинні). Орнамент на кераміці може бути розписним, штампованим, нарізним, прокресленим тощо.

Остеологія – (дав.-гр. *ὀστεολογία*, від *ὀστέον* – «кістка» та *λόγος* – «слово, міркування») спеціальний розділ антропології фізичної, вивчає варіації та еволюцію ознак кістяка людини. Остеометрія та остеоскопія – вивчення вимірних та описових ознак кісток скелета.

Пам'ятка археології – об'єкт археологічних досліджень, комплекс матеріальних залишків діяльності людини, що збереглися на поверхні землі, під землею або під водою.

Патина – тонкий шар продуктів корозії різних відтінків (від зеленого до коричневого), що утворюється на поверхні мідних виробів. Розрізняється патина їдка (порушує цілісність виробу) та благородна (захищає корозії).

Перевідкладення – переміщення культурних шарів з порушенням їх первісної стратиграфії.

Петро́ гліф – (грец. *πέτρος* - камінь і грец. *γλυφή* - різьблення) слабо заглиблене зображення на скелі, відбитки, висічені на кам'яній основі.

Підбійна могила – прямокутна, квадратна або овальна у плані яма, з нішею (підбоек) в довгій стінці, в якій влаштовувалося поховання.

Підйомний матеріал – знахідки, які знайдені випадково або під час розвідки на поверхні археологічних об'єктів або на оранці, у місцях обвалів, розмивів берегів водоймищ тощо.

Пікети – точки на місцевості (позначені знаками), що служать орієнтирами при закріпленні траси на місці, а також для установки рейки при нівелюванні.

Поселення – залишки більш-менш тривалого перебування колективу древніх людей на одному місці. Залежно від часу, до якого відносяться поселення, і від їх влаштування вони можуть поділятися на більш вузькі групи. За облаштуванням поселення можна поділити на неукріплені і укріплені. До неукріплених відносять стоянки і селища. Стоянки, як правило, - місця життя і діяльності первісних людей доби палеоліту – неоліту. Селища – неукріплені поселення пізніших епох, включаючи середньовіччя.

Посткраніальний скелет – скелет без черепа.

Поховальний інвентар – предмети, що клалися у могилу разом з небіжчиком.

Поховання – поміщення тіла небіжчика, його фрагментів або залишків кремації у поховальну споруду.

Проксимальний бік – внутрішня частина знаряддя, предмета тощо.

Промивання – камеральний метод, процес розділення матеріалу на розчинні й нерозчинні фракції (дрібні предмети, фрагменти кісток, кераміки, обмазки тощо).

Профіль – вертикальний розріз археологічного об'єкту під час розкопок з метою дослідження його стратиграфії.

Рекогносцирування – огляд та обстеження на місцевості з метою визначення положення або попереднє обстеження місцевості для проведення будь-яких спеціальних робіт.

Репер – визначений нівелюванням та закріплений на місцевості знак, умовна точка, від якої здійснюється всі заміри на розкопі.

Рів – штучна споруда, канава навколо поховання, кургану або поселення. Може мати захисне, господарське або культове призначення.

Ретуш – техніка підправлення поверхні кам'яних знарядь або робочих країв за допомогою легких ударів або натискання на заготівлю знаряддя шляхом відділення дрібних лусочок від поверхні.

Речові джерела – тип історичних джерел, пам'ятки матеріальної культури, інформація в яких фіксується в предметній формі: знаряддя виробництва, предмети побуту, житла, посуд, елементи одягу тощо.

Розкоп – археологічні дослідження ділянки культурного шару з метою вивчення планіграфії та стратиграфії пам'ятки з повною фіксацією знахідок і елементів поховальних, житлових та господарських споруд, архітектурних об'єктів тощо.

Секторний метод – прийом розмітки та розкопок округлих у плані споруд (кургани, ями, житла тощо), при якому спочатку досліджується насип або вміст двох протилежних чвертей, згодом повністю оголюється поперечний розріз уздовж кожної основної осі, що дозволяє зробити стратиграфічні спостереження на пам'ятці.

Селище – неукріплене давнє поселення з малопотужним культурним шаром, часто невеликих розмірів.

Сітка – розмітка ділянки розкопу на умовні квадрати для фіксації знахідок, залишків ям, перекопів, житлових та поховальних споруд тощо. Між квадратами залишаються бровки для стратиграфічних спостережень, подальшої графічної та фотофіксації культурних шарів.

Скарб – комплекс різних предметів (монет, металевих речей, предметів з дорогоцінних металів, знарядь праці тощо), схованих у землі або в іншому незагальнодоступному місці. Скарби важливі для типології та визначення часу існування окремих категорій знахідок.

Склеп – внутрішній простір гробниці, зазвичай заглибленої у землю, висіченої у скелі або побудованої з великих кам'яних плит.

Сліди – свідчення існування давніх предметів, що збереглися у дуже спотвореному вигляді.

Стела – (грец. στήλη) кам'яний або дерев'яний стовп (плита) з висіченим на ньому текстом або зображеннями. Використовуються як пам'ятні або поховальні знаки.

Стійбище – тимчасове поселення кочівників.

Стоянка – давнє неукріплене поселення, на якому відсутні довготривалі споруди та потужний культурний шар. Тимчасове поселення первісних мисливців кам'яної доби.

Стратиграфія – (лат. stratum – пласт, шар; грец. ύραφο – пишу) метод, завдяки якому по розташуванню культурних шарів на археологічному об'єкті встановлюється його відносна хронологія. Поняття «стратиграфія» запозичене з розділу історичної геології, який вивчає послідовність формування гірських порід в часі і їх співвідношення в просторі. Археологічний стратиграфічний метод власне створено на підставі головних принципів геологічної стратиграфії, що надає змогу встановити послідовність культурно-історичних нашарувань на багатошарових пам'ятках.

Стратиграфічний ярус – група одночасних споруд та культурних шарів, що до них відносяться.

Тераси річкові – пологі щаблі на схилах річкової долини, що тягнуться на великі відстані вздовж течії.

Товкач/розтирач – кам'яне знаряддя для розтирання або дроблення будь-якого матеріалу.

Топографічна зйомка – комплекс вимірювальних, обчислюваних та графічних методів вивчення поверхні Землі.

Топографічна карта – детальний план місцевості з визначенням планового і висотного розташування об'єктів.

Топографія – (від грец. τόπος – місце, γράφο – пишу) наука, що вивчає у геометричному відношенні особливості і фізичні елементи земної поверхні та об'єкти, створені людиною.

Топоніміка – (від грец. τόπος – місце і грец. ὄνομα (ονομα) – ім'я, назва) наука, що вивчає назви географічних об'єктів, їх смислове значення, походження, розвиток, сучасний стан, написання і вимову. Топоніміка – інтегральна наукова дисципліна, яка знаходиться на стику географії, історії та лінгвістики.

Топонімія – сукупність назв географічних об'єктів певного ареалу.

Траншея – видовжений розкоп на археологічному об'єкті з метою вивчення стратиграфії пам'ятки, визначення насиченості і потужності культурних шарів.

Трасологічний метод – дослідження слідів зносу на виробках та знаряддях праці, що простежуються на їх робочих поверхнях. Метод дозволяє уточнити функціональне призначення давніх інструментів та ступінь їх продуктивності.

Трасування польове – перенесення на місцевість запроектованих ліній (трас) з уточненням їх зміни і закріплення в натурі. Траса на місцевості визначається становищем її головних точок: початку і кінця, які закріплюють знаками на місці.

Тризна – елемент поховальних та поминальних обрядів, що простежується за рештками трапези безпосередньо під час здійснення поховання або протягом певного часу після нього.

Урочище – ділянка місцевості, що відрізняється від оточуючого ландшафту будь-якими природними властивостями. Здебільшого мають власні назви.

Флотація археологічна – процес розділення матеріалів на легкі й важкі фракції; лабораторний метод з метою вилучення крихтих артефактів і обвуглених залишків рослин із зразків ґрунту з археологічних об'єктів. Органічні рештки рослинного походження після перемішування у воді спливають на поверхню, важкі фракції навпаки осідають на дно.

Фрагмент – уламок (частина) виробу або знаряддя, в якому зберігаються морфологічні ознаки, притаманні цілому предмету.

Циклопічна кладка – спосіб кладки із необкатаного та необробленого каменю нерегулярної форми величезних розмірів, із заповненням проміжків дрібнішими каміннями.

Циста – (грец. *kistn*, лат. *cista* – ящик, скринька) поховальний ящик, складений з тонких кам'яних плит.

Шамот – мінеральні домішки у вигляді дроблених уламків керамічного посуду у глиняну масу, які

попереджають розтріскування керамічного виробу при висиханні або випалюванні.

Шар культурний – горизонт, який відкладається на поверхні в результаті життєдіяльності людини, система нашарувань з органічними та неорганічними залишками. Культурний шар – основний об'єкт польових археологічних досліджень.

Шар стерильний – шар ґрунту, який знаходиться між культурними шарами та не містить культурних залишків.

Шахтна гробниця – поховальна споруда у вигляді вузької і глибокої шахти.

Шлак – склоподібний пористий матеріал, побічні продукти деяких виробничих процесів під дією високої температури (виробництво металів, скла, кераміки).

Шурф – невеликий розвідувальний розкоп на археологічній пам'ятці, обмежена ділянка, розкрита з метою з'ясування стратиграфії, потужності і насиченості культурного шару.

Щоденник археологічний (польовий щоденник) – різновид джерел особового походження, систематичні авторські записи за результатами археологічних розвідок або розкопок.

Яма – важливий об'єкт дослідження різного призначення на археологічних пам'ятках: залишки житлових або поховальних споруд, ями господарського призначення для припасів, сміття, попелу тощо.

Яр – глибока, широка крутосхила долина V-подібної форми достатньої протяжності, яка виникла внаслідок ерозійних процесів в пухких гірських породах, спричинених дією тимчасових лінійних водотоків.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Авдусин Д. А. Полевая археология СССР. Учебное пособие. Москва : Высшая школа, 1985. 335 с.
2. Андросова А. Ю., Головки Т. Б., Шакула О. А. Мариуполь и его окрестности: взгляд из XXI века. Природа Донецкого Приазовья. Мариуполь : Издательство «Рената», 2006. 100 с.
3. Божко Р. П., Були Т. Ю., Гашенко Н. Н. и др. Мариуполь и его окрестности : взгляд из XXI века. Мариуполь : Рената, 2006. 356 с.
4. Бруяко И. В., Карпов В. А. Древняя география и колебания уровня моря (на примере северо-западной части Черноморского бассейна в античную эпоху). Вестник древней истории. 1992. № 2. С. 87—97.
5. Вахрушев Б. О., Ковальчук І. П., Комлев О. О. та ін. Рельєф України : навч. посібник. К. : Видавничий Дім «Слово», 2010. 688 с.
6. Винокуров Н. И. Полевые археологические исследования и археологические практики: Учебно-методическое пособие. Москва : Прометей, 2013. 176 с.
7. Герасименко Н. П. Природная среда обитания человека на юго-востоке Украины в позднеледниковье и голоцене (по материалам палеогеографического изучения археологических памятников). *Археологический альманах*. 1997. Вып. 6. С. 3—64.
8. Гриб В. К., Швецов М. Л. Грунтовый могильник Ждановский – памятник раннесредневекового времени в Северном Приазовье. *Степи Восточной Европы в средние века*. М., 2016. С. 150—170.
9. Даценко Л. М., Молодиченко В. В., Непша О. В. та ін. Північно-Західне Приазов'я: геологія, геоморфологія, геолого-геоморфологічні процеси, геоекологічний стан : монографія. Мелітополь : Видавництво МДПУ ім. Б. Хмельницького, 2014. 308 с.

10. Дегерменджи С. М. Кургани Донеччини: загальний стан, проблеми обліку та охорони. *Археологический альманах*. Вып. 14. Донецк, 2004. С. 3—12.
11. Евглевский А. В., Кульбака В. К. Грунтовой могильник золотоордынского времени Ляпинская балка из Северо-Восточного Приазовья. *Степи Европы в эпоху средневековья* : Сб. научн. тр. 2003. Т. 3. С. 363—404.
12. Забавин В. О. Погребения срубной культуры длинного кургана у села Орловское (из раскопок В.К. Кульбаки). *Донецький археологічний збірник*. 2009/2010. Донецьк : Вид-во ДонНУ, 2010. № 13/14. С. 174—184.
13. Забавин В. О. Очерк истории изучения древностей срубной культуры Северного Приазовья в XIX – начале XX века. *Археологический альманах*. Вып. 25. Донецк, 2011. С. 21—27.
14. Забавин В. О. Курганный могильник срубной культуры у восточной окраины г. Мариуполя. *Донецький археологічний збірник*. Донецьк : Вид-во ДонНУ, 2011. № 15. С. 161—170.
15. Забавин В. О. Памятники срубной культуры Северного Приазовья в исследованиях конца 20-х – начала 30-х гг. XX ст. *Українська державність: історія і сучасність: Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених*. Маріуполь, 2012. С. 79—81.
16. Забавин В. О., Небрат С. Г. Курган срубной культуры в Північно-Східному Приазов'ї . *Археологический альманах*. Вып. 26. Донецк, 2013. С. 179—195.
17. Забавин В. О. Історія досліджень поховальних пам'яток срубної культури Надазов`я. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*. Вип. 4/5 (спецвипуск). Маріуполь : Вид-во МДУ, 2012. С. 73—87.
18. Корнієнко П. Л. Креслярська та фотографічна фіксація археологічних об'єктів. *Археологія*. 1993. № 1. С. 130—139
19. Косиков В. А. История исследования археологических памятников Донбасса. Донецк : Истоки, 2001. 84 с.
20. Кравец Д. П., Посредников В. А. Методические рекомендации по проведению археологических

- разведок в Донецкой области. Донецк : ДонГУ, 1989. 27 с.
21. Кравец Д. П., Посредников В. А. Методические указания к организации самостоятельной работы на археологической практике: «Раскопки курганов в зонах новостроек Донбасса». Донецк : ДонГУ, 1990. 95 с.
  22. Кравченко Э. Е. Поселения Хазарского времени (Северо-Восточное Приазовье, Донецкий Кряж, Степное Подонцовье). *Археологический альманах*. Донецк, 2013. № 30. С. 278—302.
  23. Кульбака В., Качур В. Соматичні культури бронзового віку півдня Східної Європи. Маріуполь, 1998. 60 с.
  24. Кульбака В., Качур В. Давні індоєвропейці України в світлі новітніх археологічних досліджень. Маріуполь, 2002. 94 с.
  25. Кульбака В. К., Забавин В. О., Небрат С. Г. Курган срубной культуры у с. Коминтерново. *Гілея: науковий вісник: зб. наук. пр.* Київ : ВІРУАН, 2009. Вип. 29. С. 136—141.
  26. Кучугура Л. І. Дослідження видатного українського археолога М. О. Макаренка в м. Маріуполь у 1930-1933 роках. *Праці науково-дослідного інституту пам'ятко охоронних досліджень*. Вип. 2. Київ : АртЕк, 2007. С. 71—86.
  27. Лапко М. В. Край вугілля й металу. К. : Наука, 1969. 160 с.
  28. Литвиненко Р. О. Новобудовна археологія в Донбасі: етапи, дослідники, досягнення. *Археологія і давня історія України*. Київ, 2012. Вип. 9. С. 155—159.
  29. Лозинський В.В. Топографічне та картографічне креслення. Методичні рекомендації до лабораторних робіт з креслення. Львів, 2009.
  30. Мыльников В.П., Мыльникова Л.Н. Фотография в археологии. Новосибирск, 2009. – 136 с.
  31. Небрат С. Г. Археологічна експедиція МДУ: історія і сучасність. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*. Вип. 4-5. Маріуполь, 2012. С. 102—111.

32. Плетнева С.А. Раскопки бескурганных могильников средневековых кочевников. *Методика полевых археологических исследований*. М. 1983.
33. Привалова О. Я., Привалов А. И. Список памятников археологии Украины. Донецкая область. Киев : УООП, 1988. 110 с.
34. Прохорова Л. А., Непша А. В., Иванова В. М. Современные черты рельефа Северо-Западного Приазовья. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія : Географічні науки. 2018. Вип. 9. С. 176—182.
35. Пустовалов С. Ж. Про удосконалення методики розкопок курганів доби бронзи. *Археологічні відкриття в Україні 1997 – 1998 рр.* К., 1998. С. 168—175.
36. Рассмакін Ю.Я. До проблеми вивчення курганних споруд. *Археологія*. К., 1992. Вип. 4. С. 121—136.
37. Руденко Ф. А. Гідрогеологія Української РСР. К. : «Вища школа», 1972. 174 с.
38. Санжаров С. Н., Привалова О. Я. Об одном типе памятников Северо-Восточного Приазовья эпохи средней бронзы. *Вісник Східноукраїнського державного університету*. Луганськ, 1998. № 2 (12). С. 47—52.
39. Сегеда С. П. Методика збирання та транспортування кісткових решток людей під час археологічних розкопок. *Археологічні відкриття в Україні 1997 – 1998 рр.* К., 1998. С. 189—190.
40. Телегін Д. Я., Братченко С. Н. Розкопки курганів епохи бронзи за допомогою механізмів. *Археологія*. К., 1974. Вип. 13. С. 105—109.
41. Труфанов А. Я. Археологический рисунок: опыт методического анали за. Екатеринбург : Караван, 2015. 220 с.
42. Усачук А. Н., Полидович Ю. Б., Колесник А. В. Курганы Донбасса в народном восприятии и научной практике (до начала XX века): мифы и реальность. *Археологический альманах*. Вып. 14. Донецк, 2004. С. 13—55.

43. Усачук А. Н., Полидович Ю. Б., Цимиданов В. В., Литвиненко Р. А. Свод данных об исследованиях курганов на территории Донецкой области в XX веке. *Археологический альманах*. Вып. 14. Донецк, 2004. С. 56–109.
44. Усачук А. Н., Колесник А. В. Очерк истории изучения курганов Донбасса в XVIII-XIX веках. *Літопис Донбасу*. №12. Донецьк, 2004. С. 5–29.
45. Чмихов М. Ю., Шилов Ю. О., Корнієнко П. Л. Археологічні дослідження курганів. К., 1989.
46. Шакиров З. Г. Методы фиксации в полевой археологии. Казань, 2015. С. 114 с.
47. Шнюков Е. Ф., Орловский Г. Н., Усенко В. П., Григорьев А. В., Гордиевич В. А. Геология Азовского моря. К. : Наук. думка, 1974. 247 с.
48. Bass W. Human osteology. A laboratory and field manual. 1995.
49. Dokládal M. Morfologie spálených kostí. Brno, 1999.

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

- АЕ МДУ – 5, 21, 23 – 29, 86, 95
аеро- (відео-) фотографічний метод – 101
аерозйомка – 101
алювій – 101
артефакти – 5, 24, 32, 39, 43, 51, 56, 73, 74, 78, 81, 89, 94 – 96
археологічний комплекс – 83, 101
археологія польова – 101
археологічна культура – 101
археологічна розвідка – 101, 131
археологічні розкопки – 102, 129
- багатошарове поселення – 25, 102
бровка – 65, 79, 83, 102
бронза – 102
бур – 102
- відвал – 66 -68, 77, 78, 102
відкритий лист – 48, 68, 69, 102
відщеп – 38, 50, 81, 82, 88, 102
видовжене трупопокладення – 102
вододіл – 8, 9, 11, 12, 54, 55, 81, 86, 102
вохра – 15, 19, 37, 39, 40, 53, 73, 87, 98, 103
вторинна ретуш – 103
вторинне поховання – 103
- геомагнітна розвідка – 51, 103
гідроніми – 103
городище – 33, 103
господарська яма – 103
граффіті – 103
гробниця – 36, 103
ґрунтовий могильник – 19, 22, 75, 103
гумус – 11, 11, 103
- давній горизонт – 103
делювій – 103

дендрохронологія – 104
дольмен – 104, 107
Донецький кряж – 7, 11, 12
дромос – 104

житло – 34, 43, 44, 46, 51, 52, 63, 83, 84, 88, 104
жорства – 104

заклад – 87, 104
заплічки – 104
зруб – 41, 104

інгумація – 73, 102, 104

Кальміус – 5, 7, 12, 13, 15 – 17, 19, 20, 25, 37 – 40, 50, 53, 86
камеральна обробка – 62, 62, 104
камера поховальна – 104
камка – 105
кам'яна кладка – 105
картографічний метод – 105
катакомба – 34, 68, 105
кенотаф – 36, 105
кістковище – 16, 39, 105
кістяк – 15, 40, 72 – 75, 83, 98, 99, 105
комплекс відкритий – 46, 106
комплекс закритий – 46, 106
консервація – 62, 106
координати географічні – 106
кострище – 45, 106
котлован – 44, 51, 68, 83, 106
кочовище – 18, 21, 106
краніологія – 106
кремація – 41, 73, 74, 104, 106
кремінь – 82, 106
крепіда – 106
криця – 106
кромлех – 36, 106, 107
курвіметр – 59, 106

лес – 9, 12, 52, 66, 75, 107

макроліт – 107

Маріуполь – 9, 15, 19 – 21, 25, 26, 38, 40, 42, 71, 86, 98

масовий матеріал – 81, 107

материк – 43, 45, 51, 55, 71, 75, 77, 78, 83, 103, 107

мегаліт – 107

менгір – 36, 107

мікроліт – 81, 107

нівелювання – 61, 85, 87, 90, 92, 108

нуклеус – 81, 102, 108

орнамент – 50, 95, 108

остеологія – 108

пати́на – 108

перевідкладення – 44, 72, 81, 108

петрогліф – 38, 48, 52, 53, 108

Північне Приазов'я – 5, 7, 8, 11, 18, 26, 27

Північно-Східне Приазов'я – 4, 6, 15, 19, 21, 22, 33, 34, 38 – 40, 48, 54, 71, 83

підбійна могила – 108

підйомний матеріал – 24, 27, 50, 52, 82, 95, 108

посткраніальний скелет – 109

поховальний інвентар – 109

Приазовська височина – 7, 8, 12, 82

Приазовська низовина – 7, 8, 13, 82

проксимальний бік – 109

профіль – 12, 43, 61, 72, 77, 78, 88, 103, 109

рекогносцирування – 109

репер – 32, 65, 76, 77, 80, 82, 83, 87, 90, 92, 108, 109

ретуш – 81, 88, 103, 109

речові джерела – 109

секторний метод – 109

селище – 24, 26, 71, 108, 109

сітка – 76, 109

скарб – 36, 37, 46, 48, 101, 106, 110

склеп – 34, 37, 67, 104, 110

стела – 36, 37, 48, 55, 68, 105, 107, 110

стійбище – 110

стоянка – 15, 33, 45, 81, 106, 110

стратиграфія – 45, 110

стратиграфічний ярус – 110

тераси річкові – 50, 110

товкач/розтирач – 110

топографічна зйомка – 61, 110

топографічна карта – 110

траншея – 51, 66, 67, 76, 77, 79, 111

трасологічний метод – 111

тризна – 45, 72, 73, 75 – 77, 111

урочище – 21, 38, 111

флотація археологічна – 73, 111

циклопічна кладка – 111

циста – 111

шамот – 111

шар культурний – 33, 37, 42 – 48, 51, 78, 82, 110, 111

шар стерильний – 111

шурф – 21, 27, 43, 48, 50 – 52, 66, 67, 76, 95, 112

щоденник археологічний – 112

яма – 11, 51, 55, 62, 72, 78, 91, 103, 108, 112

ДОДАТКИ

ДОДАТОК 1. НОРМАТИВНО-ПРАВОВА БАЗА ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК АРХЕОЛОГІЇ

ЄВРОПЕЙСЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ОХОРОНУ АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ (ПЕРЕГЛЯНУТА) (ETS N 143) Валлетта, 16 січня 1992 року (ВИТЯГ)

(Конвенцію ратифіковано Законом N 1369-IV
від 10.12.2003, ВВР, 2004, N 15, ст.224)

Дата підписання: 16.01 1992

Дата набуття чинності: 27.08.2004

ПРЕАМБУЛА

Держави-члени Ради Європи та інші держави-учасниці Європейської культурної конвенції, які підписали цю (переглянуту) Конвенцію, враховуючи, що метою Ради Європи є досягнення більшого єднання між її членами, зокрема, для збереження та втілення у життя ідеалів і принципів, які є їхнім спільним надбанням;

зважаючи на Європейську культурну конвенцію, підписану в Парижі 19 грудня 1954 року, зокрема на її статті 1 та 5;

зважаючи на Конвенцію про охорону архітектурної спадщини Європи, підписану в Гранаді 3 жовтня 1985 року;

зважаючи на Європейську конвенцію про правопорушення, пов'язані із культурними цінностями, підписану в Дельфах 23 червня 1985 року;

зважаючи на рекомендації Парламентської асамблеї стосовно археології і зокрема рекомендації 848 (1978), 921 (1981) і 1072 (1988);

зважаючи на рекомендацію N R(89)5 стосовно охорони та введення у культурний обіг археологічної спадщини у

контексті планування забудови міської та сільських територій;

нагадуючи, що археологічна спадщина є головним елементом пізнання історії людства;

визнаючи, що європейській археологічній спадщині, яка є свідком стародавньої історії, серйозно загрожують руйнування від зростаючої кількості великих проектів освоєння територій, природних ризиків, нелегальних або непрофесійних розкопок і недостатньої поінформованості громадськості;

підтверджуючи важливість запровадження, якщо вони ще не існують, відповідних адміністративних і наукових наглядових процедур і необхідність урахування потреб охорони археологічної спадщини у політиці планування забудови міської та сільської територій та культурного розвитку; підкреслюючи, що відповідальність за охорону археологічної спадщини має покладатися не тільки на безпосередньо заінтересовану державу, а й на всі європейські країни з метою зменшення ризику руйнування і сприяння збереженню такої спадщини шляхом заохочення обмінів експертами і досвідом;

відзначаючи необхідність доповнення принципів, викладених в Європейській конвенції про охорону археологічної спадщини, підписаній у Лондоні 6 травня 1969 року, з огляду на розвиток політики планування в європейських країнах,

домовились про таке:

ВИЗНАЧЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Стаття 1

1. Метою цієї (переглянутої) Конвенції є охорона археологічної спадщини як джерела європейської колективної пам'яті та засобу історичних і наукових досліджень.

2. З цією метою складовими частинами археологічної спадщини вважаються всі матеріальні залишки та об'єкти, а також будь-які інші сліди існування людства у минулих епохах:

збереження і вивчення яких допомагає з'ясувати розвиток історії людства та його зв'язок з природним середовищем;

головними джерелами отримання інформації відносно яких є розкопки або знахідки й інші методи дослідження історії людства та середовища, що його оточує;

які знаходяться у будь-якому місці, що знаходиться під юрисдикцією Сторін.

3. Археологічна спадщина включає споруди, архітектурні ансамблі, розбудовані та облаштовані ділянки території, рухомі об'єкти, інші пам'ятки, а також їхній контекст, незалежно від місця розташування на суходолі або під водою.

ВИЗНАЧЕННЯ ОБ'ЄКТІВ АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ І ЗАХОДІВ ДЛЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЇХНЬОЇ ОХОРОНИ

Стаття 2

Кожна Сторона зобов'язується запровадити за допомогою діючих у відповідній державі процедур правову систему охорони археологічної спадщини, яка передбачає:

ведення обліку її археологічної спадщини та визначення пам'яток і територій, що підлягають охороні;

створення археологічних заповідників навіть там, де на суходолі або під водою відсутні наявні сліди, з метою збереження матеріальних свідчень, які будуть вивчатися прийдешніми поколіннями;

зобов'язання для осіб, що випадково знаходять об'єкти археологічної спадщини, доповідати про це компетентним органам і надавати їх для вивчення.

Стаття 3

Для збереження археологічної спадщини і забезпечення наукового значення археологічних дослідницьких робіт кожна Сторона зобов'язується:

застосовувати процедури видання дозволів на розкопки та інші види археологічної діяльності та здійснення нагляду за ними таким чином, щоб:

а) запобігати будь-яким несанкціонованим розкопкам або вилученню об'єктів археологічної спадщини;

б) забезпечити, щоб археологічні розкопки і розвідка здійснювалися на наукових засадах та за умови:

- використання у міру можливості неруйнівних методів дослідження;

- запобігання тому, щоб об'єкти археологічної спадщини розкривалися або залишалися у розкритому вигляді під час або після завершення розкопок без забезпечення їхнього належного збереження, консервації та раціонального використання;

забезпечити, щоб розкопки та інші потенційно руйнівні роботи здійснювалися лише кваліфікованими, спеціально уповноваженими на те особами;

запровадити процедуру видання попереднього спеціального дозволу, якщо це передбачено внутрішнім законодавством держави, на використання в археологічних дослідженнях детекторів металу та будь-якого іншого обладнання чи методів для виявлення археологічних об'єктів.

Стаття 4

Для фізичного збереження археологічної спадщини кожна Сторона зобов'язується вживати заходів, які передбачають залежно від обставин:

придбання або охорону державними органами за допомогою інших відповідних засобів територій, які мають стати археологічними заповідниками;

збереження та підтримання в належному стані археологічної спадщини бажано у місці їхнього знаходження;

облаштування належних сховищ археологічних залишків, які були вилучені з місця їхнього первісного розташування.

КОМПЛЕКСНЕ ЗБЕРЕЖЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Стаття 5

Кожна Сторона зобов'язується:

докладати зусиль для узгодження і поєднання відповідних потреб археології з планами облаштування територій шляхом забезпечення участі археологів:

а) у плануванні, спрямованому на забезпечення збалансованих стратегій охорони, збереження та введення у культурний обіг ділянок територій, що мають археологічну цінність;

б) у різних етапах проектів розвитку територій; забезпечити систематичні консультації між археологами та фахівцями з питань міського і регіонального планування з метою створення можливостей для:

а) внесення змін до тих проектів розвитку територій, які можуть мати негативний вплив на археологічну спадщину;

б) забезпечення достатніх часу та ресурсів для проведення належного наукового дослідження відповідної ділянки території та опублікування його результатів;

забезпечити повне врахування місцевостей, що мають археологічну цінність, та їхнього контексту в оцінках екологічних наслідків та рішеннях, що приймаються на їхній основі;

передбачити зберігання на місці їхнього знаходження, коли це практично можливо, тих об'єктів археологічної спадщини, які були знайдені під час забудови територій;

забезпечити, щоб відкриття місць археологічних розкопок для відвідувачів, особливо будь-яка перебудова, пов'язана з необхідністю прийому великої кількості відвідувачів, негативно не впливало на археологічний і науковий характер таких місць та прилеглої до них території.

ЗАКОН УКРАЇНИ
Про охорону археологічної спадщини
Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2004, №
26, ст.361 (ВИТЯГ)

Цей Закон регулює відносини, пов'язані з охороною археологічної спадщини України - невід'ємної частини культурної спадщини людства, вразливого і невідновлюваного джерела знань про історичне минуле, а також визначає права та обов'язки дослідників археологічної спадщини.

Розділ I
ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Стаття 1. Визначення термінів

У цьому Законі наведені нижче терміни вживаються в такому значенні:

археологічна спадщина України (далі - археологічна спадщина) - сукупність об'єктів археологічної спадщини, що перебувають під охороною держави, та пов'язані з ними території, а також рухомі культурні цінності (археологічні предмети), що походять з об'єктів археологічної спадщини;

археологічна розвідка - вид наукового дослідження археологічної спадщини, не пов'язаний з руйнуванням культурного шару (крім обмеженого шурфування для визначення товщини культурного шару) об'єкта археологічної спадщини і спрямований на виявлення, локалізацію (картографування), інтерпретацію об'єктів археологічної спадщини, уточнення даних про вже відомі об'єкти археологічної спадщини;

археологічні розкопки - вид наукового дослідження археологічної спадщини, спрямований на пошук і вивчення археологічних залишків на території об'єкта археологічної спадщини, що здійснюється шляхом систематичного обстеження земної чи підводної поверхні та включає земляні і підводні роботи, наслідком яких може бути часткове або повне руйнування досліджуваного об'єкта;

дозвіл - документ установленого зразка, виданий центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини, що дає право на проведення археологічних розвідок, розкопок на території пам'ятки, охоронюваній археологічній території, в зонах охорони, історичних ареалах населених місць, а також на дослідження решток життєдіяльності людини, що містяться під земною поверхнею та водою;

дослідник археологічної спадщини (далі - археолог) - вчений (громадянин України, іноземець або особа без громадянства), який має відповідну фахову освіту і кваліфікацію, професійно здійснює археологічні дослідження із складенням наукової звітності та публікацією наукових результатів;

кваліфікаційний документ - посвідчення установленого зразка, що визначає фаховий рівень дослідника;

наукове дослідження археологічної спадщини (далі - археологічне дослідження) - наукова діяльність, спрямована на здобуття нових знань про об'єкти археологічної спадщини, закономірності розвитку давнього суспільства і людини на основі результатів аналізу археологічних матеріалів і документованої інформації (публікацій, наукових звітів тощо) археологічного характеру;

об'єкт археологічної спадщини (далі - археологічний об'єкт) - місце, споруда (витвір), комплекс (ансамбль), їх частини, пов'язані з ними території чи водні об'єкти, створені людиною, незалежно від стану збереженості, що донесли до нашого часу цінності з археологічного, антропологічного та етнографічного погляду і повністю або частково зберегли свою автентичність;

охорона археологічної спадщини - комплекс заходів, що здійснюються відповідно до законодавства органами державної влади, підприємствами, установами, організаціями, громадянами, спрямованих на ведення обліку (виявлення, наукове вивчення, класифікацію, картографування, державну реєстрацію), захист, збереження, належне утримання, відповідне використання, консервацію, реставрацію, реабілітацію та музеєфікацію

об'єктів археологічної спадщини, а також поширення знань про археологічну спадщину;

пам'ятка археології (далі - археологічна пам'ятка) - археологічний об'єкт національного або місцевого значення, занесений до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

Розділ III НАУКОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Стаття 9. Види та принципи наукових досліджень археологічної спадщини

Наукові дослідження археологічної спадщини включають:

вивчення історико-архівних даних щодо об'єктів археологічної спадщини;

польові дослідження (археологічні розвідки, розкопки, інші земляні і підводні роботи);

післяпольові дослідження (шифрування, реставрація, замальовування та фотографування знахідок, архівні, лабораторні та інші види вивчення археологічних пам'яток і предметів, знайдених під час польових досліджень тощо).

Принципами наукового дослідження археологічної пам'ятки є:

застосування, де це можливо, неруйнівних методів дослідження;

завдання якнайменшої шкоди об'єктам археологічної спадщини та запобігання тому, щоб об'єкти археологічної спадщини залишалися розкритими після завершення польових досліджень без забезпечення їхнього належного збереження, консервації та раціонального використання;

проведення наукової фіксації усіх етапів дослідження і всіх виявлених знахідок та інших матеріальних залишків;

публікація результатів наукового дослідження археологічної пам'ятки.

Стаття 10. Право на проведення наукових досліджень археологічної спадщини

Право на проведення наукових досліджень археологічної спадщини надається виключно археологам, які мають практичний досвід проведення археологічних робіт (розкопок, розвідок), виконують вимоги законодавства України про охорону культурної спадщини.

Проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних робіт на території пам'ятки, охоронюваній археологічній території, у зонах охорони, в історичних ареалах населених місць, а також дослідження решток життєдіяльності людини, що містяться під земною поверхнею, під водою, здійснюється за дозволом, виданим центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони культурної спадщини. Порядок видачі дозволів визначається Кабінетом Міністрів України.

Дозволи на проведення археологічних розвідок, розкопок надаються за умови дотримання археологом вимог охорони археологічної спадщини та наявності у нього кваліфікаційного документа, виданого кваліфікаційною радою, створеною відповідно до Закону України "Про охорону культурної спадщини".

Проведення археологічних розвідок, розкопок, інших земляних та підводних робіт для пошуку об'єктів археологічної спадщини або пов'язаних з ними рухомих предметів за відсутності передбаченого законом дозволу, зокрема на використання металошукачів, детекторів неоднорідності ґрунту чи будь-якого іншого пошукового обладнання або відповідної технології, є незаконним.

Стаття 11. Науковий звіт дослідника археологічної спадщини

Археолог, який здійснює археологічне дослідження на території України, надає до початку наступного польового сезону науковий звіт про виконані в попередньому польовому сезоні археологічні роботи органу, що видав дозвіл, та визначеним Кабінетом Міністрів України державній архівній установі чи архівному підрозділу державної наукової установи.

Вимоги до складення та порядку подання наукового звіту затверджуються вченою радою Інституту археології Національної академії наук України.

Наукові звіти підлягають довічному зберіганню.

Стаття 12. Інститут археології Національної академії наук України

Інститут археології Національної академії наук України є державною науковою установою у сфері дослідження археологічної спадщини, що відповідно до законодавства:

організує і здійснює наукові та науково-рятувальні дослідження археологічних об'єктів;

координує наукові дослідження, що здійснюються на території України науковими установами та організаціями незалежно від їх підпорядкування та форми власності;

розробляє, затверджує та впроваджує наукові методики дослідження археологічної спадщини;

здійснює наукову археологічну експертизу програм та проектів містобудівних, архітектурних і ландшафтних перетворень, меліоративних, шляхових, земляних робіт, виконання яких може негативно позначитися на стані об'єктів археологічної спадщини, їх територій та зон охорони;

веде науковий архів звітів про археологічні дослідження;

здійснює наукову експертизу результатів дослідження археологічної спадщини;

формує кваліфікаційну раду з питань видачі кваліфікаційних документів (відкритих листів).

Стаття 13. Участь громадськості в охороні археологічної спадщини

Громадські організації, громадяни сприяють органам охорони культурної спадщини у проведенні практичних заходів з виявлення, вивчення, обліку та охорони об'єктів археологічної спадщини, популяризації серед населення знань про них та пам'яткоохоронного законодавства, здійснюють громадський контроль за станом збереження,

використанням, консервацією та музеєфікацією пам'яток археології.

Органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування сприяють діяльності Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, Українського фонду культури, інших громадських організацій, а також громадян з охорони археологічної спадщини.

Стаття 14. Правовий статус археологічної експедиції

Археологічна експедиція за своїм правовим статусом може бути як окремим підрозділом юридичної особи (наукової установи, навчального закладу, музейної установи тощо), так і юридичною особою державної або комунальної форми власності, статутна діяльність якої передбачає проведення наукового дослідження археологічної спадщини.

Керівництво діяльністю археологічної експедиції у сфері дослідження археологічної спадщини здійснює археолог, який одержав кваліфікаційний документ та дозвіл на проведення відповідних робіт на об'єкті археологічної спадщини.

Археологічна експедиція може утворюватися Інститутом археології Національної академії наук України, науковими установами Національної академії наук України, в яких є археологічні відділи, вищими навчальними закладами III або IV рівня акредитації державної форми власності в межах програм підготовки студентів, адміністраціями історико-культурних заповідників, музеями державної та комунальної форми власності, у штаті яких працюють археологи, які мають відповідну кваліфікацію, підтверджену кваліфікаційним документом.

Археологічні експедиції, загони і групи перебувають під охороною держави. Центральні та місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації і громадяни надають допомогу і сприяють проведенню археологічних досліджень.

ДОДАТОК 2.
ПРИКЛАД ТИПОВОГО МЕНЮ НА ЧАС
ПРОВЕДЕННЯ ПОЛЬОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ МДУ

Розраховано на 7 днів на 25 осіб.

Чотириразове питання.

Сніданок.

Ленч (паштет, консерви, хліб, чай).

Обід.

Вечеря.

День тижня	Сніданок	Обід	Вечеря
Понеділок	Пшенична каша з тушонкою, салат, чай, кава	Борщ, чай, кава	Макарони по-флотськи, салат, чай, кава
Вівторок	Гречка з тушонкою, салат, чай, кава	Розсольник, чай, кава	Плов польовий, салат, чай, кава
Середа	Пшона каша з тушонкою, салат, чай, кава	Гороховий суп, , чай, кава	Макарони по-флотськи, салат, чай, кава
Четвер	Пшенична каша з тушонкою, салат, чай, кава	Борщ, , чай, кава	Плов польовий, салат, чай, кава
П'ятниця	Макарони по-флотськи, салат, чай, кава	Гречаний суп, чай, кава	Пшона каша з тушонкою, салат, чай, кава
Субота	Макарони по-флотськи,	Гороховий суп, чай, кава	Пшенична каша з

	салат, чай, кава		тушонкою, салат, чай, кава
Неділя	Плов польовий, салат, чай, кава	Розсольник, чай, кава	Гречка з тушонкою, салат, чай, кава

Розходи на тиждень:

1. Тушонка – 4 банки на день – 28 банок на тиждень;
2. Курині окороки – 3 шт. на день – 21 шт. на тиждень;
3. Паштет – 8 банок;
4. Рибні консерви – 6 банок;
5. Макарони – 5 кг на тиждень;
6. Гречка – 4 кг на тиждень;
7. Пшона крупа – 3 кг на тиждень;
8. Пшенична крупа – 3 кг на тиждень;
9. Горох – 2 кг на тиждень;
10. Мука – 3 кг на тиждень;
11. Картопля – 10 кг на тиждень;
12. Морква – 5 кг на тиждень;
13. Буряк – 2 кг на тиждень;
14. Цибуля – 8 кг на тиждень;
15. Часник – 1 кг на тиждень;
16. Капуста – 4 кг на тиждень;
17. Помідори – 21 кг;
18. Огірки свіжі – 21 кг;
19. Квасоля у томаті – 2 банки на тиждень;
20. Томатна паста – 7 банок на тиждень;
21. Огірки солоні – 2 банки;
22. Олія – 4 літри на тиждень;
23. Спеції;
24. Соль;
25. Лавровий лист;
26. Перець-горошек;
27. Перець молотий;
28. Чай – 2 пачки;
29. Кава – 2 банки;
30. Цукор – 2 кг;

31. Хліб – 5 буханок на день – 35 буханок на тиждень;
32. Печиво – 5 кг на тиждень;
33. Сухарі;
34. Сода;
35. Оцет.

ДОДАТОК 3. ЗАГАЛЬНА БУДОВА СКЕЛЕТУ ЛЮДИНИ

Скелет голови (череп) утворений 23 кістками. Череп складається з двох відділів – мозкового й лицьового. Його формують плескати, змішані (скроневі й кістки основи черепа) та повітроносні кістки (лобова, клиноподібна, верхня щелепа тощо). Кістки черепа з'єднані двома видами з'єднання кісток: нерухомим (шви) і рухомим (суглобове з'єднання нижньої щелепи та скроневої кістки).

Скелет тулуба. Типи з'єднання кісток тулуба – рухоме (ребра з грудними хребцями), напіврухоме (з'єднання хребців), нерухоме (крижі). Хребет є опорою тіла людини. Він тримає 2/3 маси тіла й переміщає вагу голови, торса та верхніх кінцівок на таз і нижні кінцівки. Складається скелет тулуба з 33 – 34 хребців. Останні 6 – 9 хребців зростаються між собою, утворюючи крижі та куприк.

У хребті розрізняють п'ять відділів, що складаються з різної кількості хребців: шийний – із 7 хребців, грудний – із 12, поперековий – із 5, крижовий (крижі) – із 5 і куприковий – із 4 – 5 хребців.

Хребет має S-подібні вигини. Шийний і поперековий лордози – виступ опуклістю вперед, грудний і крижово-куприковий – опуклістю назад. Хребет утворює спинномозковий канал.

Скелет грудної клітки складають грудні хребці, 12 пар ребер, грудна кістка (грудина). Ребро є вузькою зігнутою пласкою кісткою. Грудина належить до плескатих кісток. У ній розрізняють три частини: руків'я, тіло та мечоподібний відросток. Грудна клітка утворює кісткову основу стінки грудної порожнини, є місцем кріплення м'язів верхніх кінцівок, дихальних м'язів, бере участь у захисті легень, печінки та серця.

Ребра суглобами з'єднані з грудними хребцями. Сім пар верхніх ребер (справжні ребра) з'єднуються з грудиною за допомогою хрящів. Наступні три пари (несправжні ребра) з'єднані одне з одним хрящами, дві нижні пари ребер вільно лежать у м'яких тканинах.

Скелет кінцівок. Пояс верхніх кінцівок (плечовий) складається з лопаток і ключиць. Ключиці з'єднуються з грудиною та лопатками, а останні утворюють суглоб із плечовою кісткою. Пояс нижніх кінцівок (тазовий) представлений трьома парами зрослих тазових кісток – лобних (лобкових), клубових і сідничних. Зростаючись, ці кістки утворюють кульшову западину, куди входить головка стегнової кістки.

Верхня кінцівка складається з плечового відділу (плеча), представленого плечовою кісткою, передпліччя, утвореного ліктьовою і променевою кістками, кисті. Кисть сформована кістками зап'ястка (вісім кісток), п'ястковими кістками (п'ять) і кістками пальців (фаланги). Великий палець має дві фаланги, решта пальців – по три.

Нижня кінцівка складається зі стегна, представленого стегновою кісткою, яка зчленується з кістками тазу кульстим суглобом, гомілки, утвореної великою та малою гомілковими кістками, стопи. У стопі розрізняють кістки передплесна (сім), плесна (п'ять) та фаланги пальців. Як і в кисті, великий палець стопи має дві фаланги, інші – по три. У формуванні колінного суглоба бере участь ще одна кістка – надколінних (колінна чашечка).

Кістки тазу. Таз людини широкий і короткий, крила клубових кісток широкі, а нижні частини короткі, вушкоподібні поверхні великі, кульшова западина глибока. Крижово-тазова поверхня клубової кістки в людини значно відхилена назад, а сіднична ось, велика сіднична вирізка, передні клубові ості добре виражені. Між крижовою і кульшовою кістками натягнуті дві потужні зв'язки – крижово-горбова і крижово-остьова, що поглиблюють порожнину таза, зміцнюють його і, замикаючи сідничні вирізки, перетворюють їх у великий і малий сідничні отвори, через які проходять м'язи, судини та нерви.

Межова лінія, що утворена з боків дугоподібною лінією клубової кістки й гребенями лобкових кісток, позаду – мисом крижової кістки, попереду – верхнім краєм лобкового симфізу, розділяє таз на два відділи – великий таз і малий таз. Великий таз утворений крилами клубових кісток і тілом V поперекового хребця. Попереду великий таз не має кісткових стінок. Порожнина великого таза є

нижньою частиною черевної порожнини. Малий таз представлений звуженою донизу кістковою порожниною, що обмежена попереду лобковим симфізом, гілками лобкових і сідничних кісток, внутрішньою поверхнею кульшових кісток нижче межової лінії, крижово-горбковими й крижово-остьовими зв'язками з боків, а позаду – тазовою поверхнею крижової кістки й передньою поверхнею куприка.

ДОДАТОК 4

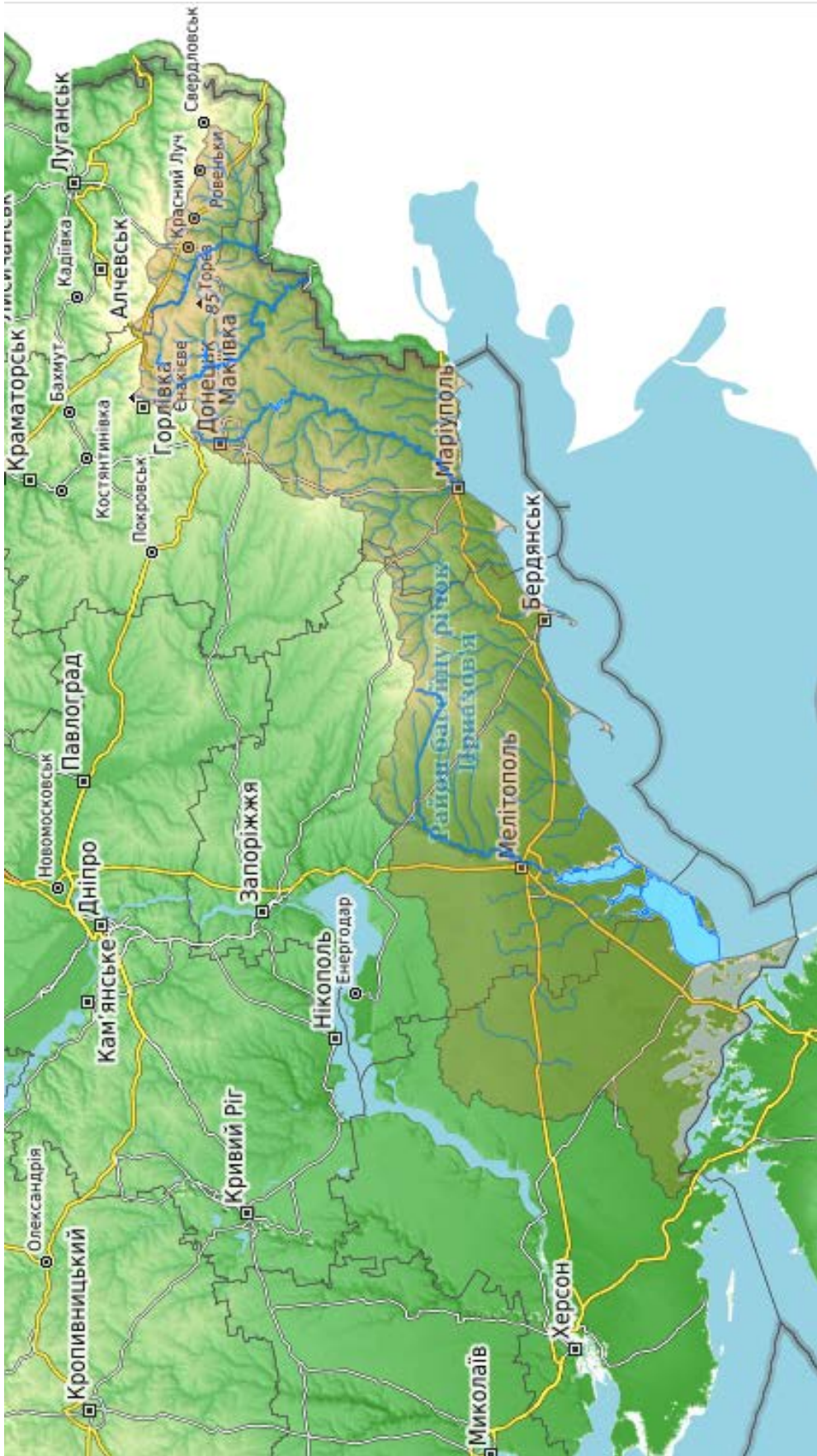

Рис. 1 Українське Північне Приазов'я

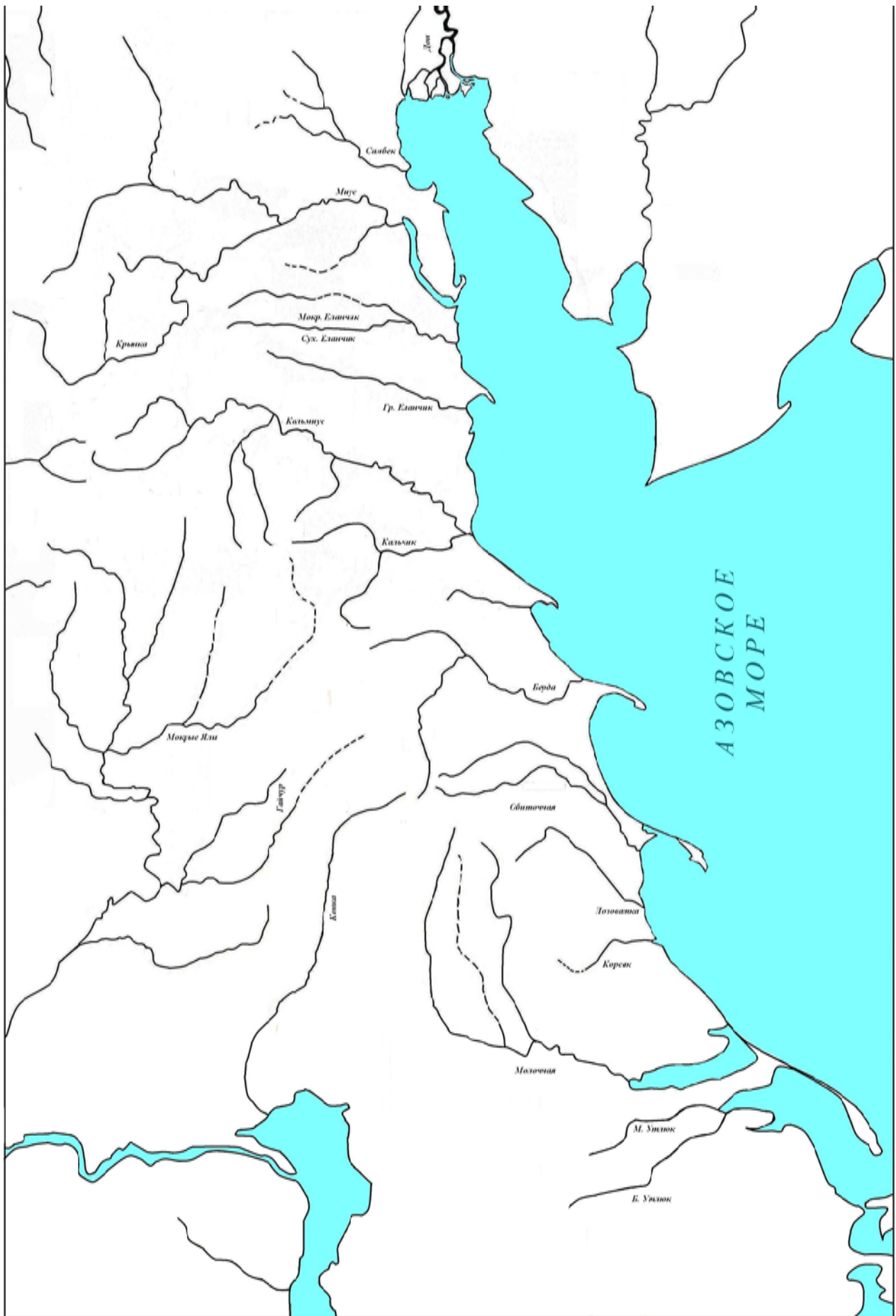

Рис. 2. Гідрографічна мережа Північного Приазов'я

Рис. 3. Приазовська височина. Долина р. Кальміус

Рис. 4. Кульбака В.К. (1954 – 2009)

Рис. 5. Маріупольська археологічна експедиція (1984 – 1995)

Рис. 6. МАЕ: Виноградники – 1984 р.

Рис. 7. МАЕ: Староласпа – 1987 р. Розмітка кургану

Ст.Ласпа-87

Рис. 8. МАЕ: Староласпа – 1987 р.

Рис. 9. МАЕ: Високе – 1988 р.

Рис. 10. МАЕ: Орловське – 1990 р.

Рис. 11. МАЕ: Сокіл – 1991 р.

Рис. 12. МАЕ: Маріуполь, Курган Дід – 1993 р

МАРИУПОЛЬСЬКИЙ ГУМАНІТАРНИЙ ІНСТИТУТ
ДОНЕЦЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
НАКАЗ¹
м. Маріуполь

03.09.2002

З основної діяльності

№ 69а

З метою удосконалення навчального процесу на спеціальності «Історія», активізації науково-дослідницької діяльності викладачів і студентів інституту в галузі археології, стародавньої історії, етнографії Маріуполя і Приазов'я та у відповідності до Рекомендацій Першої міської науково-практичної конференції «Маріуполь: історія та перспективи»,

НАКАЗУЮ:

1. Створити на базі історичного факультету археологічну експедицію Маріупольського гуманітарного інституту.
2. Затвердити Положення про археологічну експедицію Маріупольського гуманітарного інституту (додається).
3. Призначити начальником експедиції старшого викладача кафедри історичних дисциплін Кульбеку В.К. з обсягом навчального навантаження 200 годин.
4. Декану історичного факультету Батичко Г.І., начальнику археологічної експедиції Кульбасі В.К. щорічно до 1 грудня поточного року представляти для затвердження кошторис витрат на забезпечення діяльності експедиції в наступному році.
5. Головному бухгалтеру Садовій І.А. передбачити фінансування діяльності експедиції за рахунок міського бюджету згідно затвердженого кошторису.
6. Проректору з адміністративно-господарської роботи Сітнікову В.Б. виділити в корпусі №2 кімнати для камеральної лабораторії, фондосховища та адмінприміщення археологічної експедиції.
7. Відповідальність за виконання наказу покласти на декана історичного факультету Батичко Г.І. та головного бухгалтера Садову І.А.

Ректор

К.В. Балабанова

Проект наказу вносить:
Декан історичного факультету
Г.І. Батичко

Візи:

Проректор з навчальної роботи

Проректор з АГР

Головний бухгалтер

Ю.М. Косенко

В.Б. Сітніков

І.А. Садова

Рис. 13. Наказ про створення археологічної експедиції МДУ
(АЕ МДУ)

Рис. 14. АЕ МДУ: В.К. Кульбака під час проведення лабораторних занять

Рис. 15. АЕ МДУ: В.К. Кульбака під час проведення практичних занять

Рис. 16. АЕ МДУ: Амврсоївка – 2009

Рис. 17. АЕ МДУ: Амврсоївка – 2009. Робочий момент

Рис. 18. АЕ МДУ: Кременівка – 2010

Рис. 19. АЕ МДУ: Кременівка – 2010. Робочий момент

Рис. 20. АЕ МДУ: Павлопіль (Гайдамацький Кут) – 2011

Рис. 21. АЕ МДУ: Павлопіль (Гайдамацький Кут) – 2011.
Робочий момент

Рис. 22. АЕ МДУ: Маріуполь (поселення Кальміус) – 2012

Рис. 23. АЕ МДУ: Маріуполь (поселення Кальміус) – 2012.
Робочий момент

Рис. 24. АЕ МДУ: Лебединське (курган Седоркін) – 2013

Рис. 25. АЕ МДУ: Лебединське (курган Седоркін) – 2013.
Робочий момент

Рис. 26. АЕ МДУ: Кременівка (розвідки) – 2014

Рис. 27. АЕ МДУ: Кременівка (розвідки) – 2014. Робочий момент

Рис. 28. АЕ МДУ: Ужгород – 2015

Рис. 29. АЕ МДУ: Сент Міклош – 2015. Робочий момент

Рис. 30. АЕ МДУ: Ялта (Могилы Бабакова, к. 3) – 2016

Рис. 31. АЕ МДУ: Ялта (Могилы Бабакова, к. 3) – 2016.
Робочий момент

Рис. 32. АЕ МДУ: Сент Міклош – 2017

Рис. 33. АЕ МДУ: Сент Міклош – 2017. Робочий момент

Рис. 34. АЕ МДУ: Кременівка – 2018

Рис. 35. АЕ МДУ: Кременівка – 2018. Робочий момент

Рис. 36. АЕ МДУ: Ялта (Могилы Бабакова, к. 2) – 2019

Рис. 37. АЕ МДУ: Ялта (Могилы Бабакова, к. 2) – 2019.
Робочий момент

Рис. 38. АЕ МДУ: Ялта (Могилы Бабакова, к. 4) – 2020

Рис. 39. АЕ МДУ: Ялта (Могилы Бабакова, к. 4) – 2020.
Робочий момент

Рис. 40. АЕ МДУ: Комишувате – 2021

Рис. 41. АЕ МДУ: Комишувате – 2021. Робочий момент

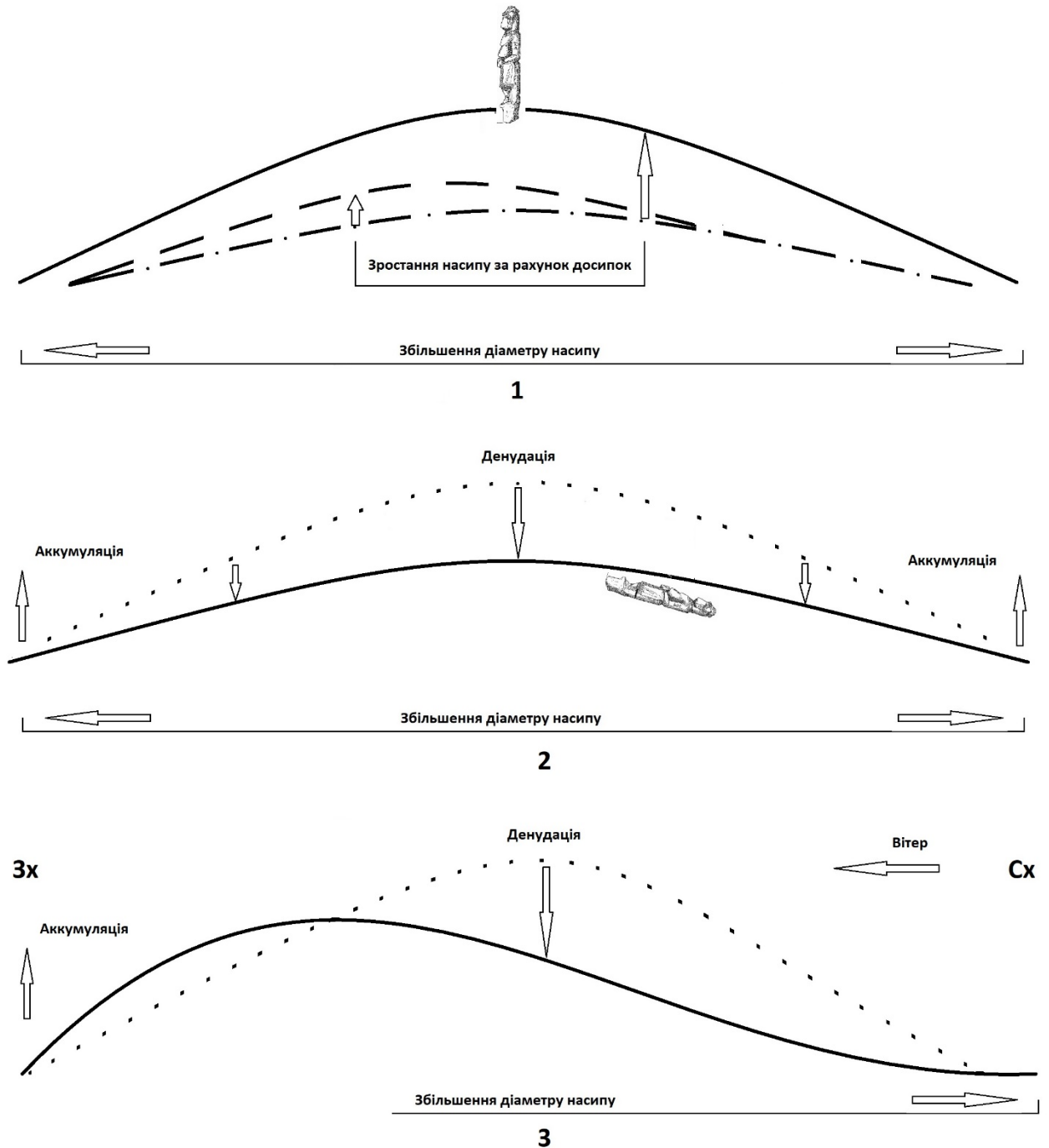

Рис. 42. Трансформація курганного насипу під впливом чинників природнього та антропогенного характеру: 1 – збільшення насипу внаслідок досипання кургану над вторинними похованнями; 2 – зміни курганного насипу обумовлені гравітаційним рухом; 3 – формування насипу під дією домінуючих у регіоні сильних східних вітрів.

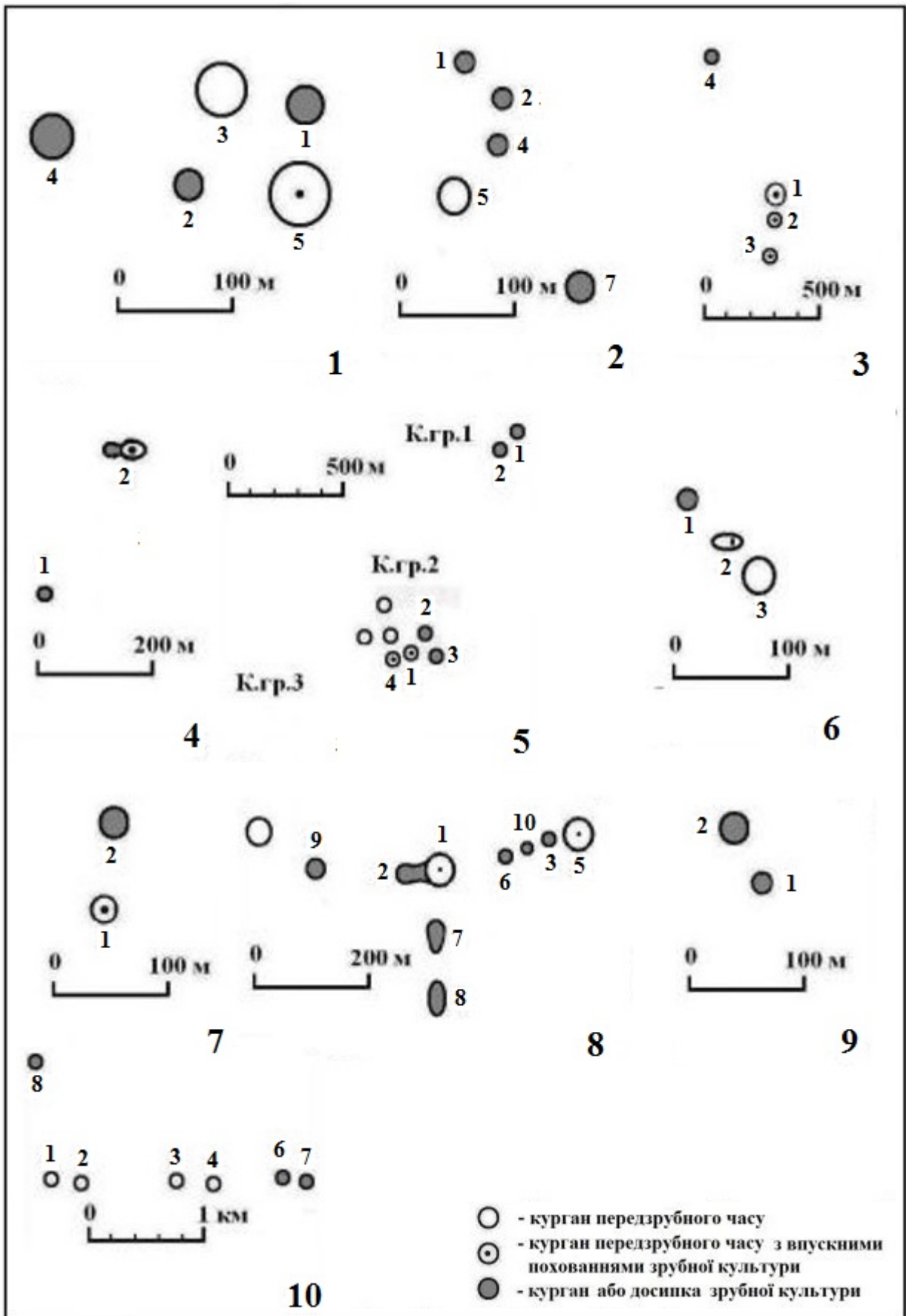

Рис. 43. Планіграфія курганів зрубної культури Північного Приазов'я (1)

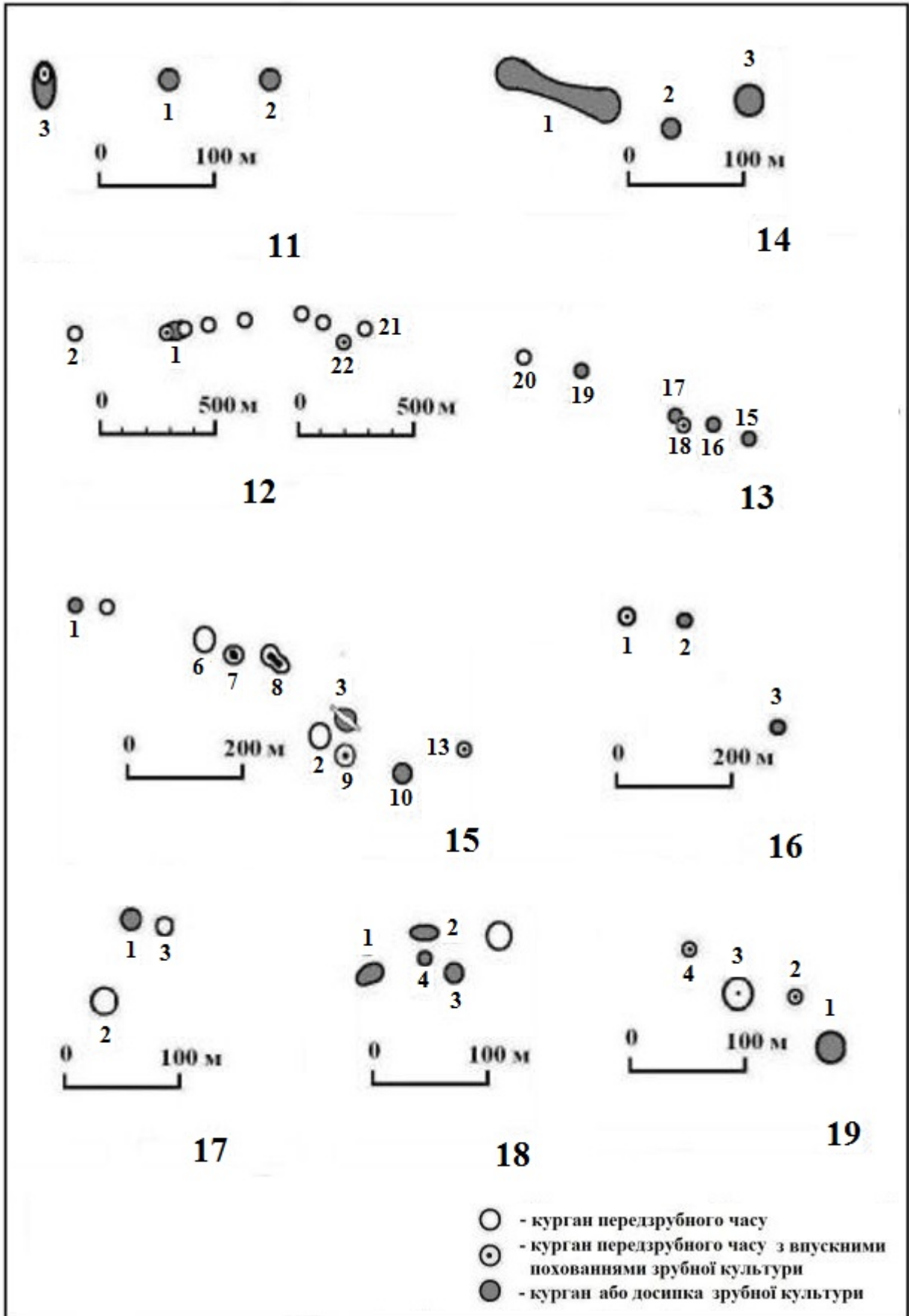
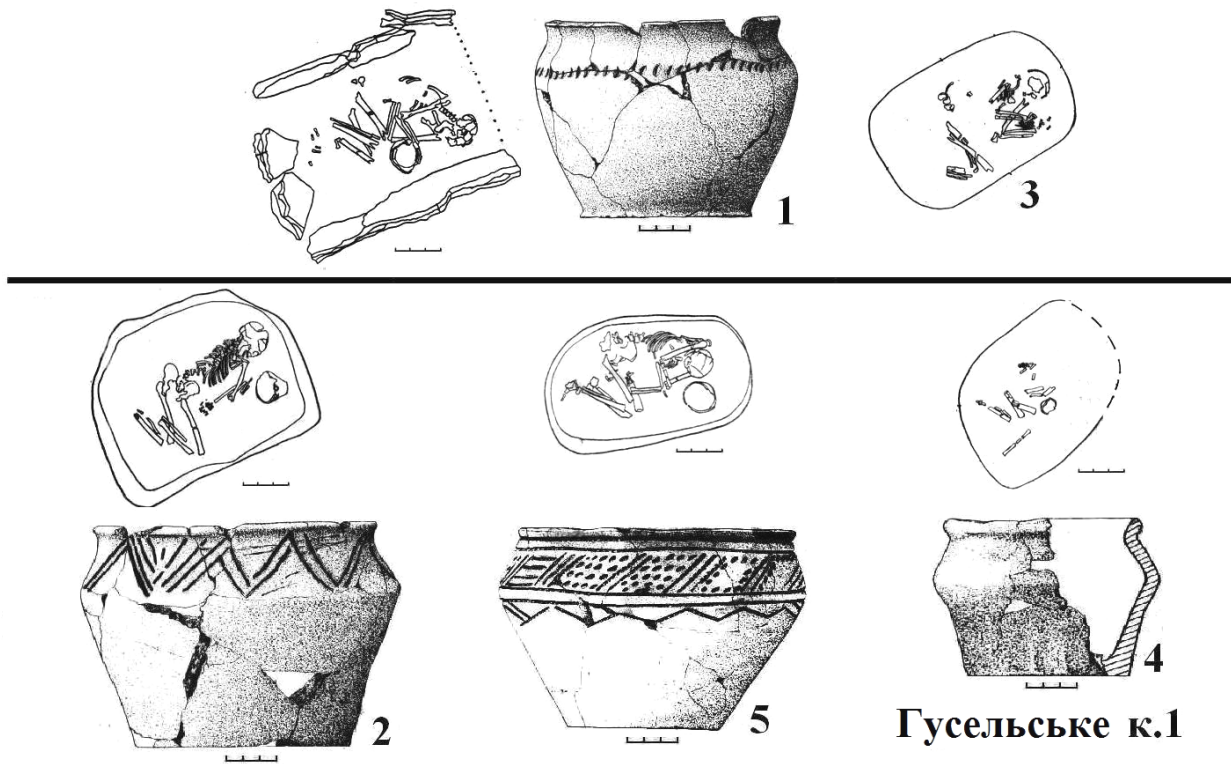
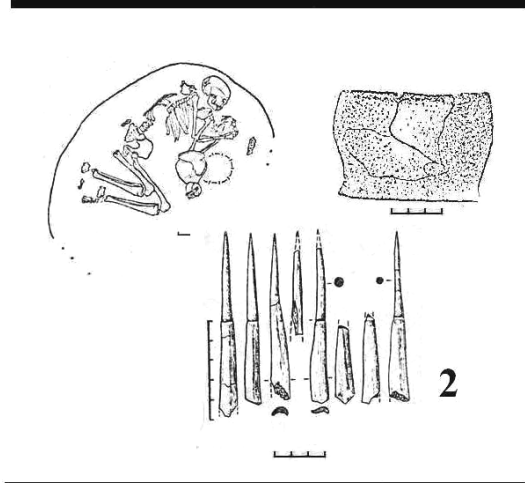

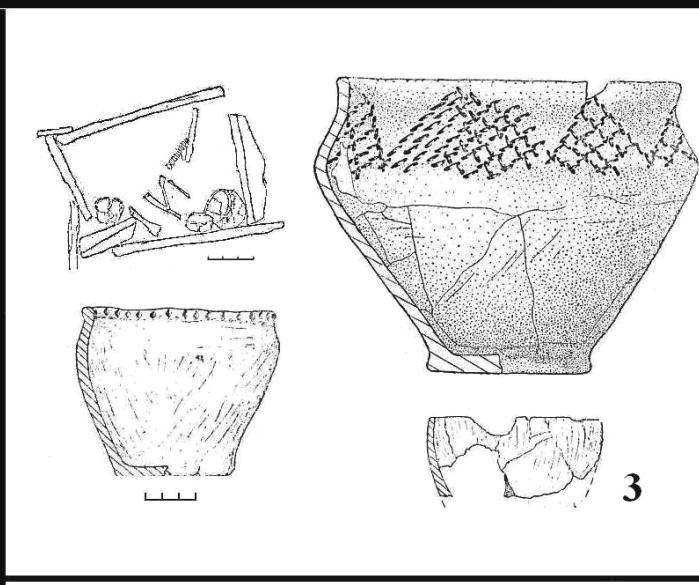
Рис. 44. Планіграфія курганів зрубної культури Північного Приазов'я (2)

Гусельське к.1

Цимлянка-II к.1

Високе к.5

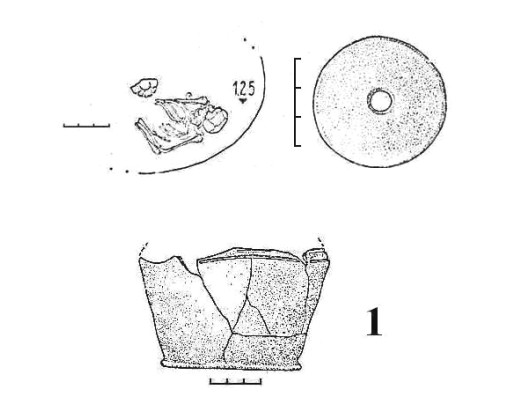

Рис. 45. Стратиграфічні колонки курганів Північного Приазов'я (приклад 1)

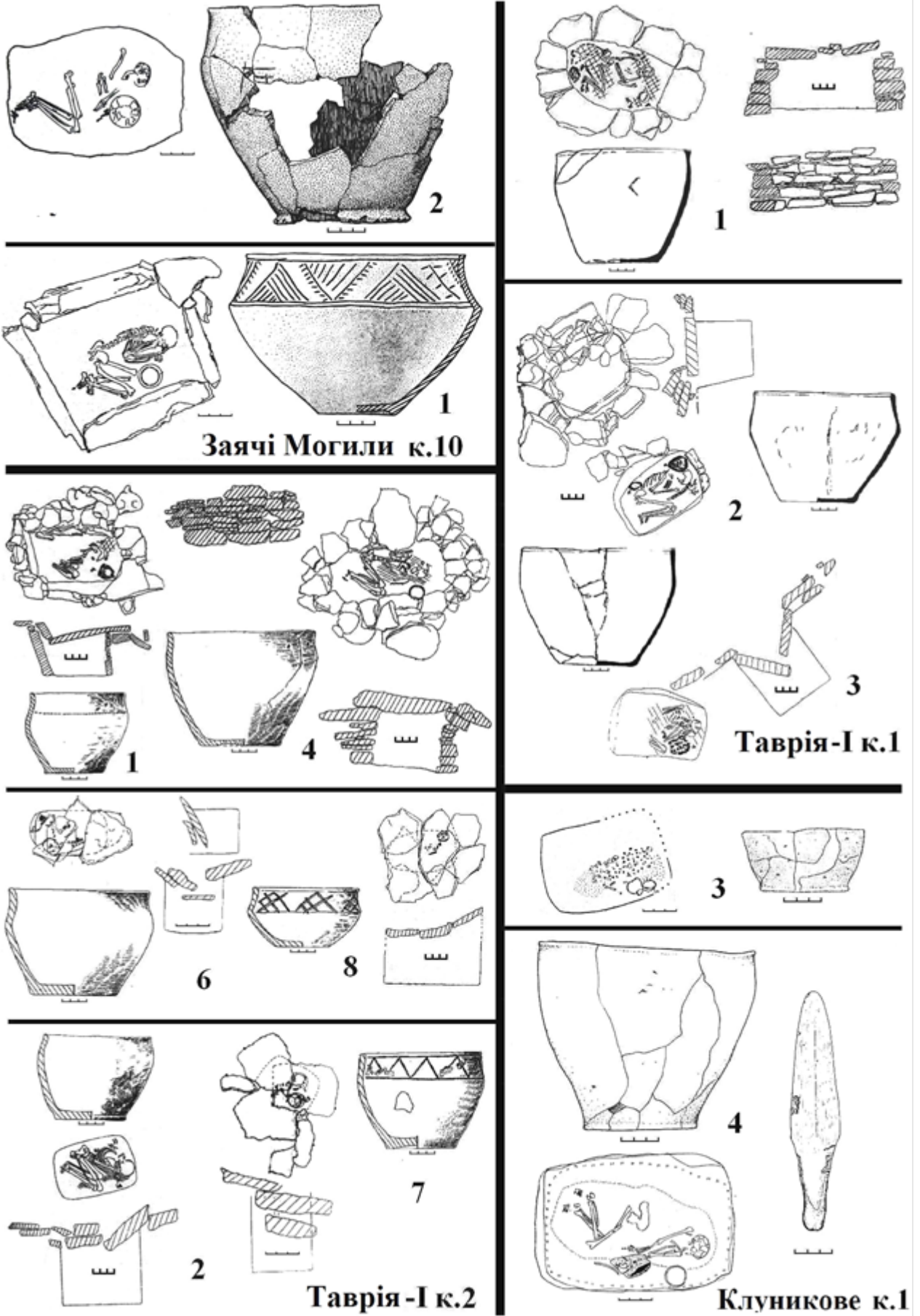

Рис. 46. Стратиграфічні колонки курганів Північного Приазов'я (приклад 2)

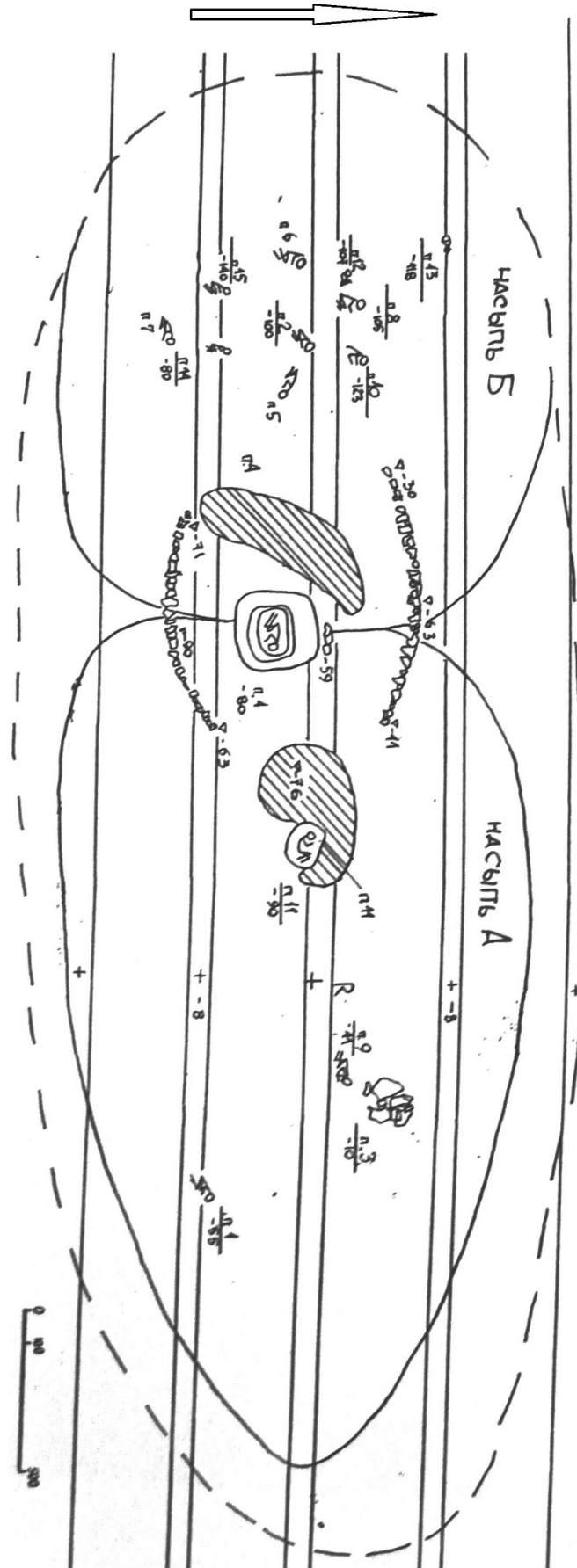

Рис. 48. План кургану 2 біля с. Антонівка («Азов»)

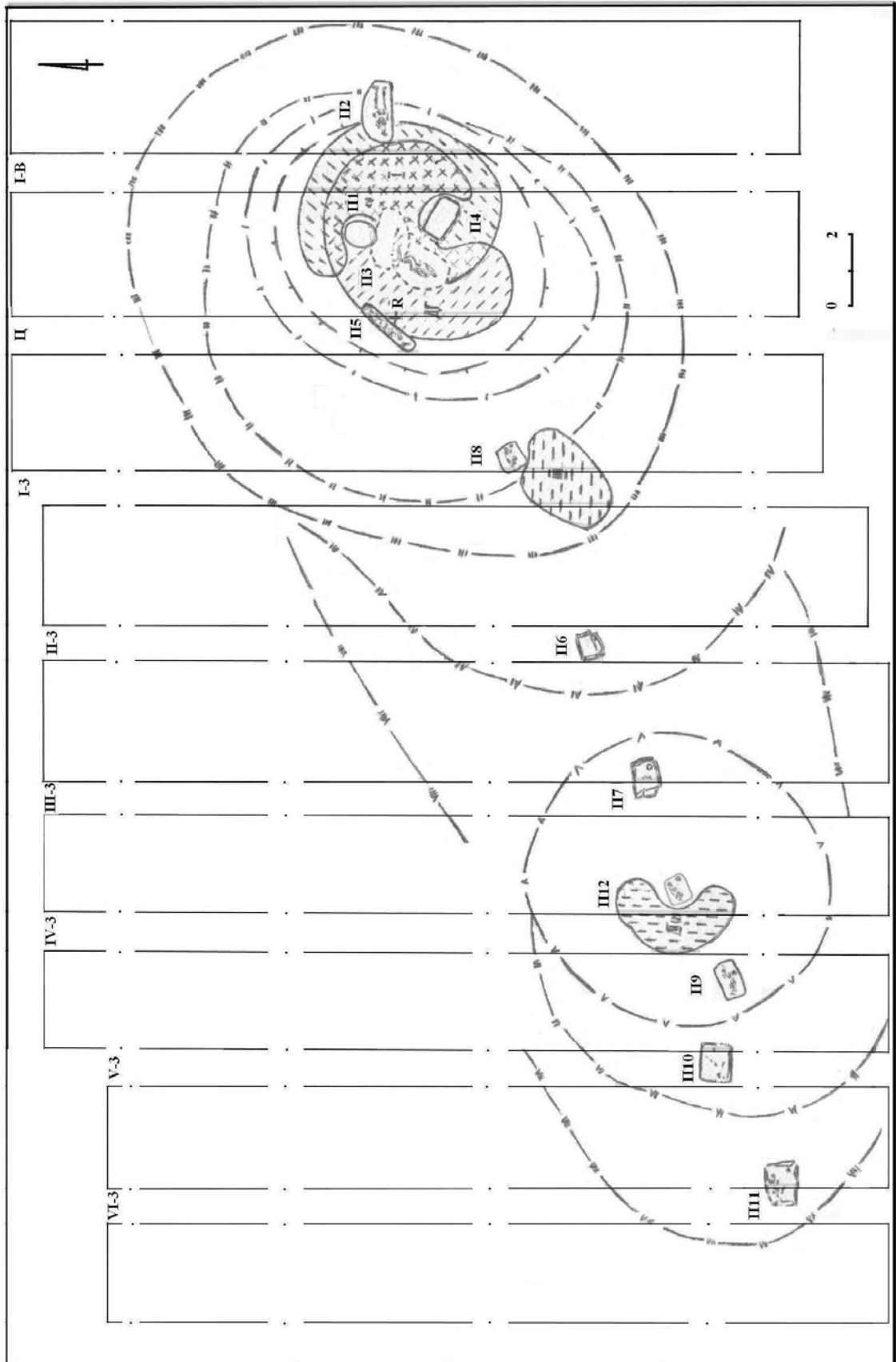

Рис. 49. План довгого кургану 1 біля с. Орловське

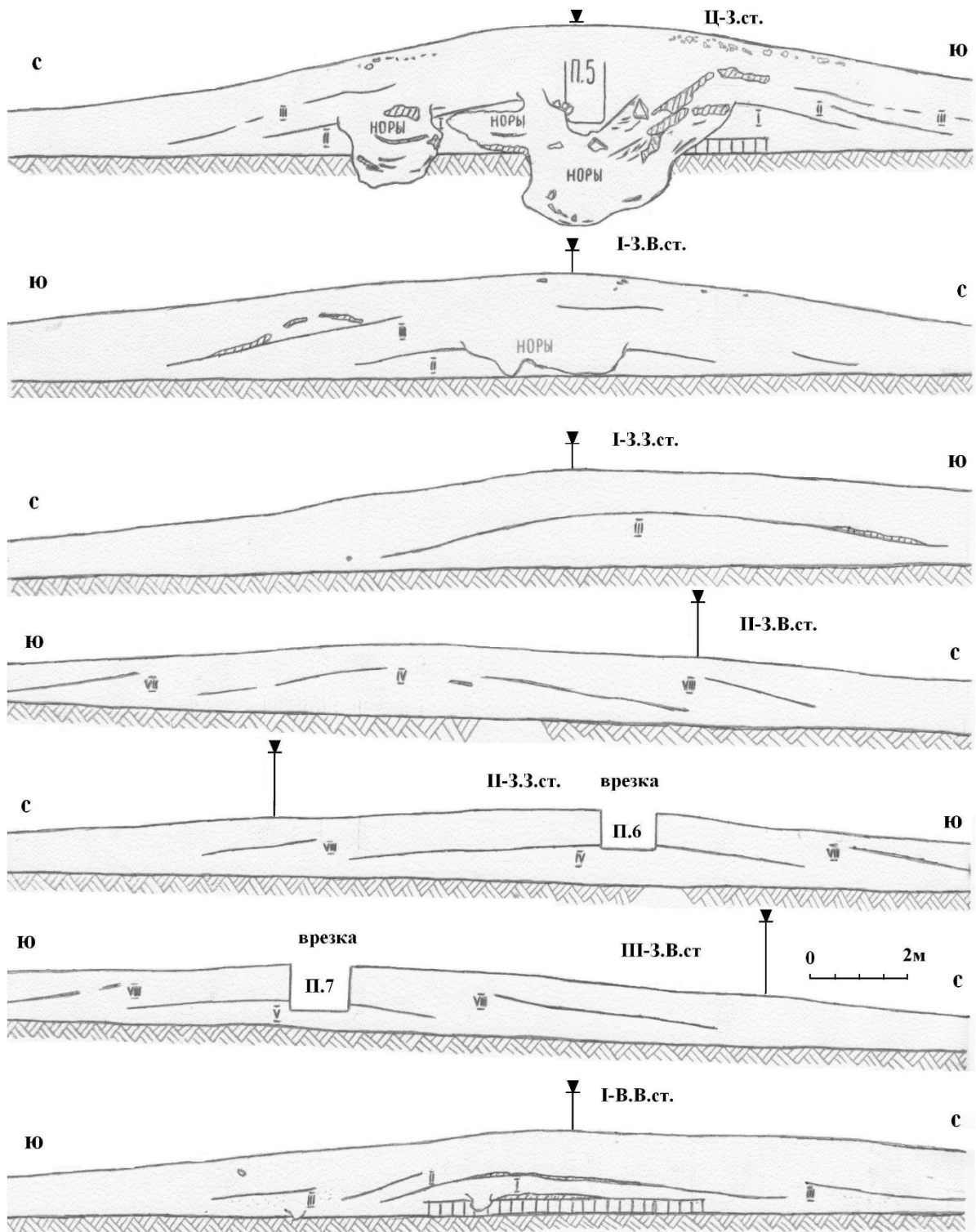

Рис. 50. Стратиграфія довгого кургану 1 біля с. Орловське (1)

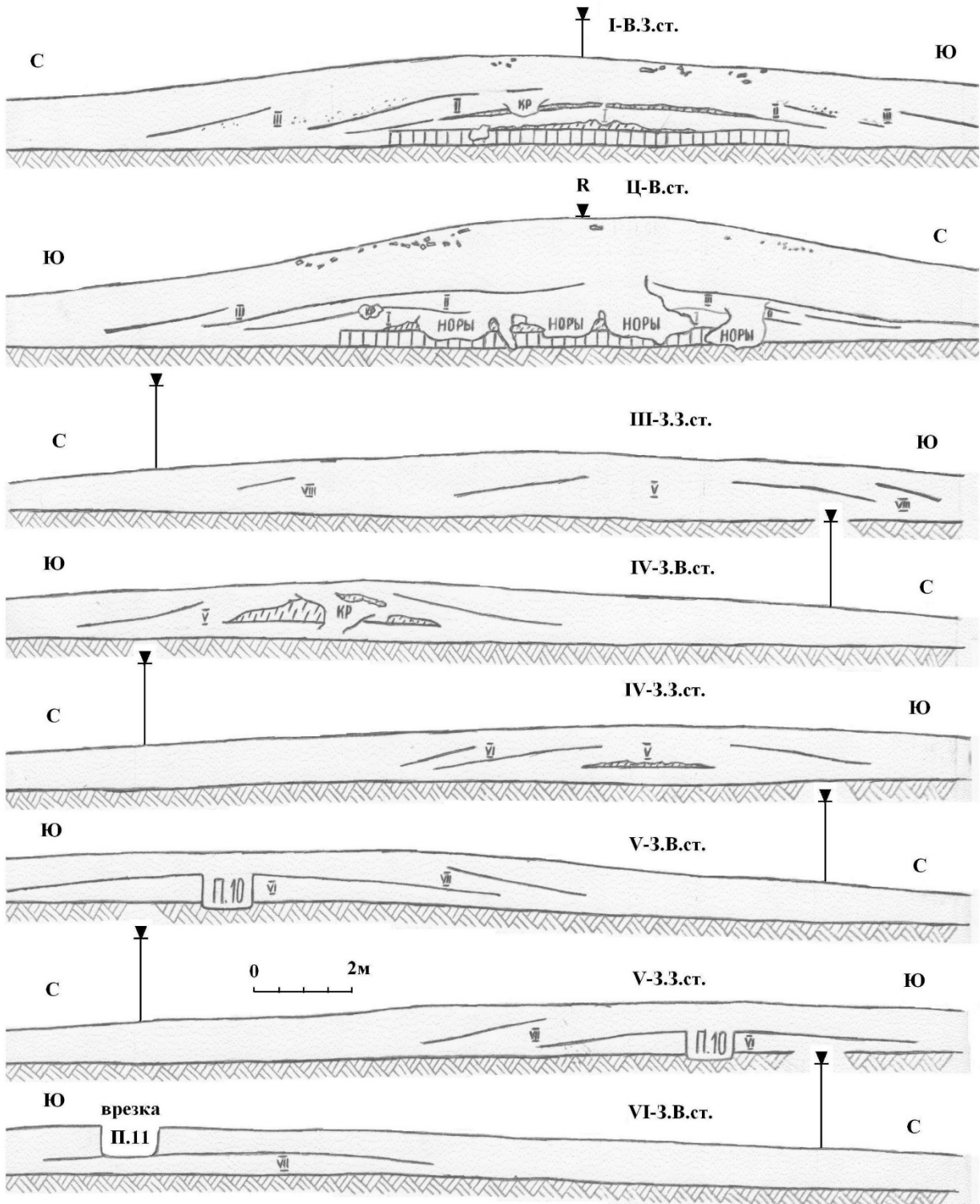

Рис.51. Стратиграфія довгого кургану 1 біля с. Орловське (2)

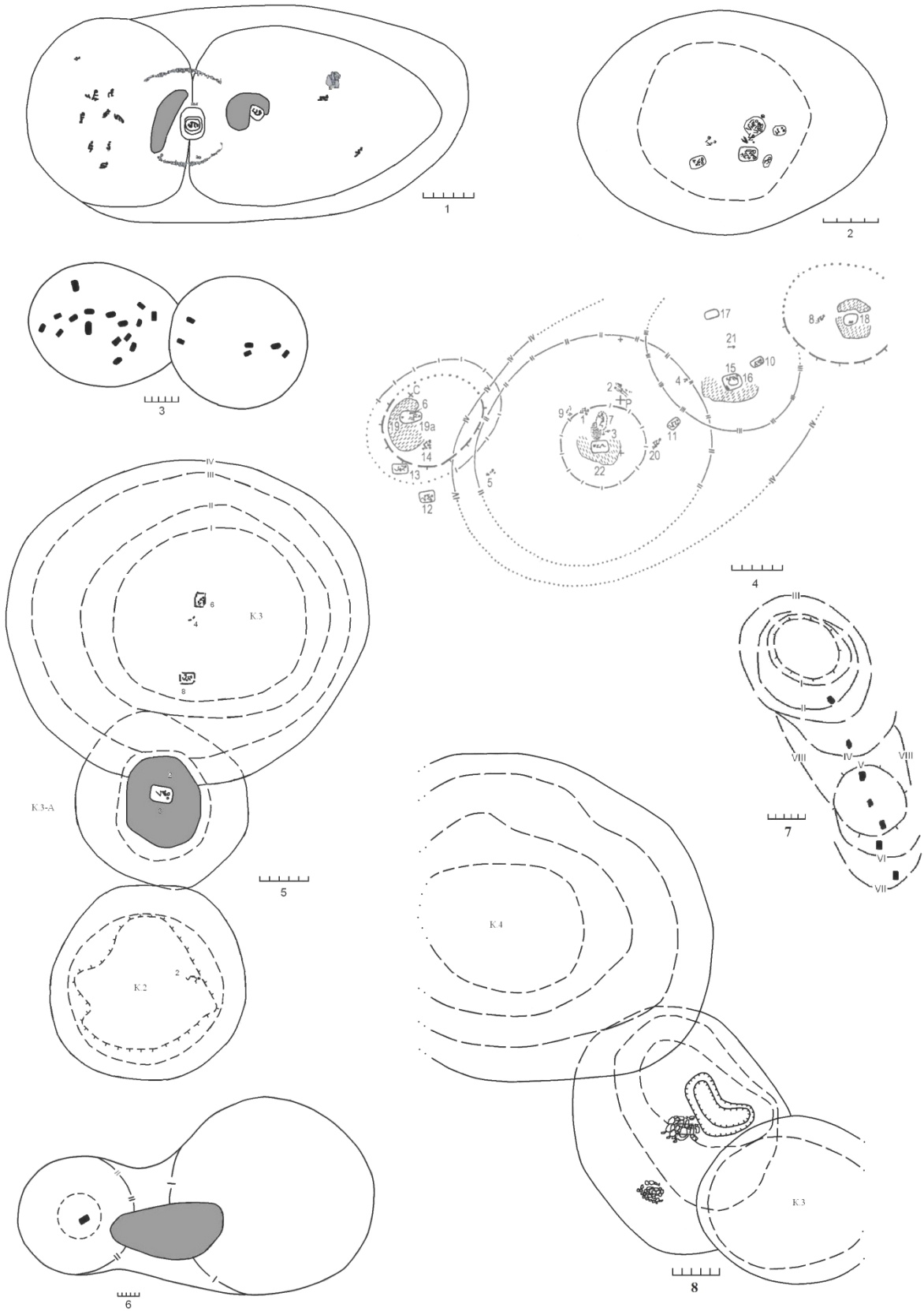

Рис. 52. Курганне будівництво

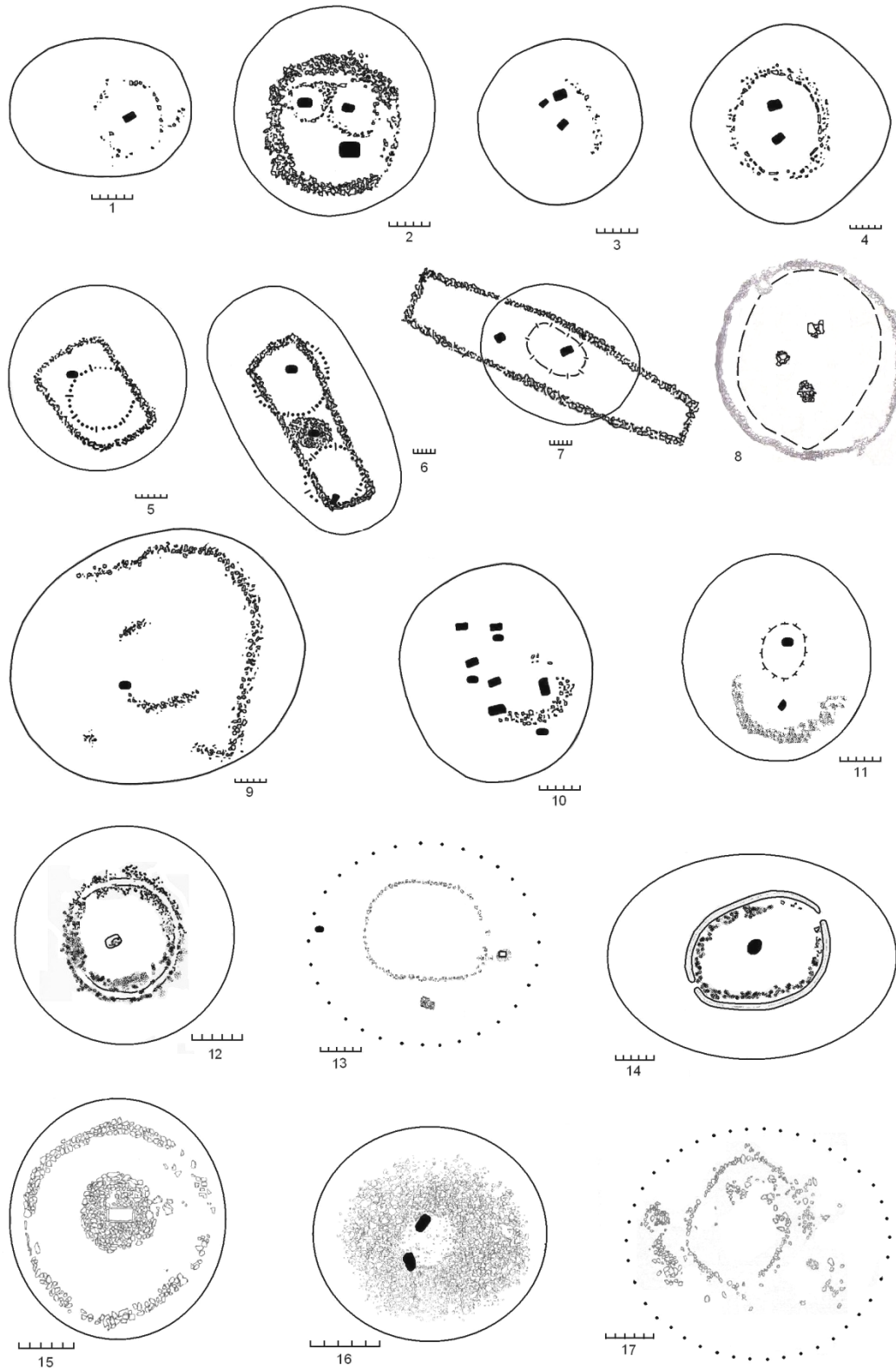

Рис. 54. Кургани з кам'яними конструкціями і ровиками

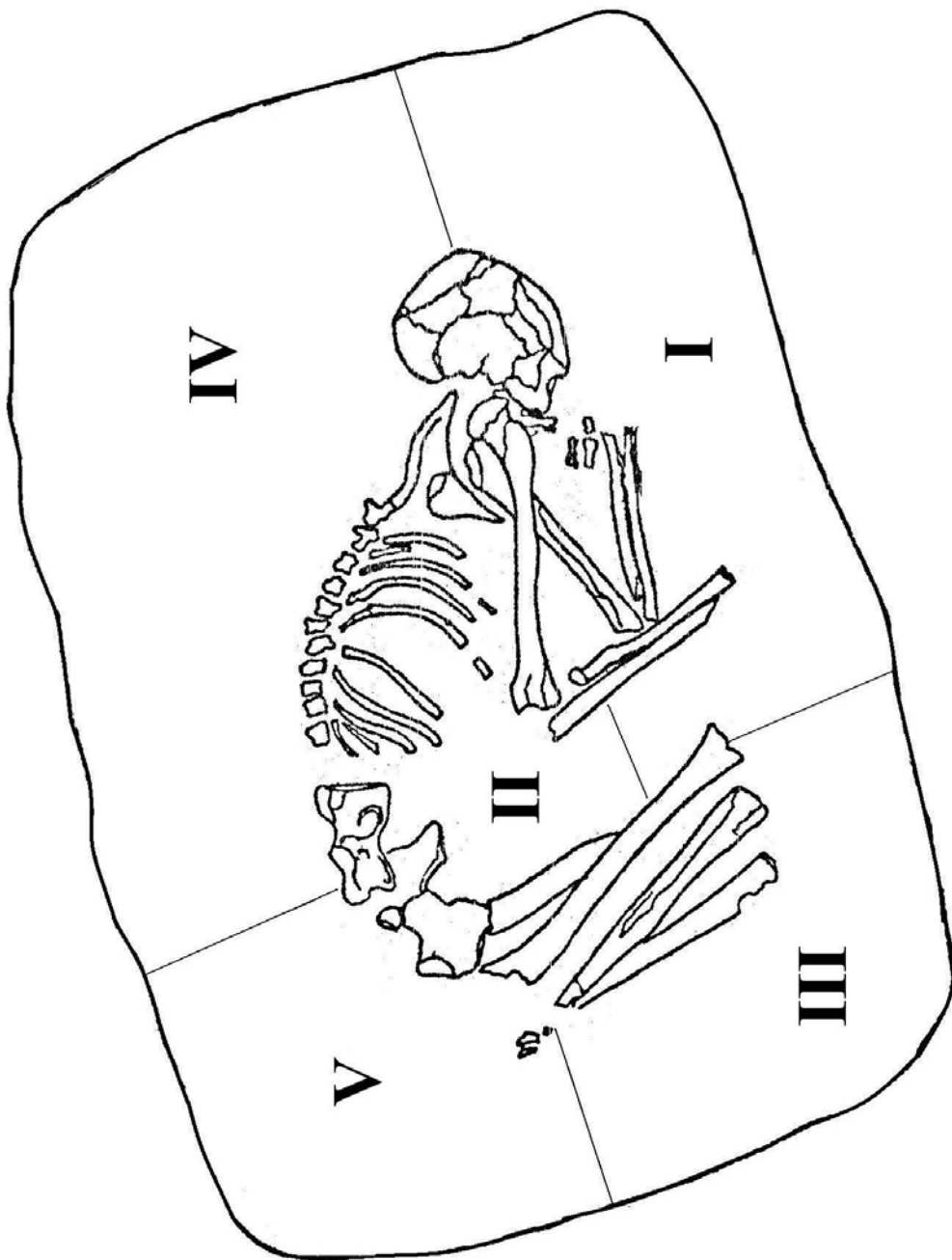

Рис. 55. Схема зонування поховання

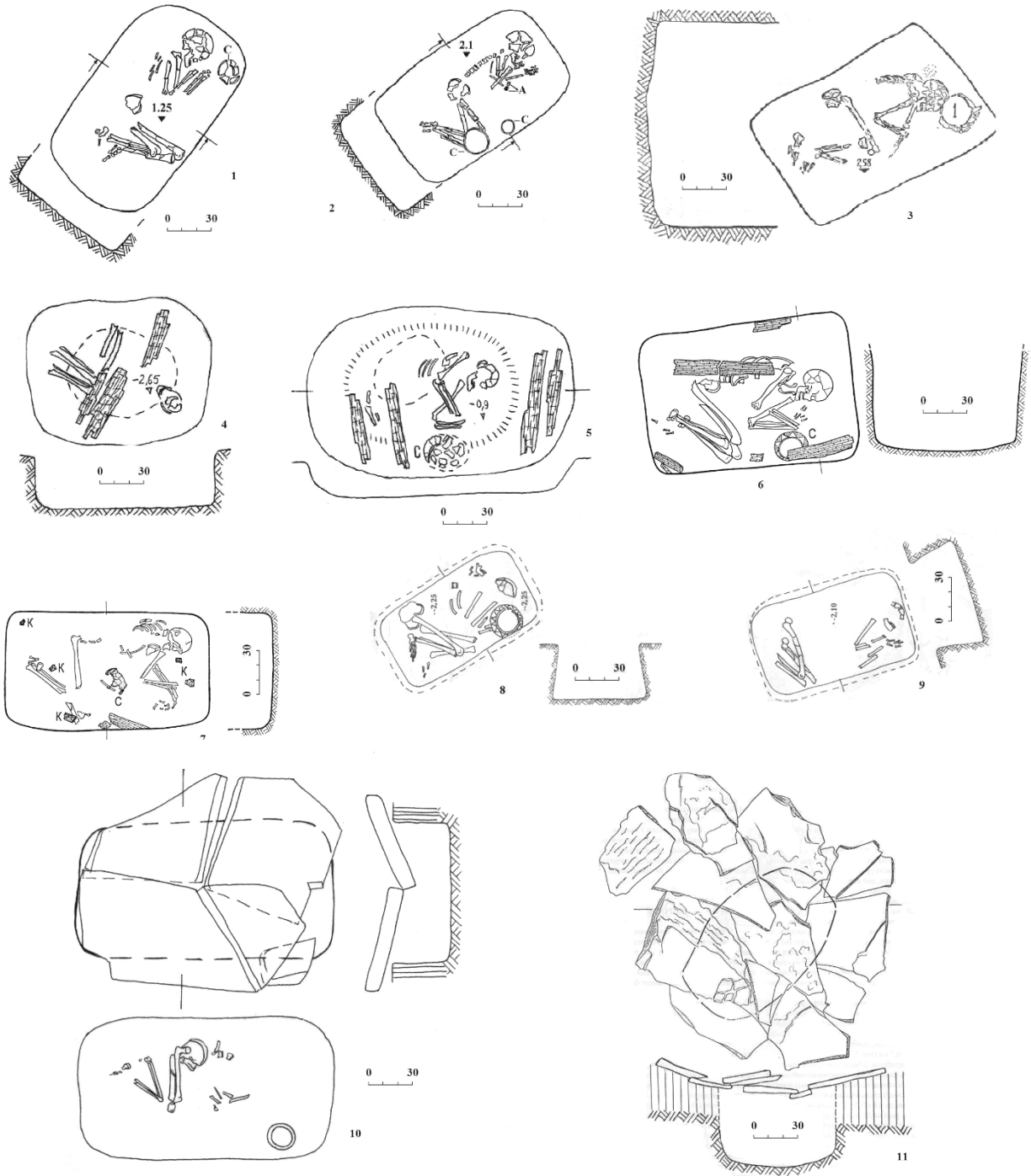

Рис. 56. Похоронения в ямах

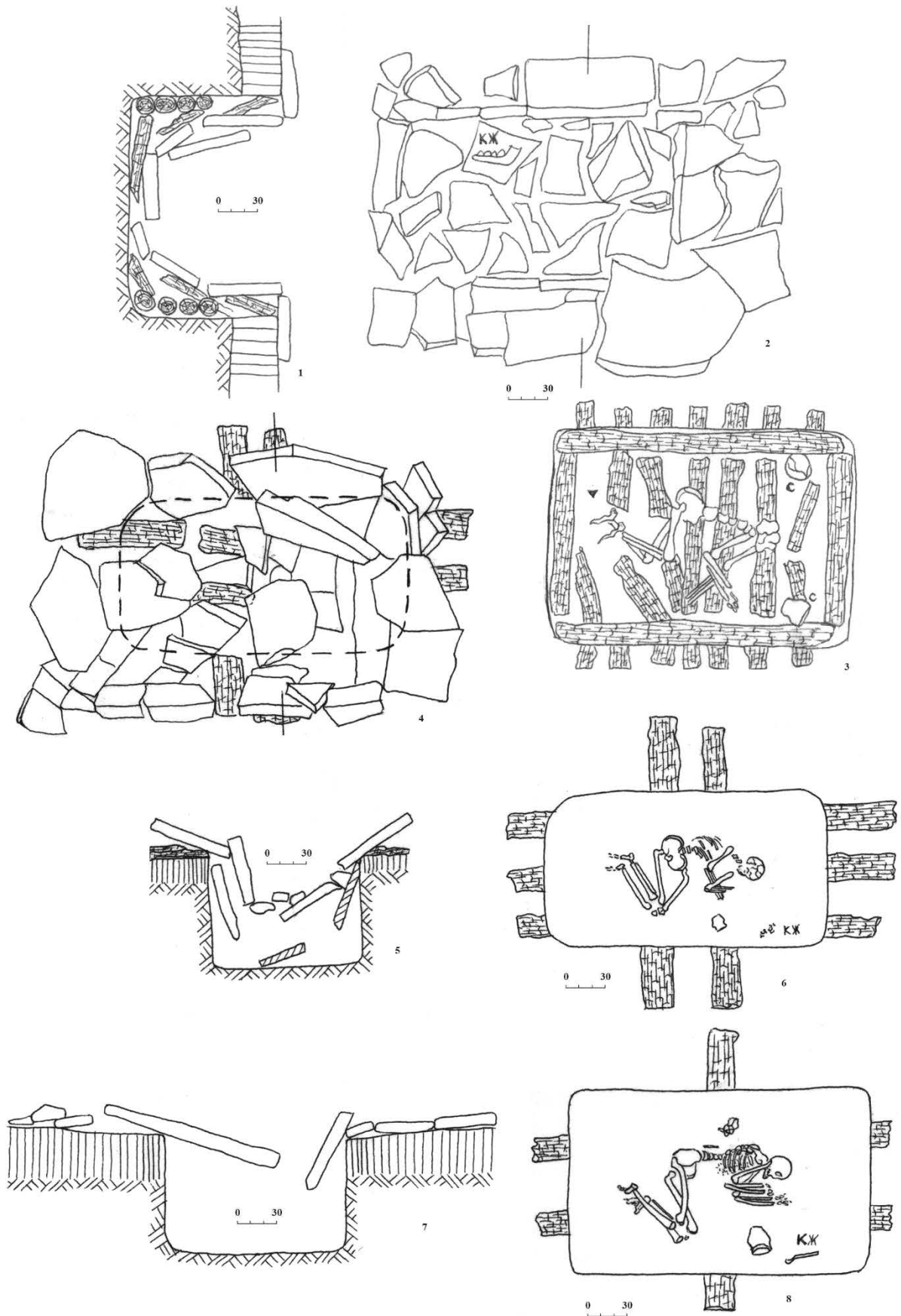

Рис. 57. Поховання в зрубках і ямах з дерев'яним перекриттям

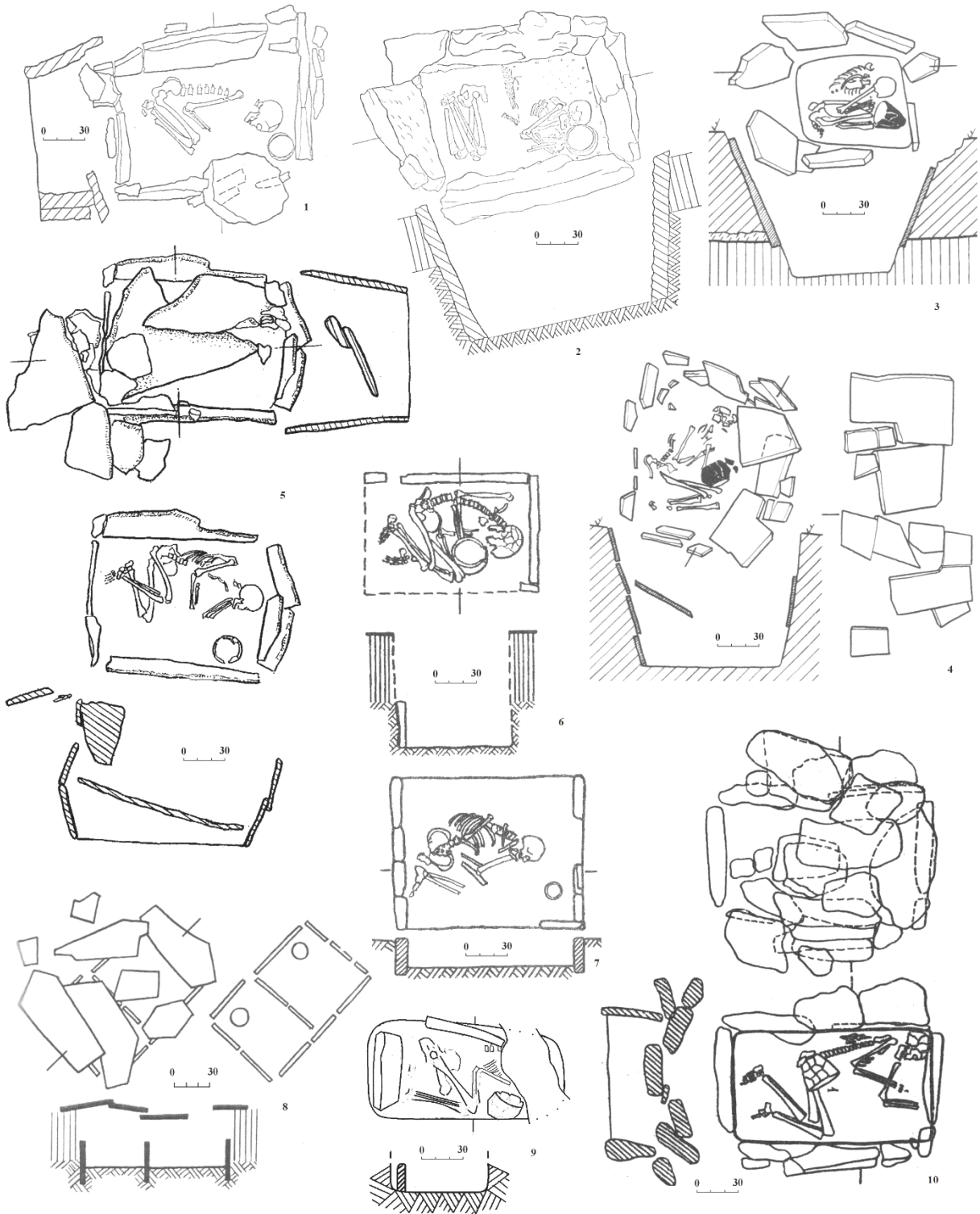

Рис. 58. Поховання в кам'яних скринях I групи

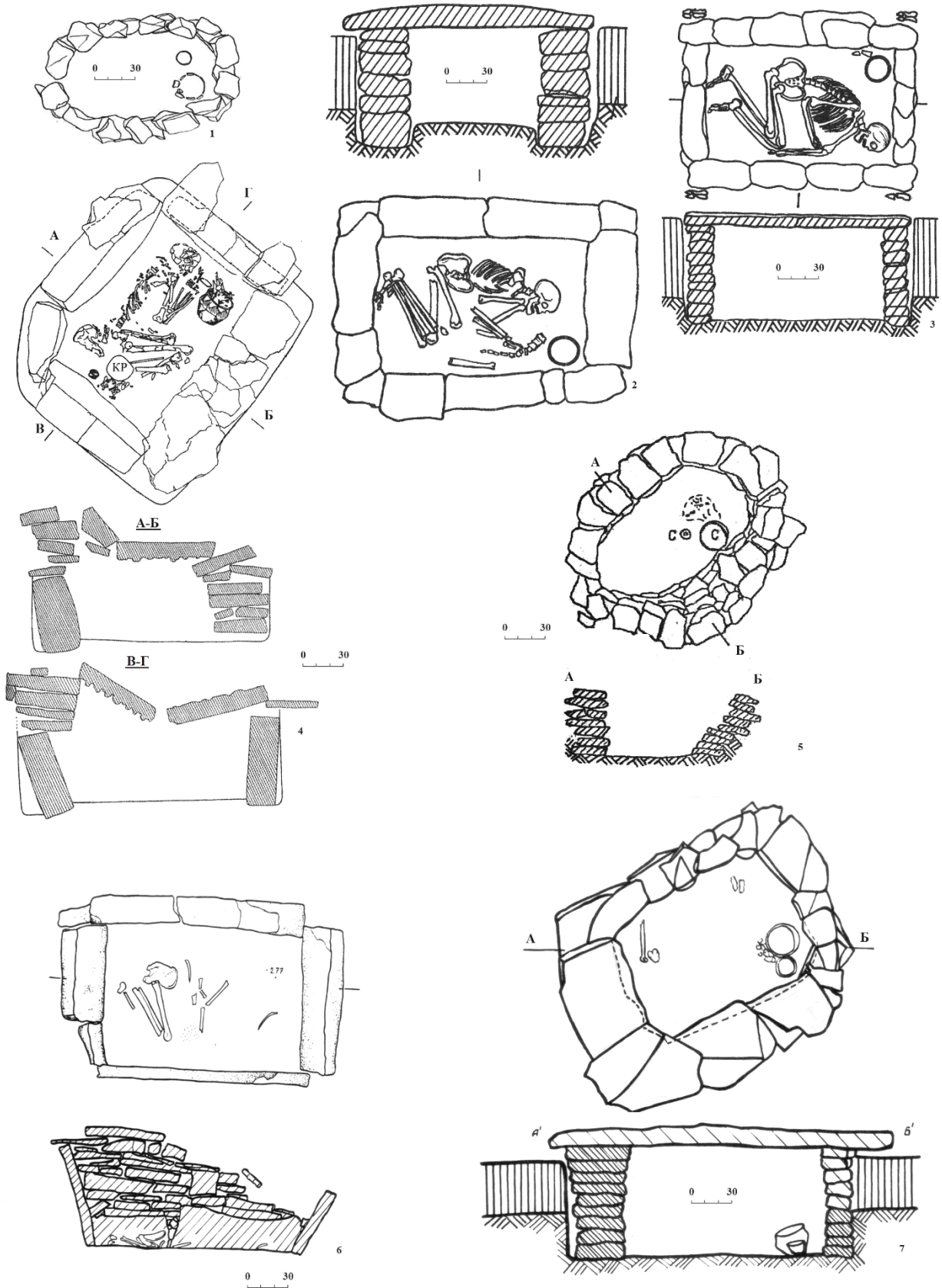

Рис. 59. Поховання в кам'яних скринях II-III групи

Рис. 60. Новоселівка. Грунтовий могильник

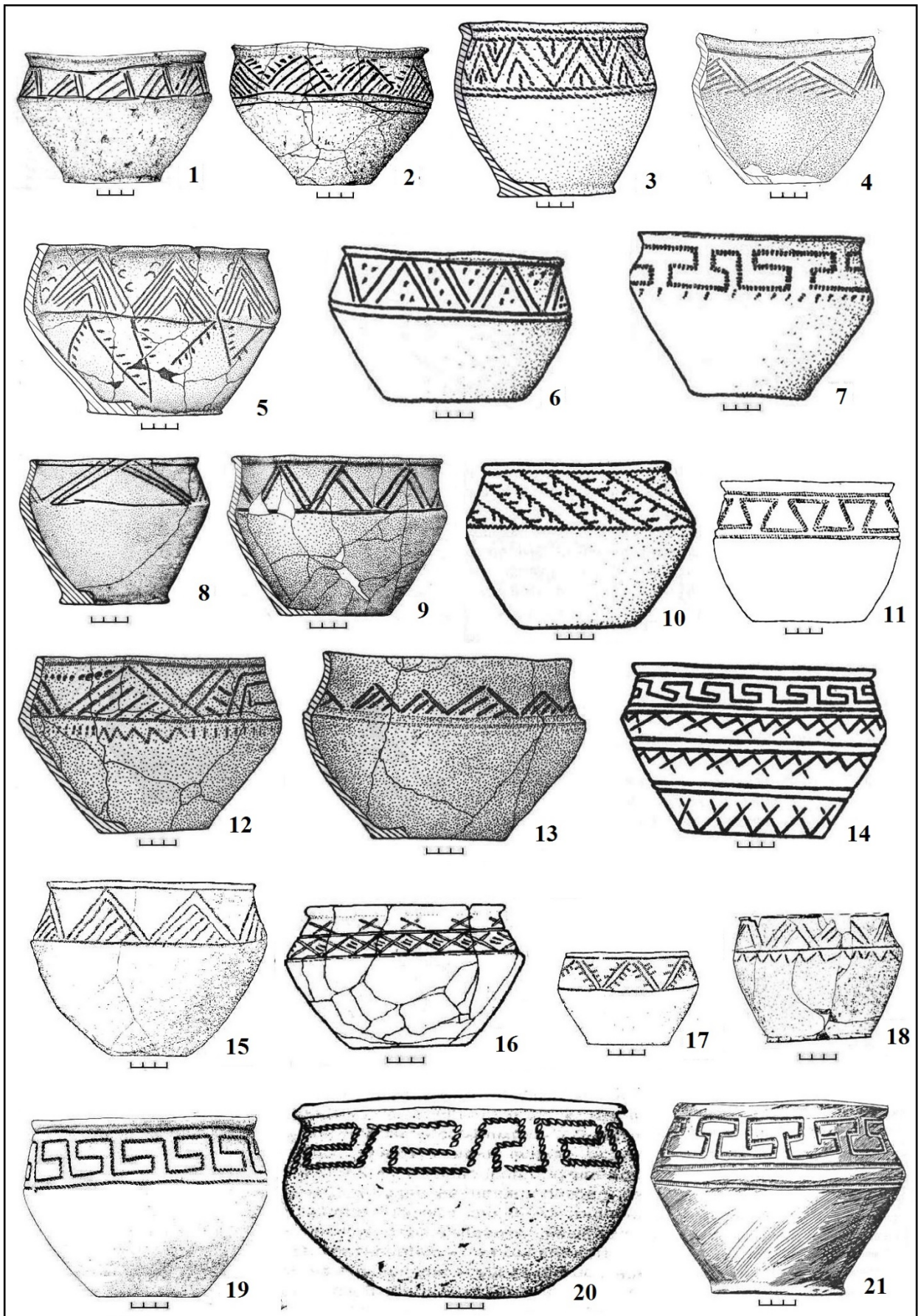

Рис. 61. Кераміка з поховань зрубної культури

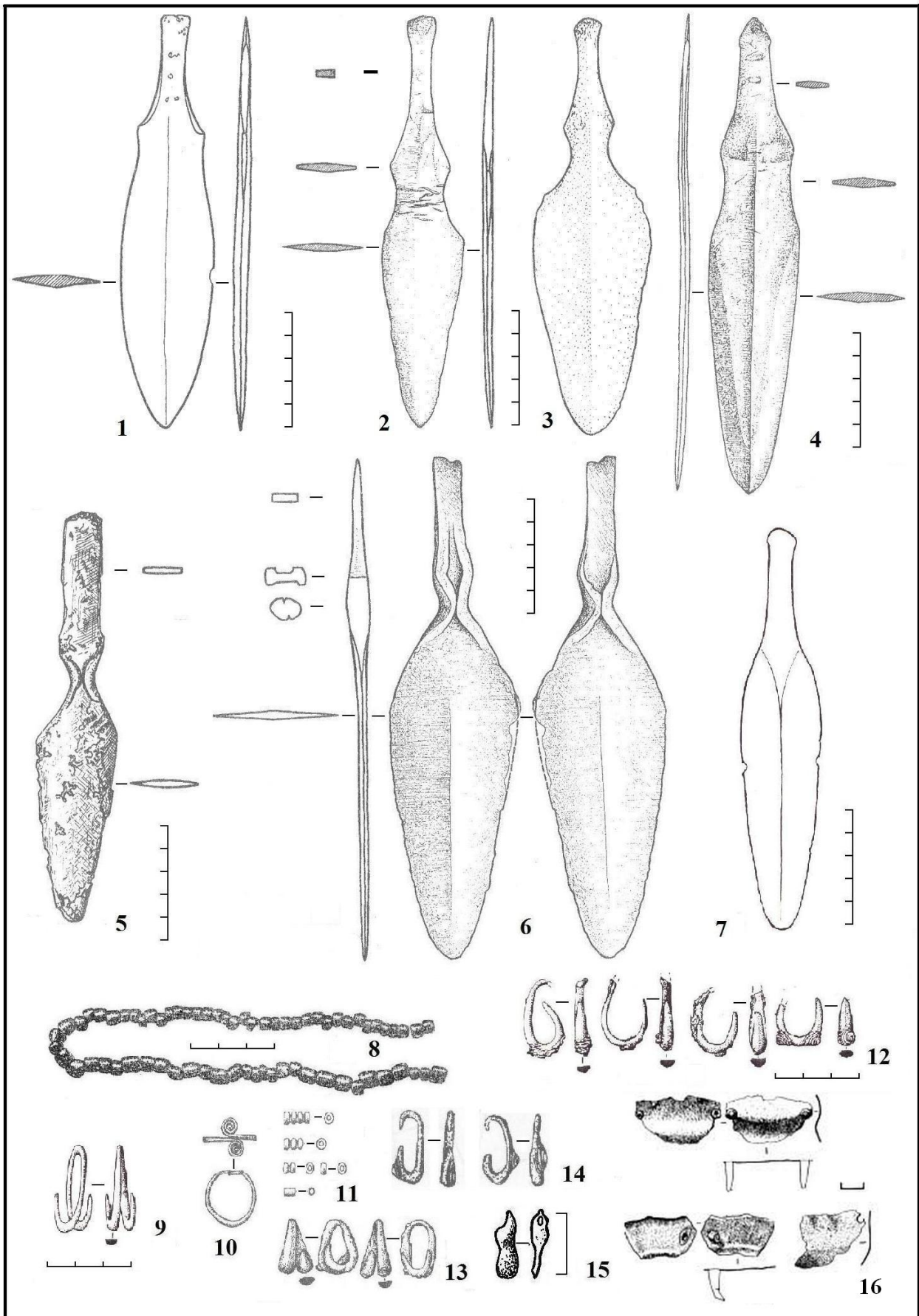

Рис. 62. Вироби з бронзи

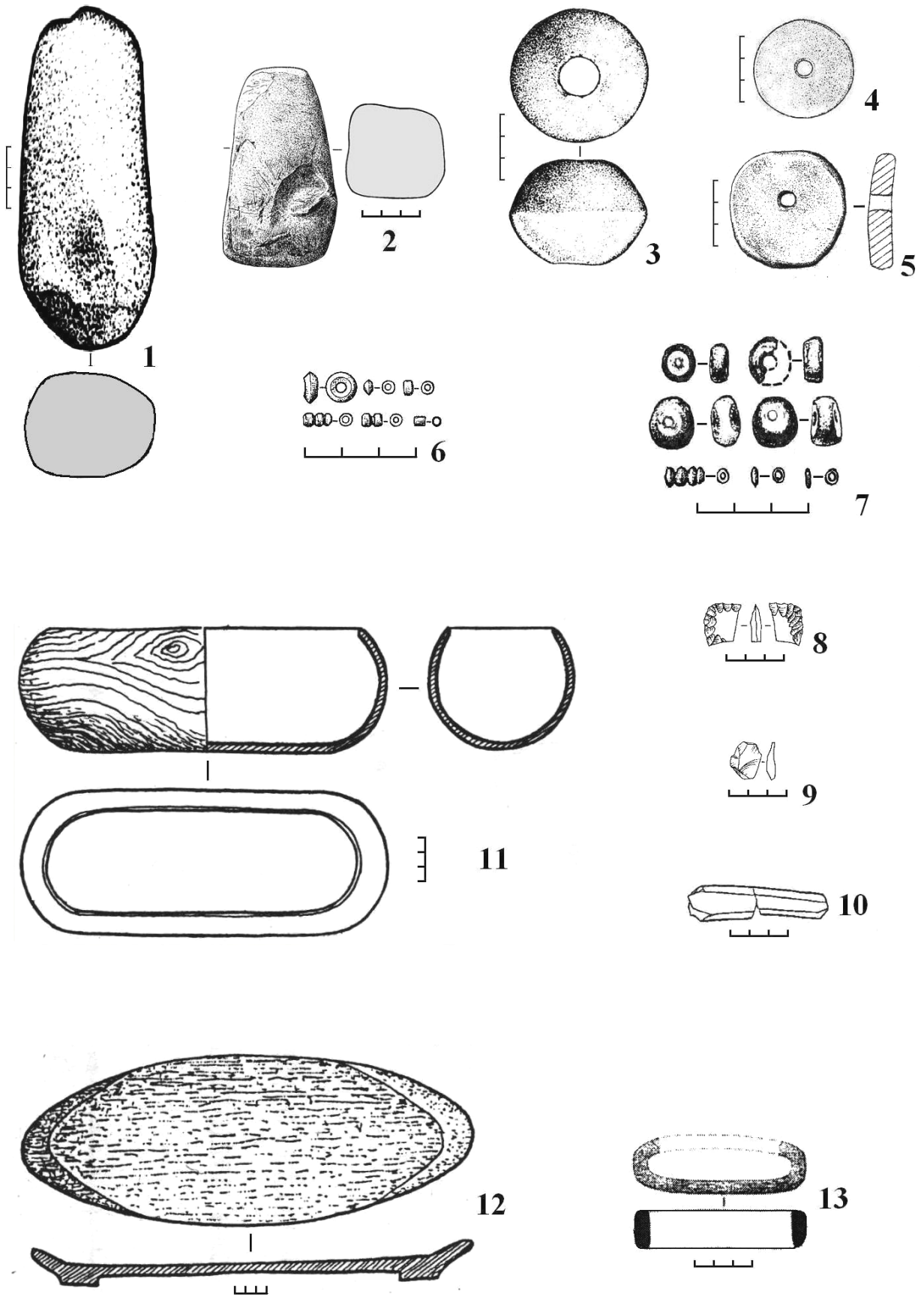

Рис. 63. Вироби з каменю та деревини

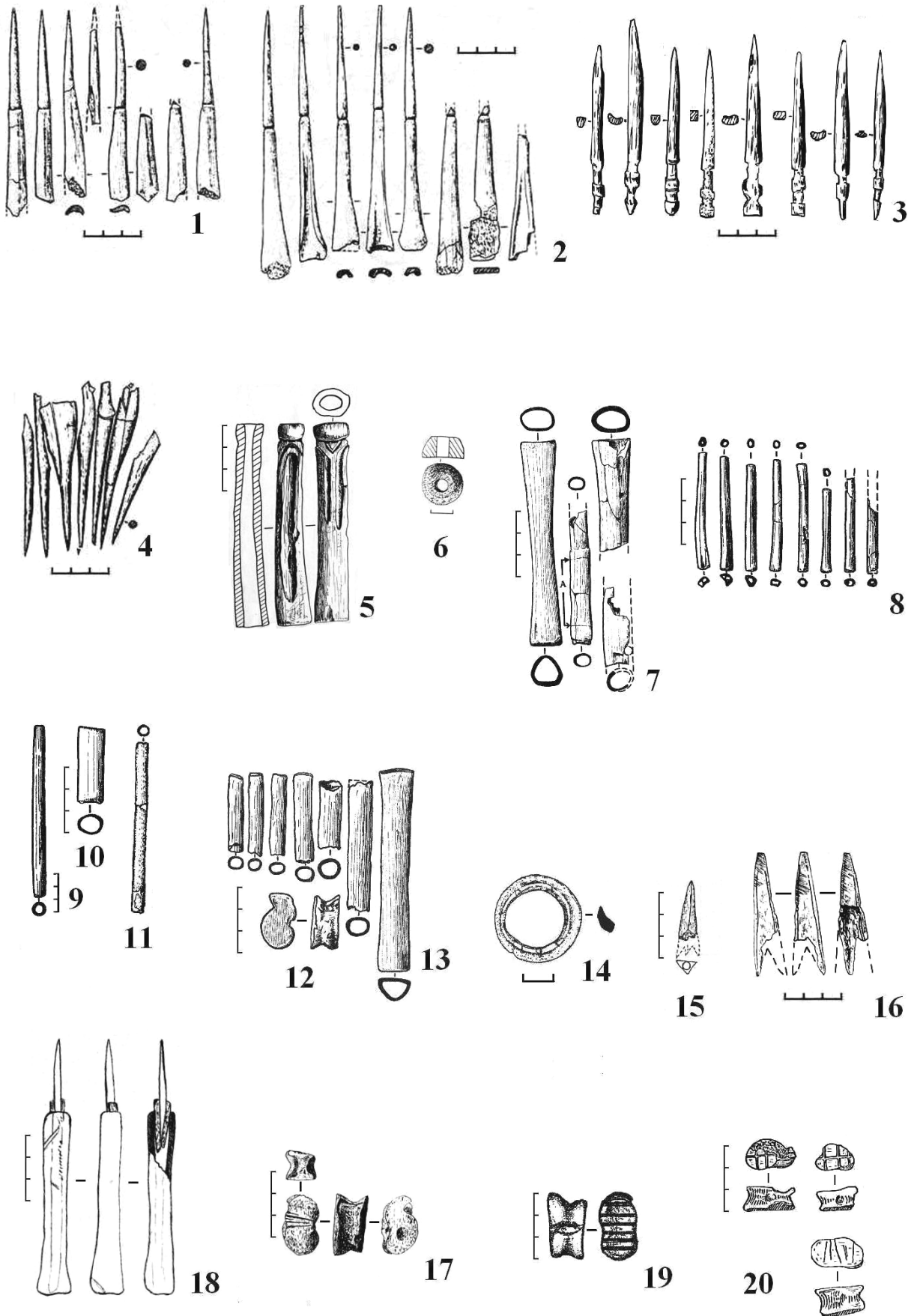

Рис. 64. Вироби з кістки

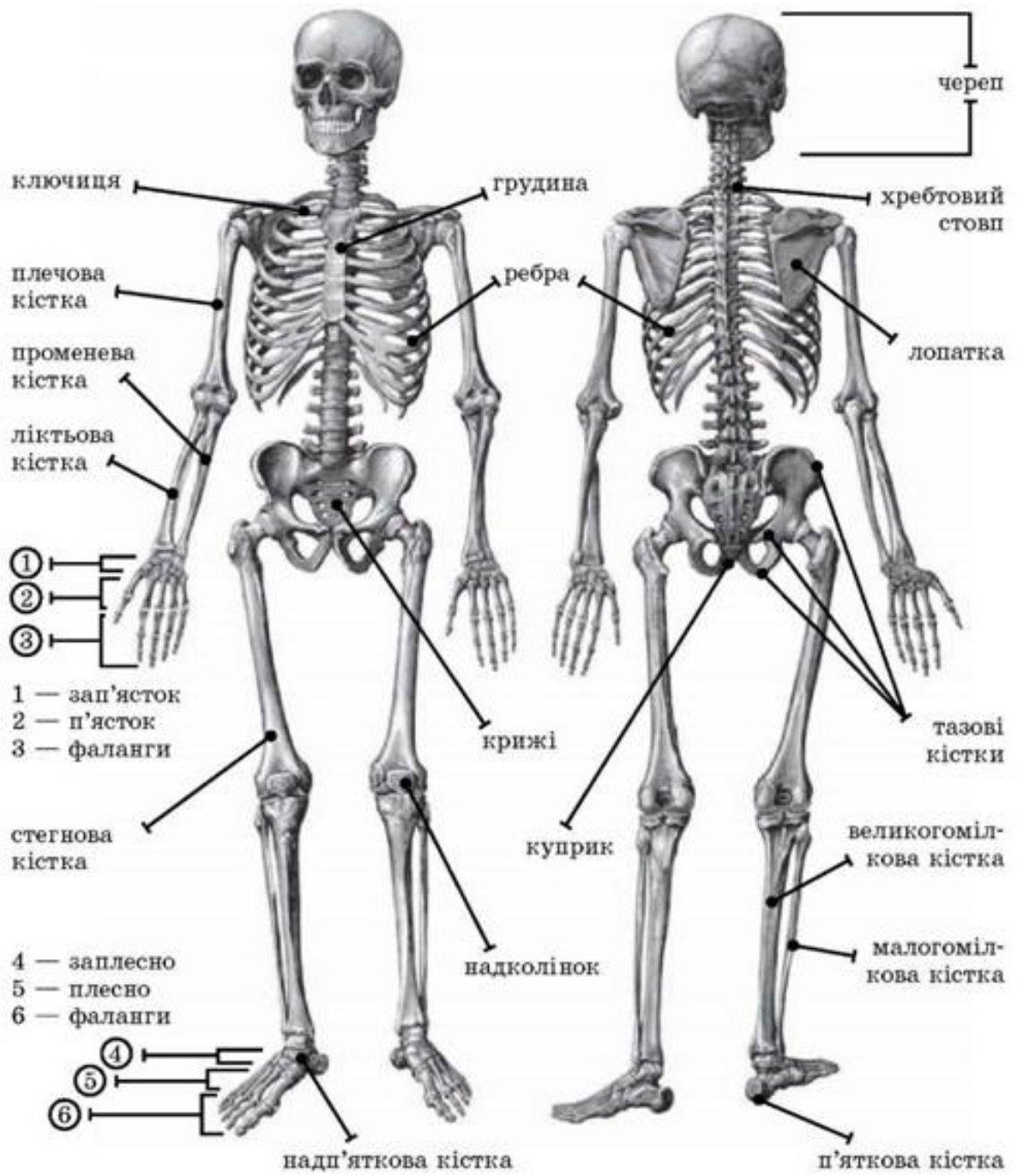

Рис. 65. Загальна будова скелету людини

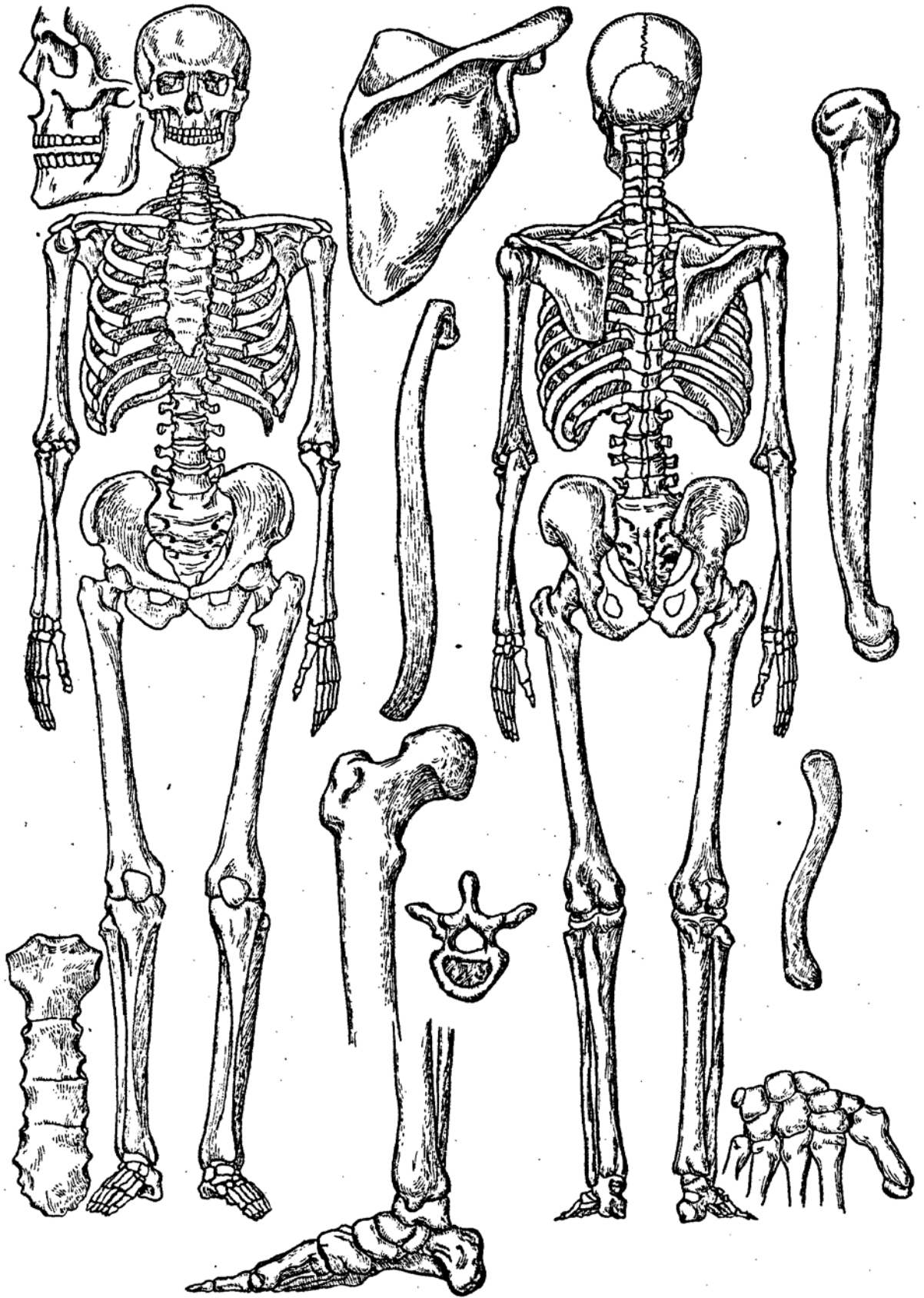

Рис. 66. Графічне зображення скелету людини

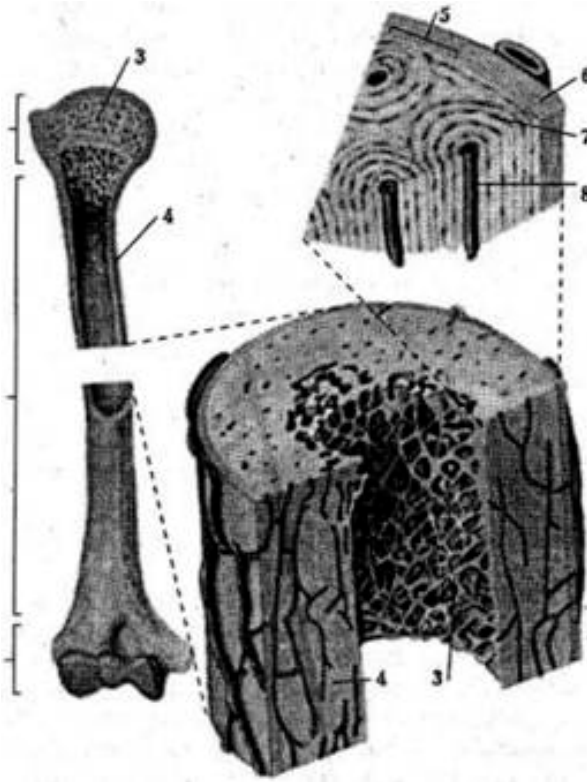

Рис. Будова трубчастої кістки:

1 – епіфіз, 2 – тіло (діафіз), 3 – губчаста речовина, 4 – компактна речовина, 5 – остеон, 6 – окістя, 7 – кісткові пластинки остеона, 8 – центральний канал остеона з кровоносною судиною.

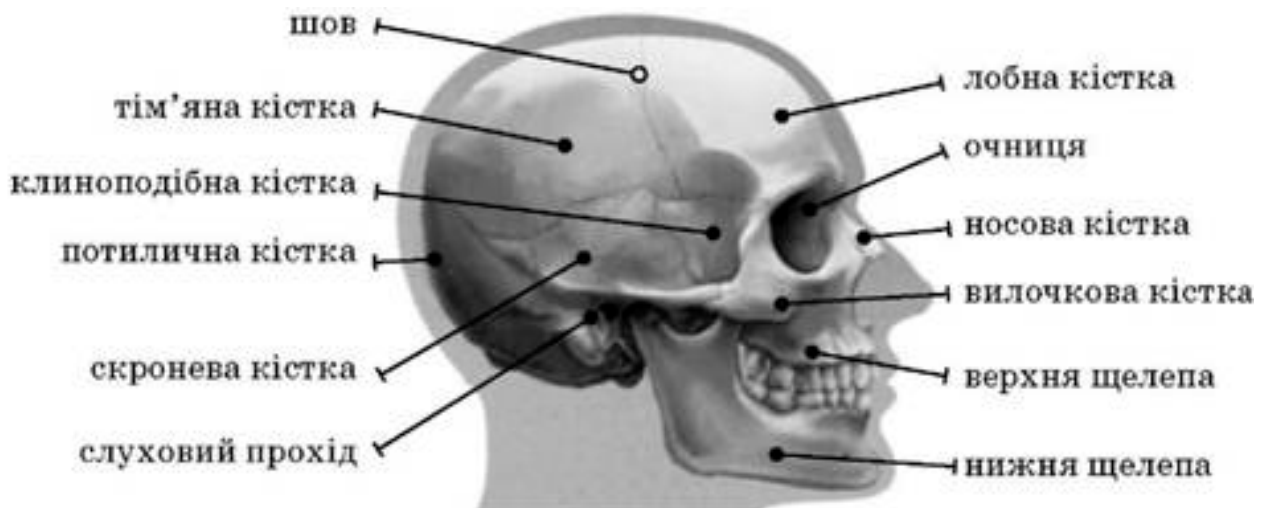

Рис. 67. Скелет голови (череп)

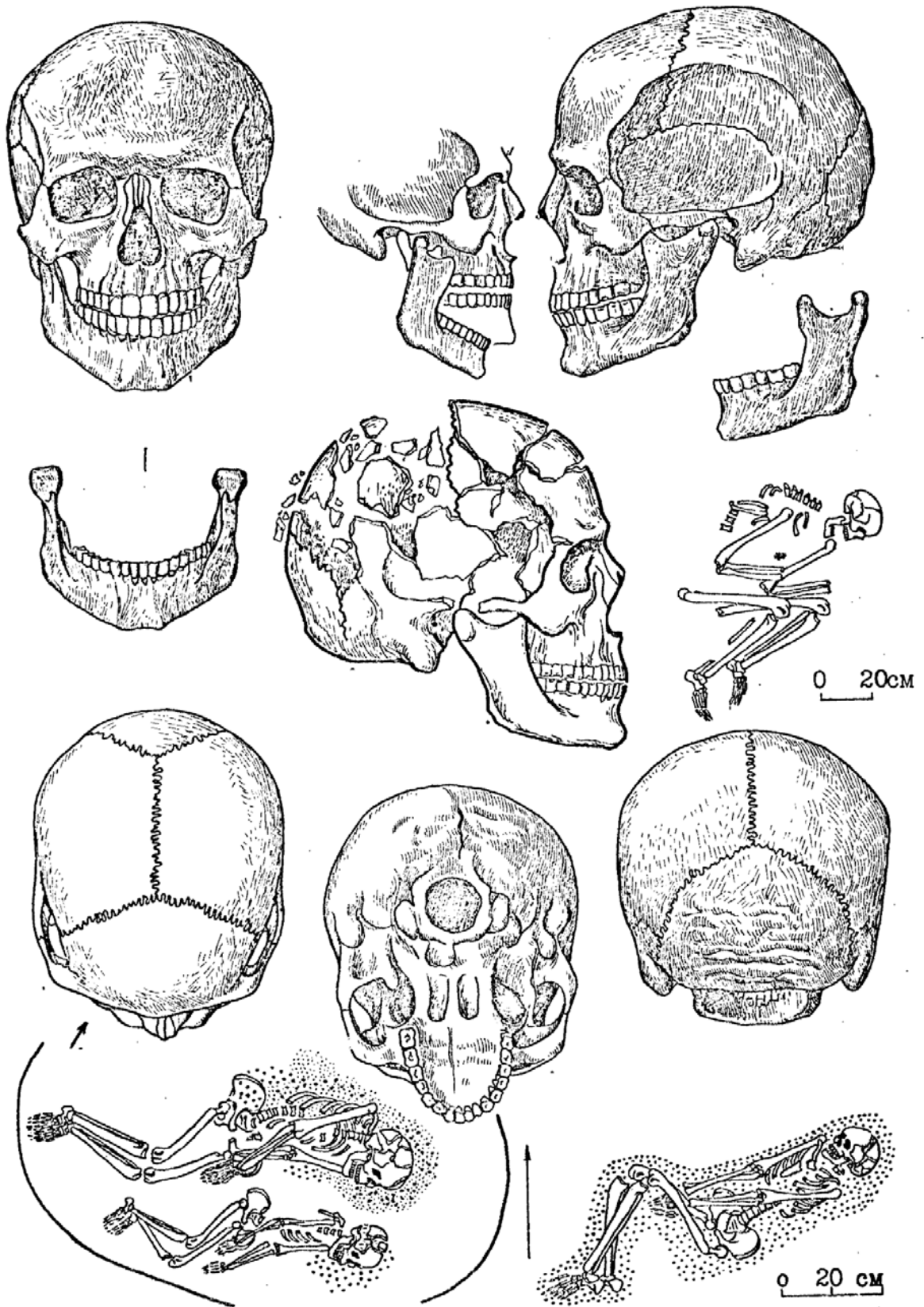

Рис. 68. Кістки черепа

Рис. Будова хребців.

Рис. 69. З'єднання кісток грудної клітки

Рис. 70. Відділи хребта

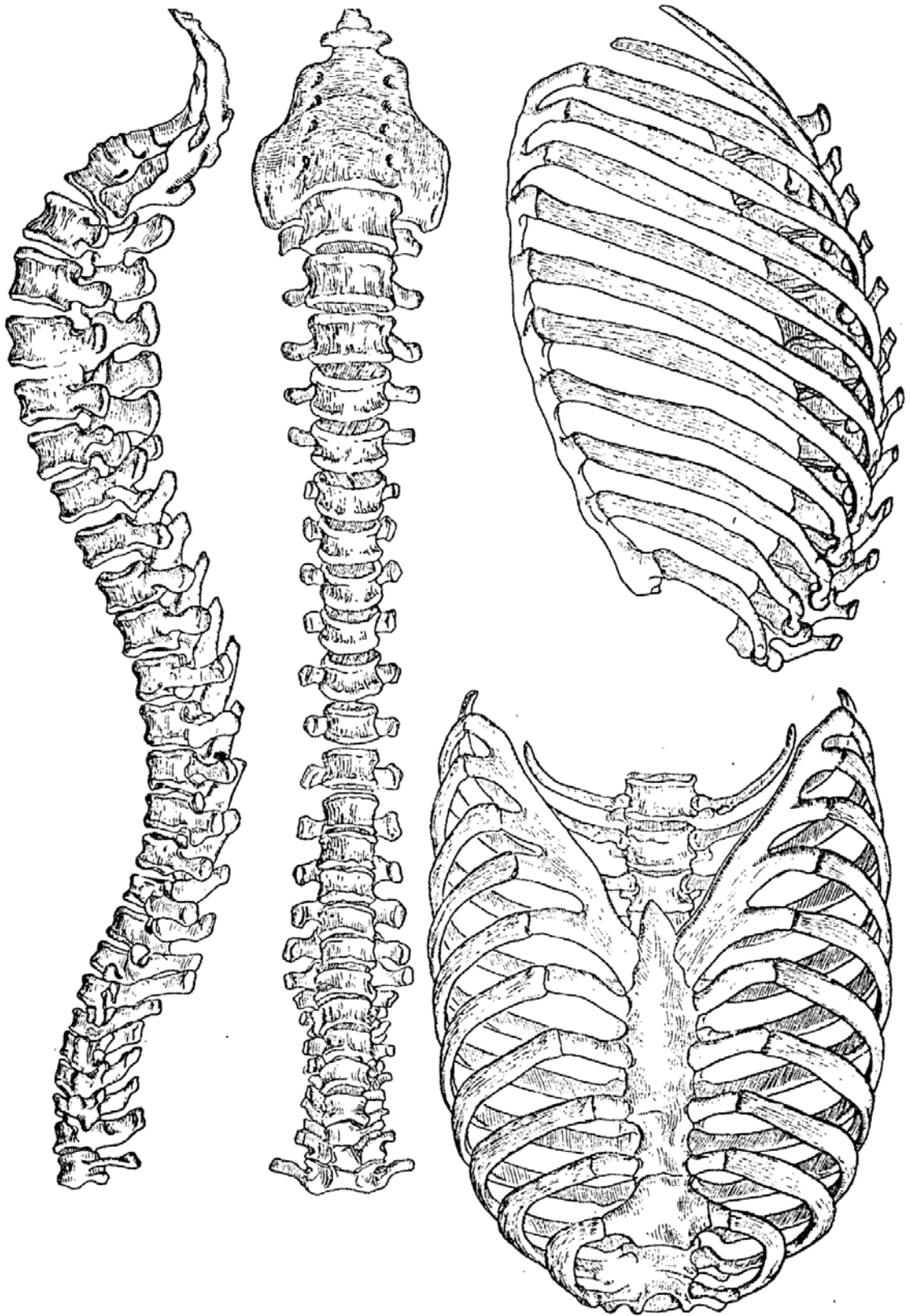

Рис. 71. Грудна клітина. Хребет

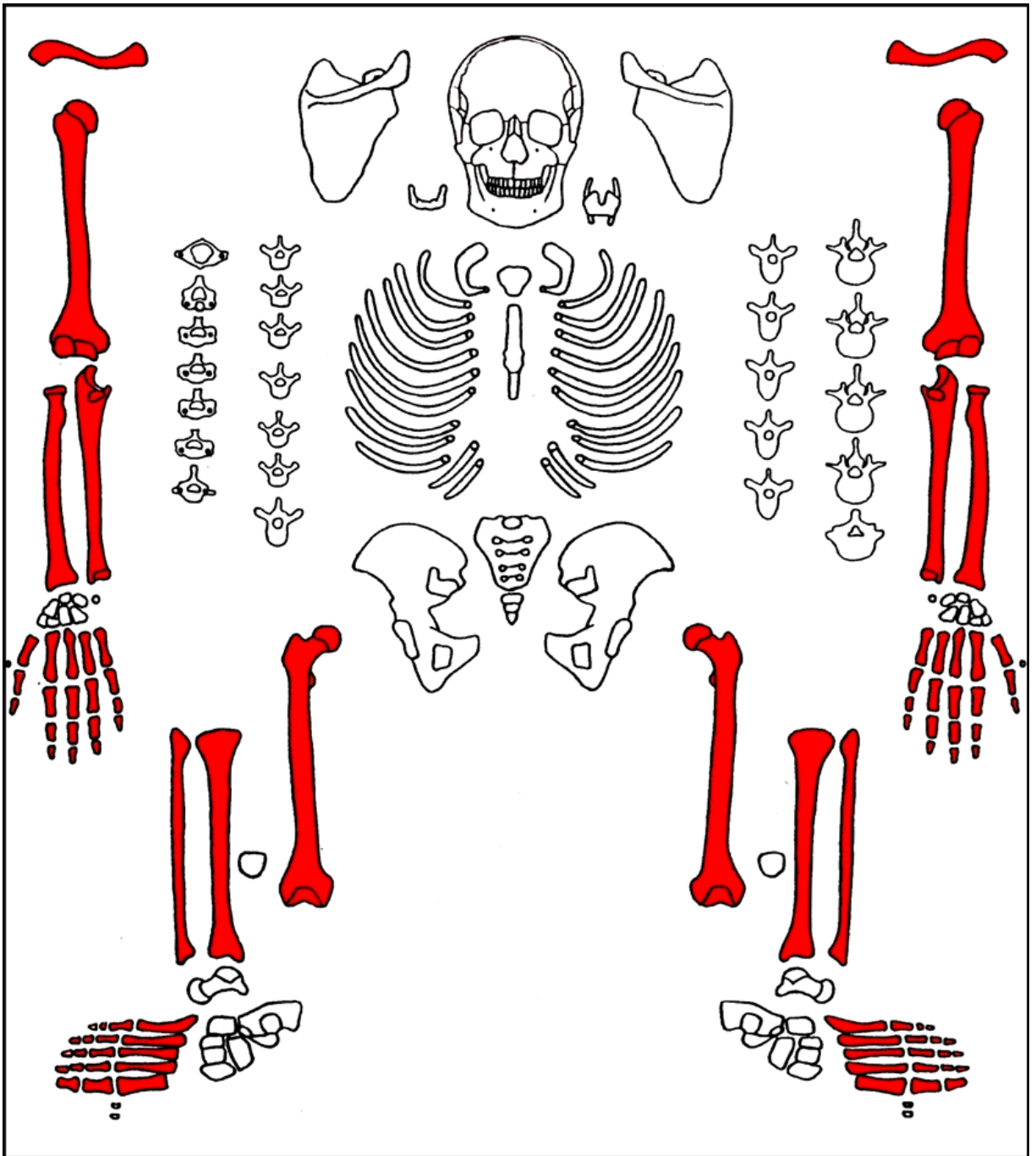

Рис. 72. Трубчаті кістки

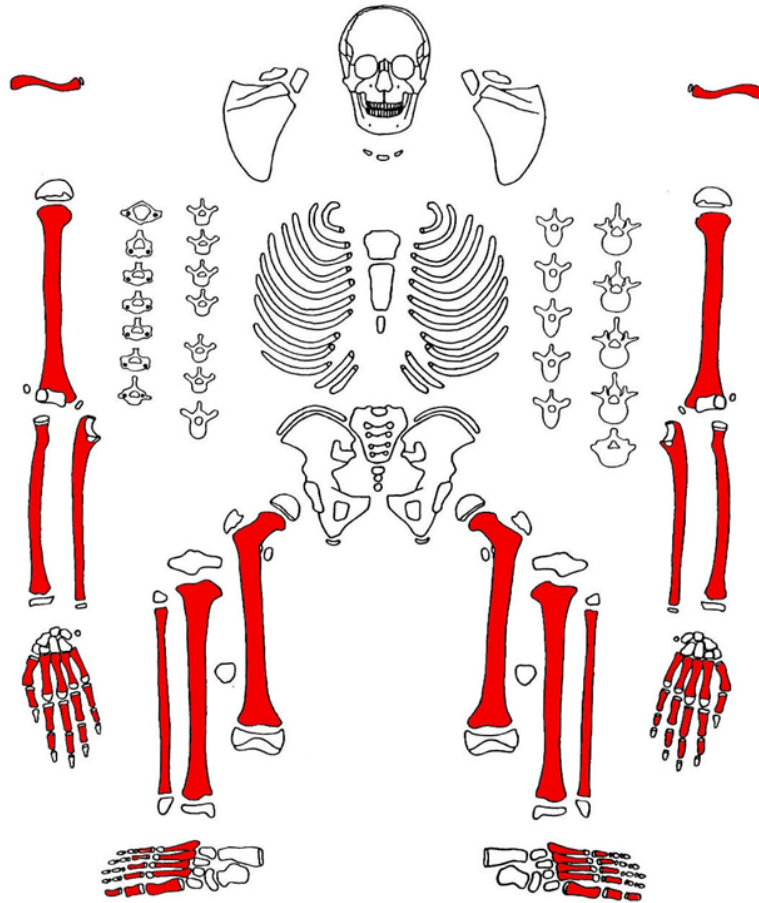

Рис. 73. Будова трубчатих кісток: діяфізи

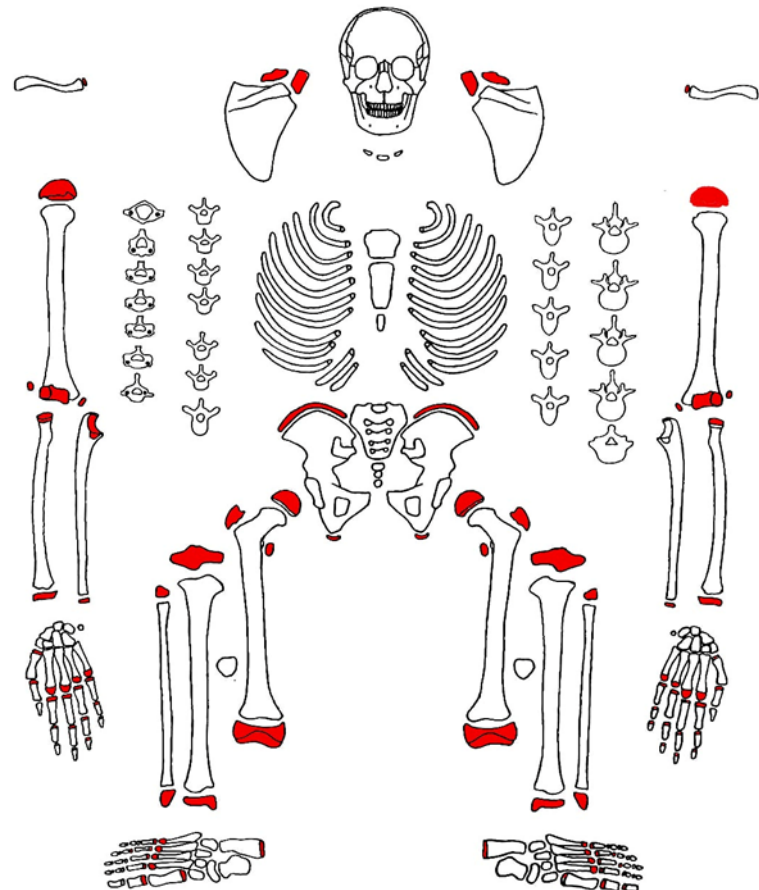

Рис. 74. Будова трубчатих кісток: епіфізи

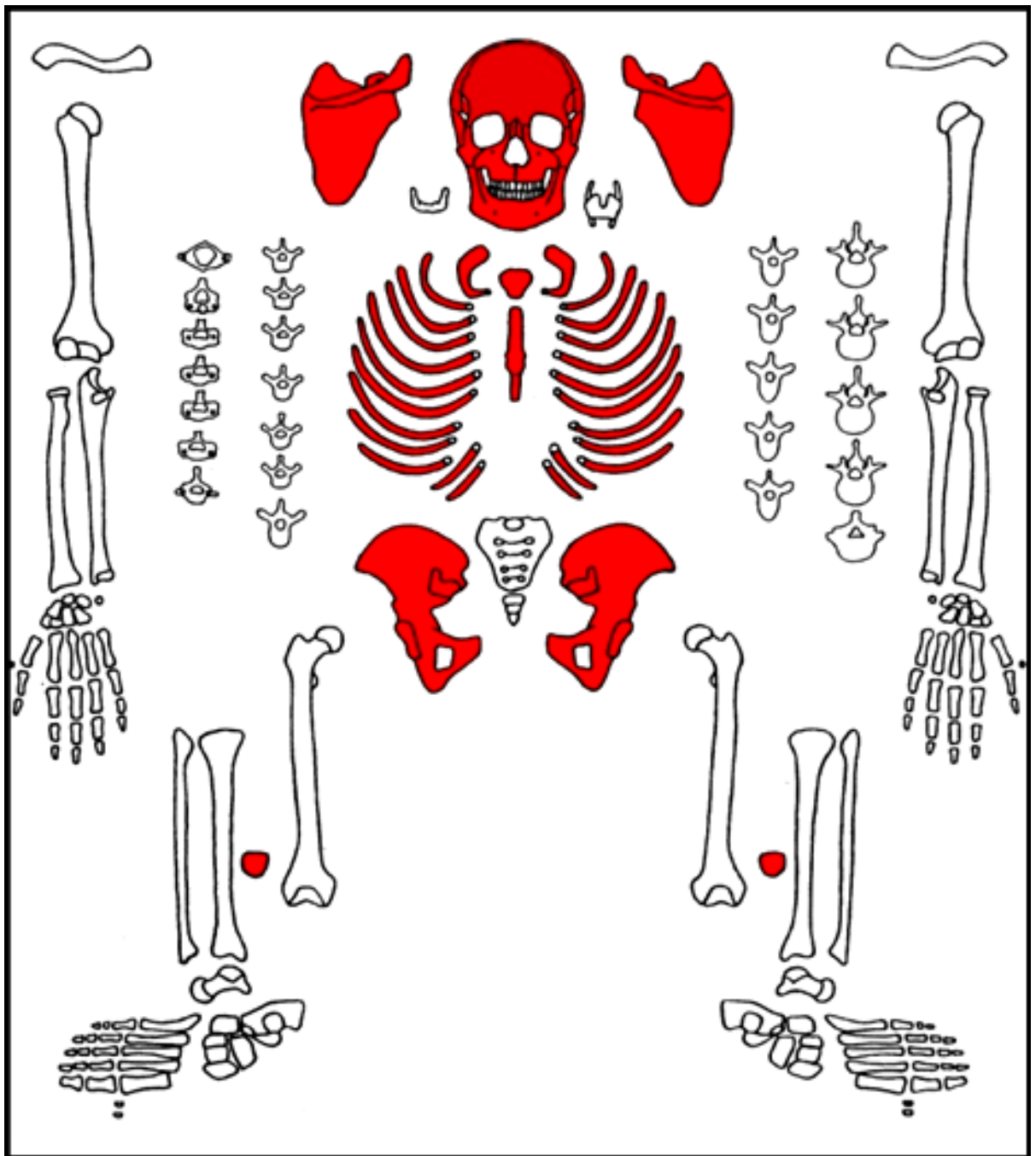

Рис. 75. Плескаті кістки

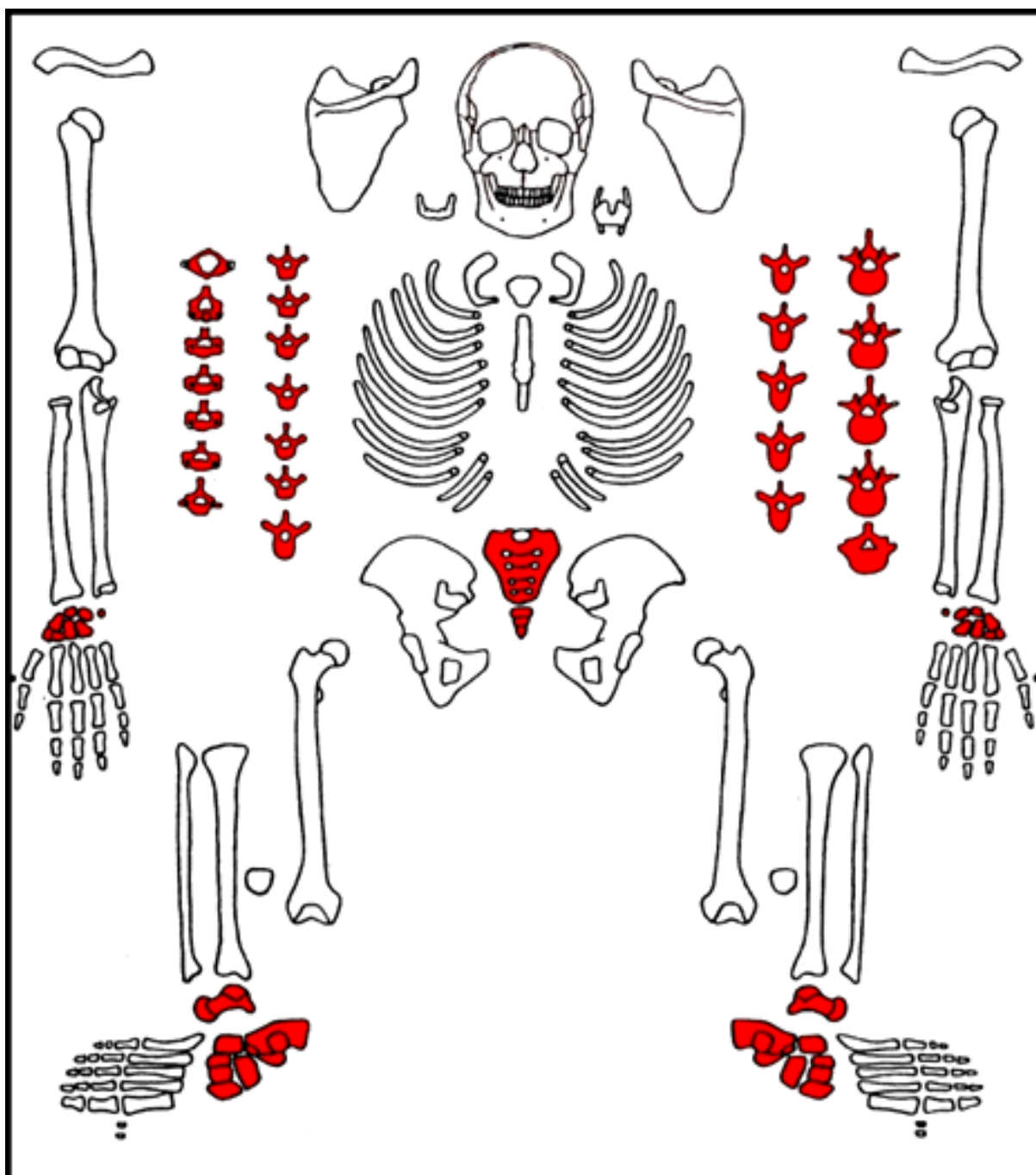

Рис. 76. Нерегулярні (неправильні) кістки

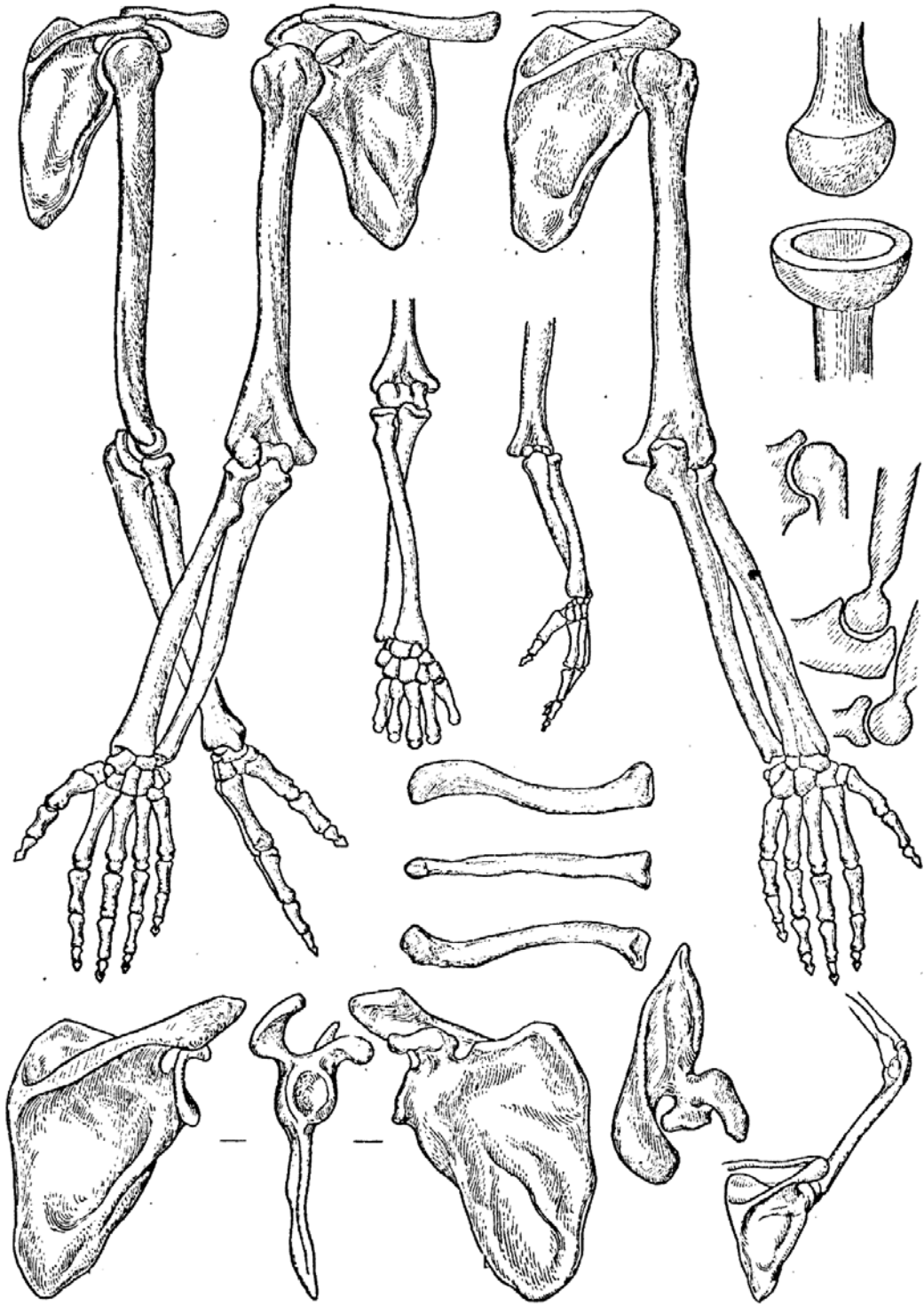

Рис. 77. Кістки руки людини

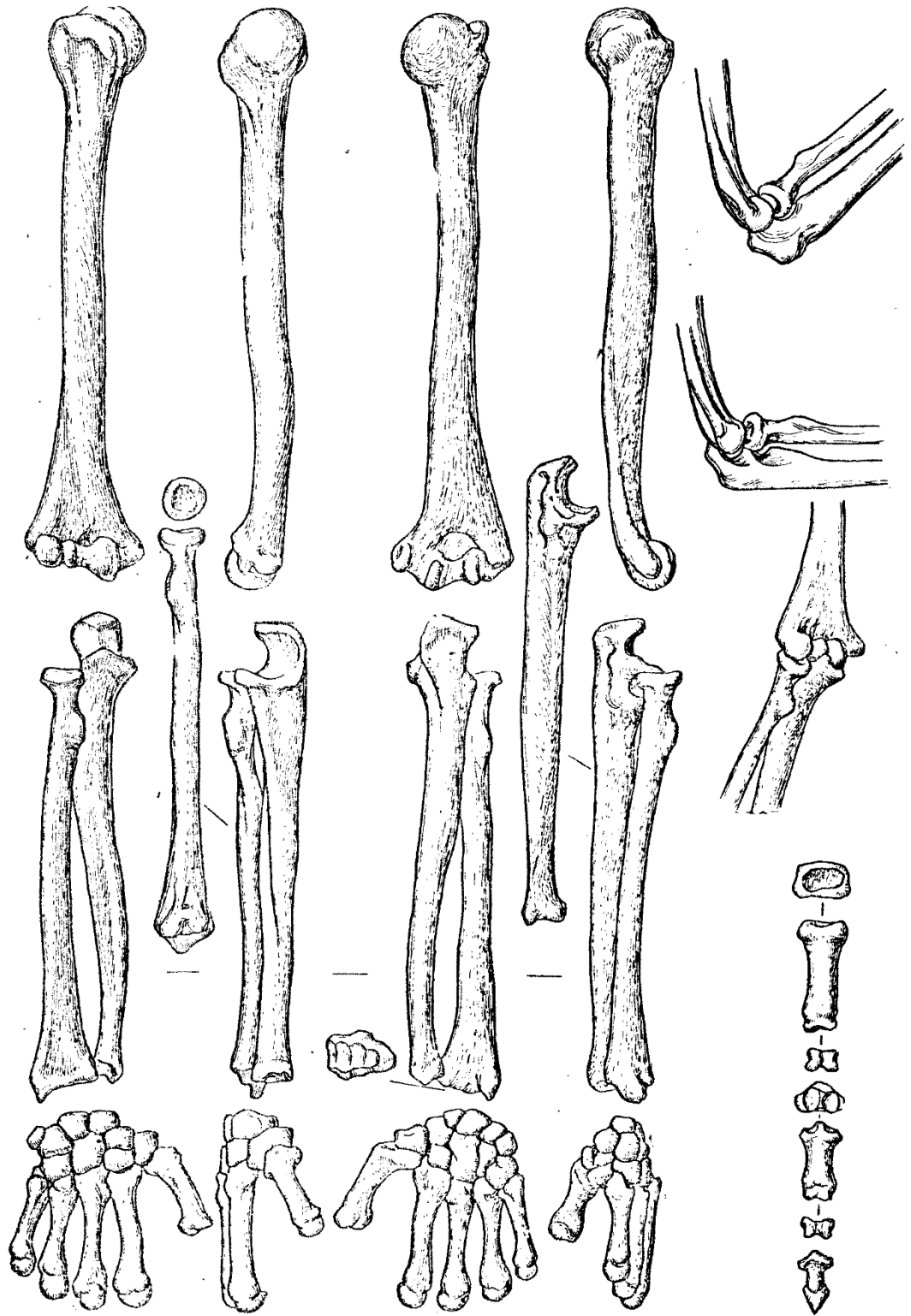

Рис. 78. Кістки вільної верхньої кінцівки. Плечова кістка

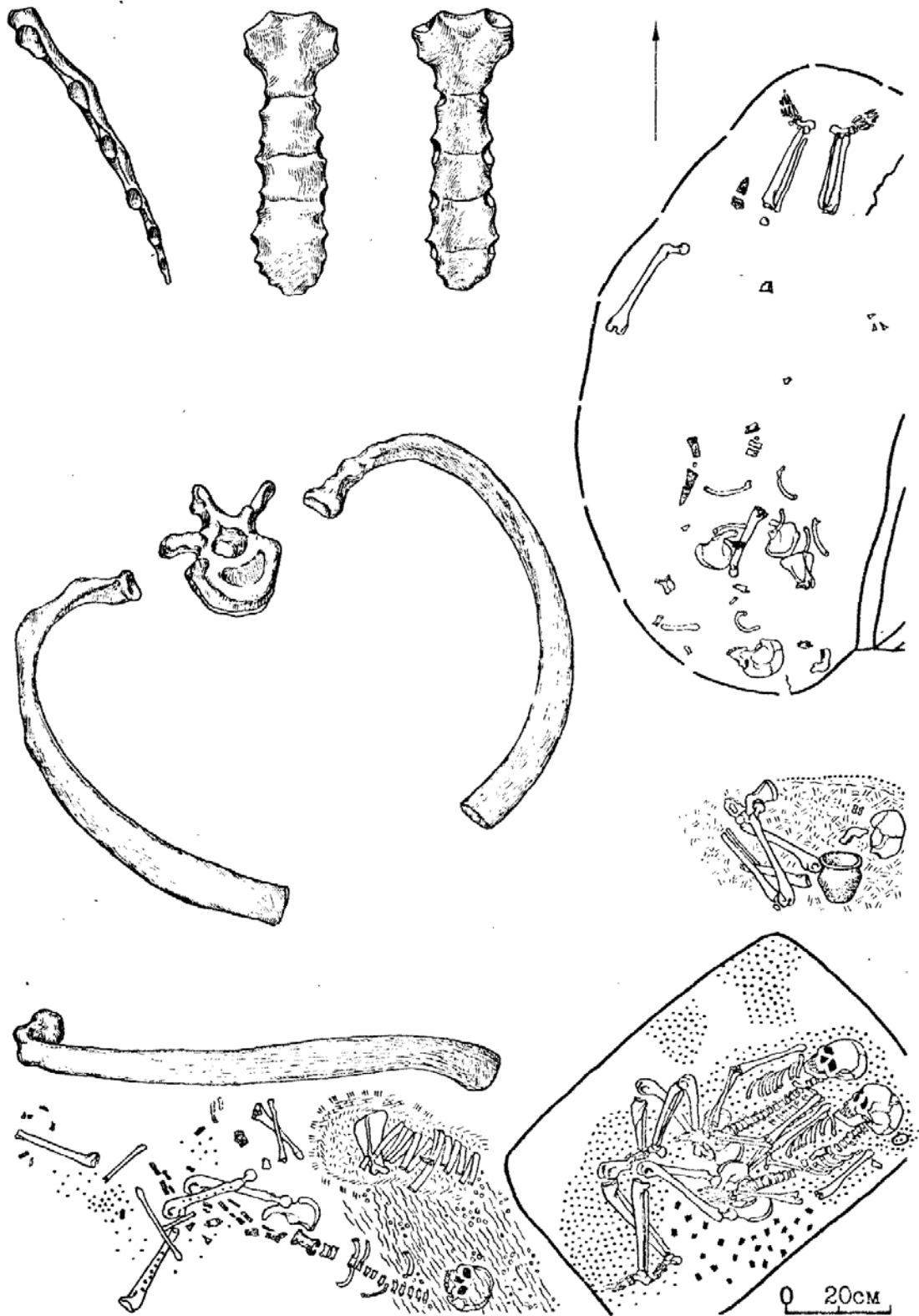

Рис. 79. Грудна клітка: грудина, хребець, ребро

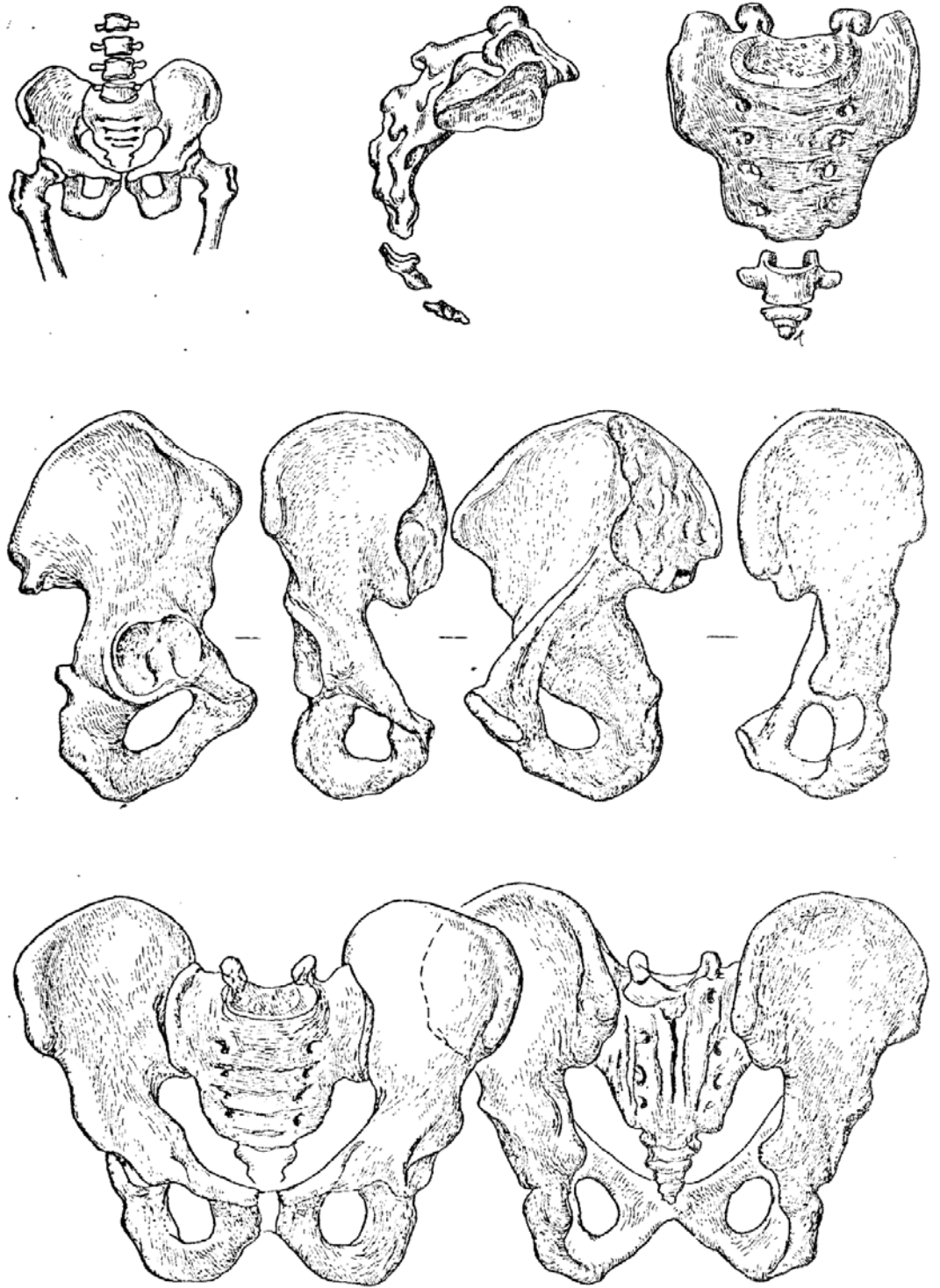

Рис.80. Кістки тазового поясу

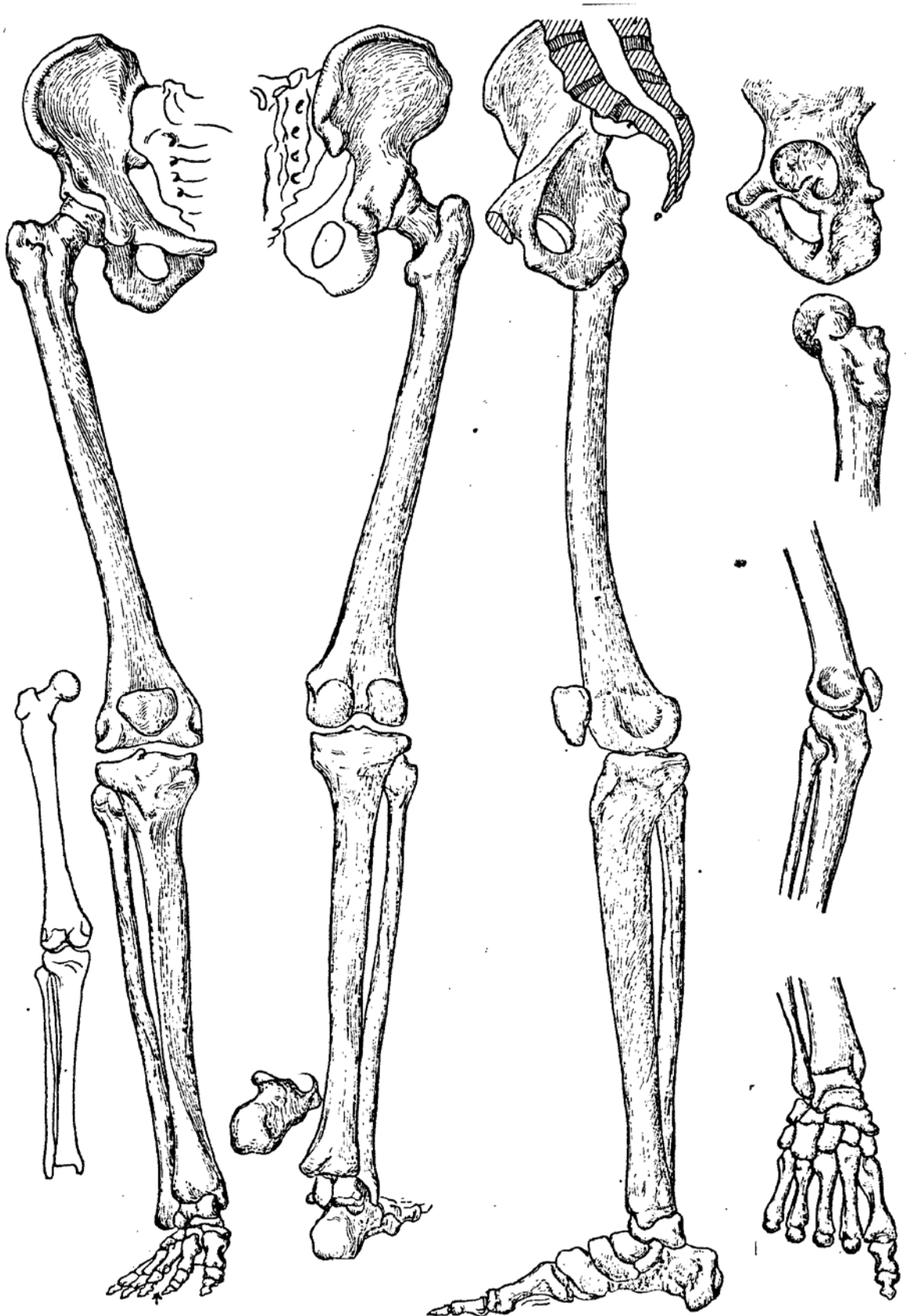

Рис. 81. Скелет нижньої кінцівки

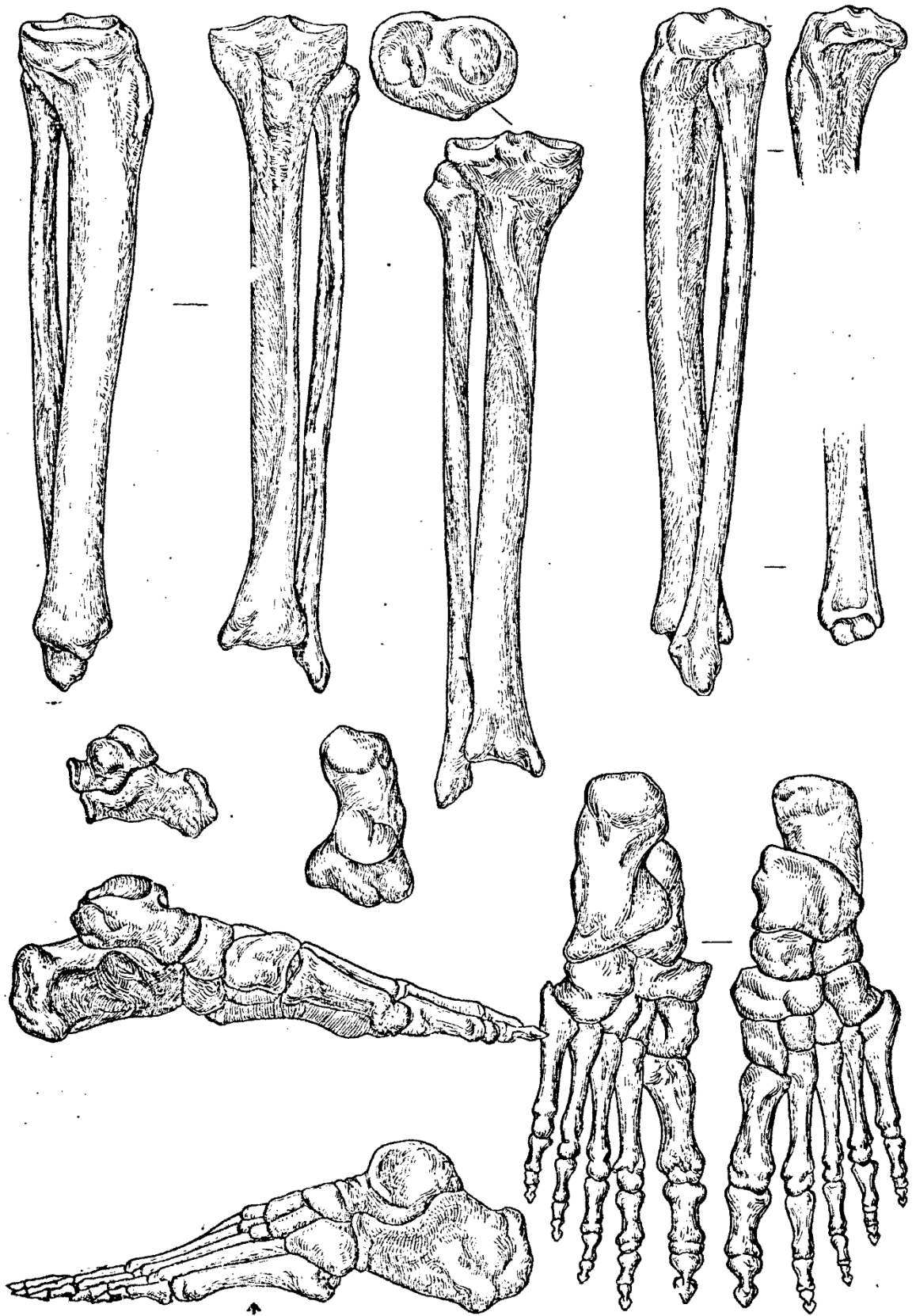

Рис. 82. Кістки гомілки, кістки стопи

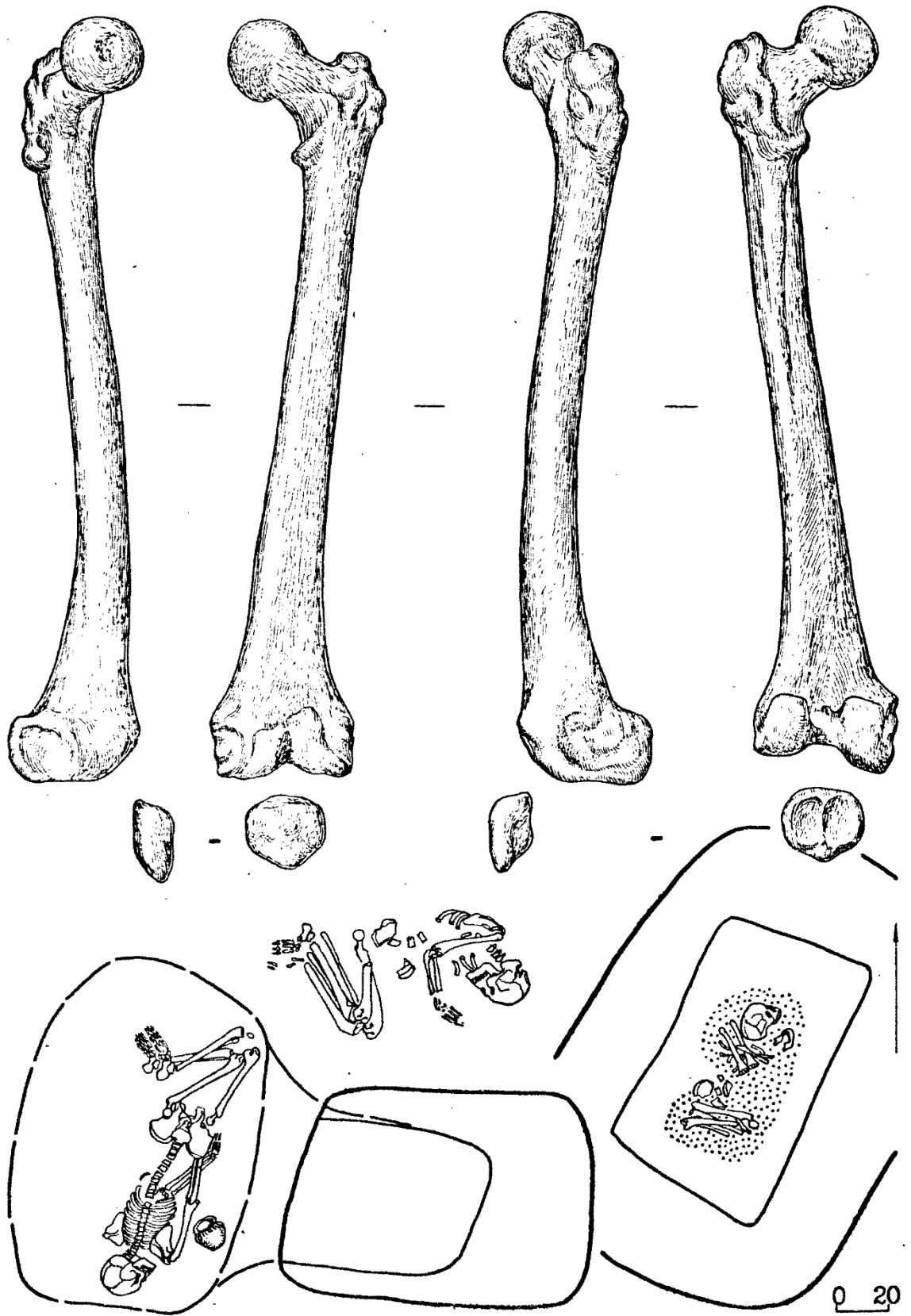

Рис. 83. Скелет нижньої кінцівки. Стегно

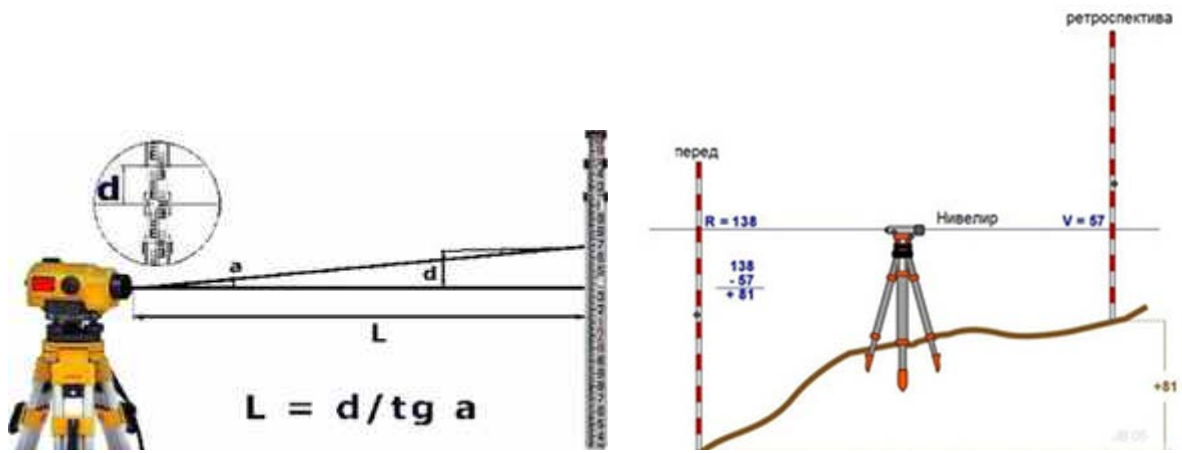

Рис. 84. Користування нівеліром з рейкою і отримання точних вимірювань